



Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ιστορία και Αρχαιολογία του Αρχαίου
Κόσμου: από την Προϊστορία έως την Ύστερη Αρχαιότητα»

Ειδίκευση «Προϊστορική Αρχαιολογία»

**Η θάλασσα ως παράγοντας της διαχρονικής ανάπτυξης των
παράκτιων μινωικών εγκαταστάσεων της κεντρικής και
ανατολικής Κρήτης**

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Φαμπρίκατση Αικατερίνη

Τριμελής επιτροπή:

Επιβλέπων: Πλάτων Ελευθέριος, Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικής
Αρχαιολογίας (ΕΚΠΑ)

Μέλος: Παπαδάτος Ιωάννης, Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικής
Αρχαιολογίας (ΕΚΠΑ)

Μέλος: Βαβουρανάκης Γεώργιος, Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικού
Αιγαίου (ΕΚΠΑ)

Περιεχόμενα

Περίληψη	3
Abstract	3
1. Εισαγωγή	4
1.1 Το χρονολογικό και γεωγραφικό πλαίσιο	4
1.2 Στόχοι και δομή της εργασίας.....	5
1.3 Εξέλιξη της έρευνας και νέες προσεγγίσεις.....	7
2. Παράκτιες θέσεις και στοιχεία γεωπολιτικής	9
2.1 Το γενικότερο πλαίσιο	9
2.2 Η τοπογραφία των μινωικών παράκτιων εγκαταστάσεων.....	10
2.3 Σύνοψη δεδομένων παράκτιων εγκαταστάσεων.....	24
2.4 Γεωπολιτική: ορισμός, δεδομένα και ερμηνείες.....	28
3. Η οικονομική σημασία των παράκτιων εγκαταστάσεων	41
3.1 Ναυσιπλοΐα και ναυπηγική	41
3.2 Εμπόριο και θαλάσσιοι δρόμοι	45
3.2.1 Μια σύνοψη της θαλάσσιας εμπορικής δραστηριότητας	47
3.2.2 Ελεγχόμενο και ανεξάρτητο θαλάσσιο εμπόριο κατά τις ανακτορικές περιόδους.....	50
3.2.3 Η σημασία της θαλάσσιας επικοινωνίας μεταξύ των μινωικών θέσεων	52
3.3 Αλιεία.....	53
3.4 Βιοτεχνική δραστηριότητα και επεξεργασία εισηγμένων και θαλάσσιων πόρων	55
4. Πολιτισμικό πλαίσιο και κοινωνικά ζητήματα	58
4.1 Ο ρόλος της θάλασσας στην λατρεία, την τέχνη και τον συμβολισμό.....	58
4.2 Το παράκτιο και το θαλάσσιο τοπίο	61
4.3 Η θάλασσα ως παράγοντας δημιουργίας κοινωνικών ταυτοτήτων και κοινωνικών ανισοτήτων.....	65

4.2.1 Ταυτότητες και ανισότητες στον τομέα των θαλάσσιων οικονομικών δραστηριοτήτων	65
4.2.2 Ταυτότητες και ανισότητες στην πορεία προς την πολυπλοκότητα	69
4.4 Η θάλασσα ως παράγοντας δημιουργίας πολιτισμικών ταυτοτήτων.....	70
5. Συζήτηση και συμπεράσματα	75
5.1 Τα χαρακτηριστικά και ο χαρακτήρας των μινωικών παράκτιων εγκαταστάσεων.....	75
5.2 Θαλάσσια δραστηριοποίηση και οικονομική αξία των παράκτιων μινωικών εγκαταστάσεων	80
5.3 Η επίδραση της θάλασσας στο πολιτισμικό και κοινωνικό πλαίσιο	84
5.4 Τελικά συμπεράσματα	87
Συνομογραφίες	90
Βιβλιογραφία	91
Κατάλογος εικόνων.....	104
Εικόνες.....	108

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία πραγματεύεται το ζήτημα του ρόλου, που έπαιξε η επαφή με τη θάλασσα, στην ανάπτυξη των μινωικών παράκτιων εγκαταστάσεων κατά την Προανακτορική, Παλαιοανακτορική και Νεοανακτορική Περίοδο. Η παρουσία της θάλασσας υπήρξε διαχρονικά για τους πολιτισμούς του Αιγαίου ιδιαίτερα ισχυρός παράγοντας διαμόρφωσης και εξέλιξης. Η Μινωική Κρήτη δεν αποτελεί εξαίρεση. Ιδιαίτερα κατά τις Ανακτορικές Περιόδους, συμμετείχε ενεργά στις θαλάσσιες δραστηριότητες και αναδείχθηκε σε κύριο πρωταγωνιστή του νοτίου Αιγαίου. Το ενδιαφέρον αυτής της μελέτης επικεντρώνεται στις ακτές της βορειοκεντρικής, ανατολικής και νοτιοκεντρικής Κρήτης, από όπου επιλέχθηκαν μια σειρά θέσεων, με στόχο την εξέταση ζητημάτων σχετικών με την τοπογραφία, την γεωπολιτική, την οικονομία, την κοινωνία και τον πολιτισμό. Σκοπός είναι να αναδειχθεί όσο το δυνατόν πιο διαθεματικά και πολύπλευρα η επιρροή, που η θάλασσα είχε στη διαχρονική εξέλιξη των εγκαταστάσεων αυτών και στις ζωές των κατοίκων τους.

Abstract

This Master's dissertation discusses the question of the sea as an agent in the diachronic development of the Minoan coastal sites during the Prepalatial, Protopalatial and Neopalatial Periods. The presence of the sea has always been a particularly powerful factor in the formation and development of the cultures of the Aegean. Minoan Crete is no exception. Especially during the Palatial Periods, Crete was actively engaged in maritime activities and emerged as a main protagonist of the southern Aegean. This study focuses on the coasts of north-central, eastern and south-central Crete. A number of sites were selected, with a view to examine a variety of issues related to topography, geopolitics, economy, society and culture. The main purpose is to highlight, in the most interdisciplinary and multifaceted way, the influence that the sea had over time on the development of these sites and on the lives of their inhabitants.

1. Εισαγωγή

1.1 Το χρονολογικό και γεωγραφικό πλαίσιο

Η παρουσία της θάλασσας υπήρξε, διαχρονικά και διαπολιτισμικά, ένας ιδιαίτερα ισχυρός παράγοντας διαμόρφωσης τρόπων ζωής και ταυτοτήτων και θέατρο συνεχόμενων αλλαγών και εξελίξεων σε ποικίλους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας. Το Αιγαίο πέλαγος αποτέλεσε από την Προϊστορία μια εξαιρετικά “πολυσύχναστη” και “πολυταξιδεμένη” περιοχή, ένα πραγματικό σταυροδρόμι για τις κοινότητες τόσο των ηπειρωτικών θέσεών της, όσο και των νησιωτικών. Στις ακτές του άκμασαν μια σειρά πολιτισμών που εκμεταλλεύτηκαν σε μεγάλο βαθμό τα όσα η θάλασσα συνδεσιμότητα και κινητικότητα είχε να προσφέρει. Αναπτύχθηκαν αντλώντας από τους πόρους του και την στρατηγική του τοποθεσία ανάμεσα σε τρεις ηπείρους και ιδιαίτερα κατά την Εποχή του Χαλκού, ανάμεσα σε βασιλεία και “υπερδυνάμεις” που έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στην ανάδυση της ιδιαίτερης και πολυπρόσωπης ταυτότητάς του.

Ο αδιαμφισβήτητος πρωταγωνιστής του νοτίου Αιγαίου κατά την Εποχή του Χαλκού ήταν η Κρήτη, επίκεντρο της παρούσας εργασίας. Αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση, αφού, αν και νησί με βάση τον γεωγραφικό ορισμό, το μεγάλο της μέγεθος, το έντονο ανάγλυφο και η ποικιλομορφία των τοπίων της δίνουν στην Κρήτη μια πιο ανεξάρτητη και αυτάρκη υπόσταση, έναν χαρακτήρα “μικρογραφικής ηπείρου”.¹ Και η ιδιαιτερότητά της αυτή μπορεί να εντοπιστεί όχι μόνο σε σχέση με τις υπόλοιπες περιοχές του Αιγαίου, αλλά και εντός της ίδιας της Κρήτης, αφού σίγουρα δεν μπορεί να μελετηθεί ως μια μονολιθική οντότητα. Εντούτοις, ο τόπος αυτός, με τους επαρκέστατους, σε αντίθεση με τις γειτονικές Κυκλάδες, αγροκτηνοτροφικούς πόρους, επεδίωξε έντονα την ανάπτυξη θαλάσσιων επαφών. Και αυτό γιατί από το νησί λείπουν πρώτες ύλες, όπως μέταλλα και οψιανός, με θεμελιώδη σημασία εκείνη την περίοδο. Από τη άλλη, το άνοιγμα στη θάλασσα δραστηριότητα παρακινείται από την περιέργεια και την επιθυμία για εξερεύνηση, διαχρονικές κινητήριες δυνάμεις για την ώθηση και διεύρυνση των ορίων.

Η επιλογή εγκατάστασης σε τοποθεσίες κοντά στην ακτή έχει διαχρονικά συνδεθεί με την εξωστρέφεια και την αίσθηση ασφάλειας. Αντίθετα, οι μικρές και συχνά, φυσικά ή τεχνητά, οχυρωμένες θέσεις στην ενδοχώρα και σε υψώματα κοντά ή μακριά από την ακτή, έχουν συνδεθεί με περιόδους κρίσεις και εσωστρέφειας, με κινήσεις πανικού και υποχώρησης, με μια γενικότερη ανασφάλεια. Από τη μία, οι παραπάνω γενικής φύσης παρατηρήσεις των

¹ Leidwanger και Knappett 2018, 5

ανθρώπινων επιλογών και αντιδράσεων αποτελούν έναν βοηθητικό άξονα για τη σκέψη. Από την άλλη, είναι σημαντικό να λαμβάνεται υπ' όψιν η χωρική και χρονική ποικιλομορφία ανάπτυξης που εντοπίζεται στο νησί.² Τούτου λεχθέντος, οι εύφορες παράκτιες ζώνες της Κρήτης φαίνεται πως αποτελούσαν ελκυστικές τοποθεσίες για την ανάπτυξη κατοίκησης, ήδη από την Προανακτορική, ιδιαίτερα όσες κατά τις ανακτορικές περιόδους κατείχαν κομβικό ρόλο, ως επίπεια ή ως ανακτορικές θέσεις οι ίδιες.

Δείγματα κατοίκησης κατά μήκος της κεντρικής βόρειας και νότιας και της ανατολικής ακτής εμφανίζονται κατά την ΠΜ I, συνήθως σε “παρθένες” τοποθεσίες και σε ορισμένες από αυτές διακρίνονται, από τότε, δείγματα επαφών με περιοχές του Αιγαίου, όπως οι Κυκλάδες.³ Σταδιακά, η κατοίκηση των παράκτιων περιοχών εντατικοποιείται και δημιουργούνται αρχικά μικρές, και όσο περνάει ο χρόνος μεγαλύτερες και ισχυρότερες, πόλεις-λιμάνια, πύλες εισόδου ανθρώπων, ιδεών και αγαθών στο υπόλοιπο νησί και τόποι αλληλεπίδρασης των ξένων και τοπικών στοιχείων. Επίκεντρο της παρούσας εργασίας επιλέχθηκαν να αποτελέσουν το κεντρικό και ανατολικό κομμάτι της Κρήτης, καθώς οι περιοχές αυτές προσφέρουν σημαντικότερες πληροφορίες για την επίδραση της θάλασσας στην εξέλιξή τους, την αλληλεπίδραση με αυτή και την ανάπτυξη θαλάσσιων δραστηριοτήτων.

Η χρονική περίοδος που θα μελετηθεί καλύπτει την Προανακτορική, Παλαιοανακτορική και Νεοανακτορική περίοδο, θέτοντας ως όριο την πτώση των ανακτόρων στην ΥΜ ΙΒ. Το χρονολογικό αυτό εύρος, παρά τις προκλήσεις του, έχει σκοπό να αναδείξει τις διαχρονικές μεταβολές στους θεματικούς τομείς που επιλέχθηκαν να αναλυθούν παρακάτω, τις διαφορετικές διαστάσεις που η επαφή με τη θάλασσα παίρνει ανάλογα με τις πολιτικοκοινωνικές συνθήκες τους νησιού και τη σύνθεση μιας γενικότερης και πολυδιάστατης εικόνας για τον ρόλο της θάλασσας στη διαχρονική ανάπτυξη των μινωικών παράκτιων εγκαταστάσεων και, αναπόφευκτα, σε ολόκληρο το μινωικό πολιτισμικό γίγνεσθαι.

1.2 Στόχοι και δομή της εργασίας

Η παρούσα εργασία αποτελεί μια προσπάθεια σύνθεσης ποικίλων ζητημάτων του πολύπλευρου και ευρύτατου θέματος, που αφορά την αλληλεπίδραση θάλασσας και ανθρώπου κατά την Προϊστορία. Η μελέτη, όπως προαναφέρθηκε, επικεντρώνεται στις παράκτιες μινωικές

² Driessen 2001, 56

³ Todd και Warren 2012, 53

εγκαταστάσεις που εντοπίζονται κατά μήκος της ακτογραμμής της κεντρικής και ανατολικής Κρήτης και το χρονολογικό πλαίσιο καλύπτει μια περίοδο που εκτείνεται από την Προανακτορική, ως και την πτώση των ανακτόρων στην ΥΜ ΙΒ. Στόχος είναι να παρουσιαστεί όσο πιο διαθεματικά και πολύπλευρα γίνεται η επιρροή που η θάλασσα είχε στη διαχρονική εξέλιξη των εγκαταστάσεων αυτών και στις ζωές των κατοίκων τους.

Για τον λόγο αυτό, επιλέχθηκαν τρεις μεγάλοι άξονες για την οργάνωση και παρουσίαση του υλικού. Ο πρώτος αφορά στις ίδιες τις παράκτιες εγκαταστάσεις, κατά κύριο λόγο οικισμούς, καθώς και στα στοιχεία που υπάρχουν για την γεωπολιτική τους αξία, διαχρονικά. Υπό το πρίσμα αυτό, γίνεται μια σύντομη αναφορά σε μια σειρά θέσεων κατά μήκος της κρητικής ακτογραμμής, με επίκεντρο τα ιδιαίτερα τοπογραφικά χαρακτηριστικά τους. Μια νοητή γραμμή από τη βόρεια στη νότια ακτή ορίζει την περιοχή του ενδιαφέροντος, με αφετηρία τον Πόρο Κατσαμπά στο κέντρο της βόρειας ακτογραμμής. Σταδιακά, το σημείο εστίασης μετατοπίζεται προς τα ανατολικά, κατά μήκος των ακτών και έπειτα, φτάνοντας στη νότια ακτή, προς τα δυτικά, με τελευταίο σταθμό τον Κομμό. Τα κριτήρια επιλογής των θέσεων σχετίζονται τόσο με τη διαχρονικότητα των περισσότερων από αυτές, όσο και με τη σημαντική οικονομική δραστηριοποίηση τους.

Ο δεύτερος άξονας επικεντρώνεται στην οικονομική σημασία των παράκτιων μινωικών εγκαταστάσεων. Στο κεφάλαιο αυτό παρατίθενται δεδομένα μιας σειράς οικονομικών δραστηριοτήτων που αφορούν στη θάλασσα και που, κατά κύριο λόγο, εντοπίζονται στις παράκτιες θέσεις. Στο πλαίσιο αυτό, θα γίνει μια προσπάθεια να προσεγγιστούν ζητήματα, όπως το θαλάσσιο εμπόριο, η ναυσιπλοΐα, η αλιεία και η βιοτεχνία, από μια σκοπιά, που επικεντρώνεται στα ίχνη και στις επιπτώσεις που άφησαν οι δραστηριότητες αυτές στις παράκτιες εγκαταστάσεις και τους κατοίκους τους.

Ο τρίτος και τελευταίος άξονας περιλαμβάνει το πολιτισμικό πλαίσιο και τα κοινωνικά ζητήματα που σχετίζονται με τη θάλασσα και είναι πολύ πιο ρευστός και διαθεματικός. Θα αναλυθούν θέματα που αφορούν στη λατρεία και την τέχνη και τον συμβολισμό και άλλα που αφορούν στη δημιουργία ταυτοτήτων και ανισοτήτων. Σημαντικός σύνδεσμος όλων των παραπάνω αποτελεί το θαλάσσιο τοπίο, για το οποίο θα γίνει ξεχωριστή αναφορά.

1.3 Εξέλιξη της έρευνας και νέες προσεγγίσεις

Αν και το εύρος των θεμάτων που αναλύονται είναι πολύ μεγάλο, στόχος είναι η κάλυψη ερωτημάτων που σχετίζονται τόσο με την αξιοποίηση και εκμετάλλευση της θάλασσας, όσο και με την επίδρασή της στη ζωή και την ψυχосύνθεση των κατοίκων της παράκτιας μινωικής Κρήτης. Πράγματι, στο Αιγαίο η σχέση ανθρώπου και θάλασσας αναπτύσσεται ήδη από την Παλαιολιθική, όταν εντοπίζονται και τα πρώτα σημάδια θαλάσσιας δραστηριότητας. Μια ιστορία της έρευνας, επομένως, θα χρειαζόταν πολύ μεγάλη έκταση κειμένου για να παρουσιασθεί επαρκώς. Για τον λόγο αυτό, στη θέση της επιλέχθηκε να γίνει μια αναφορά στην εξέλιξη της έρευνας αποκλειστικά γύρω από τη μελέτη της θαλάσσιας δραστηριότητας και των παράκτιων μινωικών εγκαταστάσεων. Στα ακόλουθα κεφάλαια, ωστόσο, δεν παραλείπονται οι αναφορές στην ήδη υπάρχουσα έρευνα και τις επικρατούσες απόψεις πάνω στις διάφορες θεματικές και τα δεδομένα που αναφέρονται, ώστε να παρουσιαστούν και να αναλυθούν όσο το δυνατόν πιο πολύπλευρα.

Η εξέλιξη της έρευνας των παράκτιων εγκαταστάσεων έχει αναδείξει την ανάγκη μιας ολιστικής προσέγγισης των ιδιόμορφων αυτών τοποθεσιών. Μια πλήρης εξέταση της σημασίας τους θα πρέπει να τις αντιμετωπίζει ως ένα σύνολο, αποτελούμενο από επιμέρους, δομικά στοιχεία, τα οποία αλληλοεξαρτώνται και αλληλοεπηρεάζονται. Τα δομικά στοιχεία αυτά περιλαμβάνουν την ξηρά, τη βάση της εγκατάστασης, την ακτή, το ενδιάμεσο πεδίο ξηράς και θάλασσας, και το άμεσα σχετιζόμενο με την εγκατάσταση θαλάσσιο τοπίο, τον χώρο δραστηριοποίησης της εγκατάστασης αυτής. Η ακτή, ιδιαίτερα, μπορεί να αποτελεί προέκταση τόσο της ξηράς, όσο και της θάλασσας. Κατ' επέκταση, λόγω του ανοίγματος στη θάλασσα, οι παράκτιες εγκαταστάσεις μπορούν να συμπεριλάβουν έναν ορίζοντα πολύ μεγαλύτερο από αυτόν που επιτρέπει το ανθρώπινο οπτικό πεδίο, οριοθετούμενο ίσως από την κλίμακα της συνδεσιμότητας της.

Επομένως, η προσοχή των ερευνητών πρέπει να επικεντρωθεί τόσο στην ξηρά, όσο και στη θάλασσα. Η πρόκληση που εμφανίζει η τελευταία, ως ένα μέσο βιολογικά αφιλόξενο στην ανθρώπινη φυσιολογία, πλέον μπορεί να αντιμετωπιστεί με τη χρήση των διαθέσιμων τεχνολογικών επιτευγμάτων, που επιτρέπουν την όλο και εντατικότερη συγκέντρωση στοιχείων και τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια στην προσέγγιση των δεδομένων. Με σκοπό την επίτευξη της ολιστικής αυτής προσέγγισης, πέρα από τις παραδοσιακές ανασκαφικές μεθόδους στις

παράκτιες θέσεις, έχουν διεξαχθεί επιστημονικές έρευνες για τη χαρτογράφηση χερσαίου και θαλάσσιου τοπίου, την παλαιογεωγραφική ανακατασκευή των θαλάσσιων μετώπων των προϊστορικών οικισμών, τον εντοπισμό των αρχαίων ακτογραμμών και τον προσδιορισμό των αρχαίων επιπέδων της θάλασσας.⁴ Έχουν γίνει αναλύσεις και μελέτες καταλοίπων θαλάσσιων οργανισμών που εντοπίζονται στις θέσεις αυτές και έχουν διεξαχθεί αυτοψίες και συστηματικές ενάλιες, γεωφυσικές και γεωαρχαιολογικές έρευνες για τη διάσωση των πληροφοριών, που πλέον βρίσκονται κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Άλλωστε, στην ανατολική Κρήτη διεξήχθη, το 1955, η τρίτη σε ελληνικό “έδαφος” ενάλια έρευνα, μετά την τελειοποίηση της συσκευής αυτόνομης κατάδυσης το 1943.⁵

Στα κεφάλαια που θα ακολουθήσουν, θα γίνει μια απόπειρα να προσεγγιστεί το θέμα του ρόλου της θάλασσας στην ανάπτυξη των παράκτιων εγκαταστάσεων όσο πιο σφαιρικά και ολιστικά γίνεται. Για τον λόγο αυτό, η ανάλυση θα επικεντρώνεται ταυτόχρονα στην ξηρά και στη θάλασσα. Στα ποικίλα θέματα που θα ακολουθήσουν, η σύγκλιση των δύο εντοπίζεται συνεχώς, τόσο κυριολεκτικά, όσο και μεταφορικά. Η παρούσα εργασία, εν τέλει, στοχεύει στο να γίνει μια αποτίμηση της σχέσης, της αλληλεπίδρασης και της ταυτότητας των μεταιχμιακών αυτών εγκαταστάσεων και των ανθρώπων που τις απαρτίζουν.

⁴ Mourtzas και Kolaiti 2017, 687

⁵ Θεοδούλου 2015, 32-3

2. Παράκτιες θέσεις και στοιχεία γεωπολιτικής

2.1 Το γενικότερο πλαίσιο

Το νότιο Αιγαίο, το πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται οι παράκτιες μινωικές εγκαταστάσεις, είναι βαθύ, διαθέτει στενή υφαλοκρηπίδα και οι μεταβολές βάρους κατά μήκος των ακτών του είναι απότομες.⁶ Η θάλασσα γύρω από την Κρήτη, ειδικότερα, θεωρείται σχετικά φτωχή, έχει απότομες μεταβολές βάρους και είναι εξαιρετικά αλμυρή.⁷ Οι ακτές της συχνά διακόπτονται από εκβολές φαραγγίων και μικρές παράκτιες λιμνοθάλασσες. Από την άλλη, η ίδια η Μεσόγειος, σε μεγαλύτερη κλίμακα, αποτελείται από βαθιές λεκάνες, δεν διαθέτει έντονη κυκλοφορία νερού και από πολλούς δεν θεωρείται ιδιαίτερα γόνιμη, κάτι που έχει συνδεθεί και με την υψηλή περιεκτικότητα της σε άλατα.⁸ Είναι ένα εξαιρετικά περίπλοκο περιβάλλον, όπου εντοπίζονται έντονες τοπικές διαφοροποιήσεις στη δυνατότητα συγκεντρώσεων πόρων.⁹

Στο παρόν κεφάλαιο, θα τεθεί η βάση για την ανάπτυξη των θεμάτων των υπόλοιπων κεφαλαίων. Αποτελεί μια προσπάθεια να εντοπιστούν και να καθοριστούν τα τοπογραφικά χαρακτηριστικά, που διαθέτουν οι παράκτιες μινωικές εγκαταστάσεις και να διερευνηθεί η γεωπολιτική τους αξία. Πατώντας επάνω σε αυτά τα δεδομένα, στα επόμενα κεφάλαια θα αναλυθεί ο ρόλος της θάλασσας στην ανάπτυξη της οικονομικής δραστηριότητας των παράκτιων εγκαταστάσεων και η παρουσία της στο πολιτισμικό πλαίσιο και τα κοινωνικά ζητήματα. Παρακάτω θα γίνει αναφορά σε μια σειρά από σημαντικές παράκτιες θέσεις, τα φυσικά, γεωμορφολογικά και κυρίως τοπογραφικά χαρακτηριστικά τους αλλά και τις ανθρώπινες παρεμβάσεις σε αυτές, για τη βελτίωση της αλληλεπίδρασης με τη θάλασσα. Στόχος είναι να αναζητηθεί αν συγκεκριμένοι παράγοντες συντέλεσαν στην ανάπτυξη και ευημερία μιας παράκτιας θέσης.

Η θάλασσα, την οποία η ίδια η γεωγραφική διαμόρφωση του Αιγαίου τοποθετεί στο επίκεντρο, με τις ευκαιρίες που προσέφερε, τους πόρους, τη συνδεσιμότητα και την ποικιλία δραστηριοτήτων που φιλοξενούσε, αποτέλεσε έναν από τους βασικότερους παράγοντες στη δημιουργία, ανάπτυξη και εξέλιξη των πολιτισμών της περιοχής. Η εκτεταμένη εγκατάσταση σε παράκτιες τοποθεσίες της ηπειρωτικής χώρας και των νησιών, από το τέλος της Ύστερης

⁶ Mylona 2016β, 58

⁷ Mylona 2016β, 66

⁸ Powell 1996, 12· Haysom 2011, 79

⁹ Haysom 2011, 79

Νεολιθικής και κυρίως κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, σημαίνει τόσο την ίδρυση πρωτοαστικών κέντρων, όσο και τη σταθεροποίηση των θαλάσσιων επικοινωνιών μεταξύ των παράκτιων εγκαταστάσεων.¹⁰ Η Κρήτη, σε αυτό το σκηνικό, αποτελεί το νότιο, μεγάλο όριο, ένα νησί, που θα μπορούσε να αποτελεί ηπειρωτικό όγκο από μόνο του και πρωταγωνιστή του Αιγαίου κατά τη Μέση και πρώιμη Ύστερη Εποχή του Χαλκού.¹¹

Είναι σημαντικό να αναφερθεί, ότι μια εγκατάσταση κοντά στη θάλασσα καθίσταται επιρρεπής στη διάβρωση από τα κύματα, τον αέρα και τα καιρικά φαινόμενα, στερώντας από την έρευνα σημαντικές ή και όλες τις πληροφορίες. Ακόμη, αλλαγές στην ακτογραμμή ή επανακατοίκηση του χώρου συμπράττουν στο να χαθεί η δυνατότητα να εντοπιστούν τα αρχαία αγκυροβόλια, οι εγκαταστάσεις και τα βοηθητικά κτίρια ή ακόμα και κομμάτια του ίδιου του οικισμού.¹² Το ανάγλυφο της ακτής δεν είναι στατικό, αλλά αποτελεί ένα ασταθές και εύθραυστο γεωμορφολογικό τοπίο, που μπορεί να υποστεί γρήγορες και δραστικές φυσικές μεταμορφώσεις, κυρίως λόγω αλλαγών στο επίπεδο της θάλασσας και ευστατικών κινήσεων, ή λόγω τεκτονικής και ηφαιστειακής δραστηριότητας, μαζικής διάβρωσης και κατολισθήσεων, μεταξύ άλλων πολλών παραγόντων.¹³ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, ανάμεσα σε τόσα άλλα, των διαδικασιών αυτών είναι ο διαχωρισμένος σήμερα από την κρητική ακτή Μόχλος.

2.2 Η τοπογραφία των μινωικών παράκτιων εγκαταστάσεων

Η μελέτη της τοπογραφίας μπορεί να βοηθήσει στην κατανόηση των δραστηριοτήτων μιας θέσης, καθώς και των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών δομών εντός της.¹⁴ Η τοπογραφική διαμόρφωση μιας περιοχής και η κατανομή των πόρων της μπορεί να μεταφραστεί τόσο σε δυνατότητα να παραχθεί πλούτος, μέσω της αξιοποίησης και του ελέγχου τους, όσο και σε επένδυση σε χρόνο και κόπο για την αξιοποίησή τους.¹⁵ Η επιλογή τοποθεσιών με καλή οπτική του περιβάλλοντος χώρου, δυνατότητα ελέγχου περασμάτων και κομβική θέση εντός θαλάσσιων δικτύων πρέπει να αποτέλεσαν μερικές από τις βασικότερες προϋποθέσεις ευημερίας και αύξησης της σημασίας μιας θέσης. Οι κάτοικοι του Αιγαίου της Εποχής του Χαλκού, επωφελούμενοι στο έπακρο από τις ευκαιρίες που το θαλάσσιο περιβάλλον προσφέρει, φαίνεται

¹⁰ Papageorgiou 2008, 200· Leidwanger και Knappett 2018, 5

¹¹ Knappett και Nikolakopoulou 2014, 2-4

¹² Wiener 1991, 325

¹³ Kopaka 2008, 185

¹⁴ Christakis 2012α, 207

¹⁵ Christakis 2012α, 207

πως εκμεταλλεύτηκαν προστατευμένες περιοχές και κόλπους, κατάλληλα αγκυροβόλια, με αμμώδεις παραλίες και τοποθεσίες στην πορεία θαλάσσιων δρόμων, συνδεδεμένες με σημαντικές και ευημερούσες πόλεις.¹⁶

Παρακάτω ακολουθεί μια σύντομη εξέταση των κυριότερων θέσεων που απαντώνται στην παράκτια ζώνη της κεντρικής και ανατολικής Κρήτης (εικ.1). Θα γίνει μια προσπάθεια να συγκεντρωθούν τα τοπογραφικά χαρακτηριστικά και οι ανθρωπογενείς παρεμβάσεις στο τοπίο, που κατέστησαν τις τοποθεσίες αυτές κατάλληλες για την ευημερία μιας κοινότητας. Στόχος είναι να απαντηθούν, ει δυνατόν, τα ακόλουθα ερωτήματα: ποιοι είναι οι παράγοντες που έπαιξαν ρόλο στην επιλογή των τοποθεσιών αυτών και πώς ο χαρακτήρας των παράκτιων εγκαταστάσεων καθορίστηκε από αυτούς; Ποια είναι τα στρατηγικά σημεία που επιλέχθηκαν για την ίδρυσή τους, ποια περάσματα και θαλάσσιους δρόμους ήλεγχαν; Και τέλος, προκύπτει κάποιο κοινό μοτίβο από τις θέσεις αυτές, βασισμένο σε περιβαλλοντικούς και τοπογραφικούς παράγοντες;

Ξεκινώντας από τη βορειοκεντρική ακτή, η εγκατάσταση στον **Πόρο-Κατσαμπά** φαίνεται να κατέχει μια καθοριστικής σημασίας θέση (εικ.2). Βρίσκεται στα ανατολικά του σημερινού Ηρακλείου, στο τελείωμα του χερσαίου δρόμου που περνά από την Κνωσό και τις Αρχάνες και φτάνει στη Μεσαρά.¹⁷ Εκτείνεται στο τμήμα της παραλίας που ορίζεται δυτικά από τον βραχώδη λόφο της Τρυπητής και ανατολικά από τη μικρή χερσόνησο Μαντράκι.¹⁸ Τοποθετημένη στις εκβολές του ποταμού Καιράτου, που διαβρέχει και την Κνωσό, διασχιζόταν στα ανατολικά από αυτόν και στα δυτικά από ένα μικρό παρακλάδι του, κοντά στους πρόποδες του λόφου της Τρυπητής. Η έκταση αυτή, μάλλον και τότε, αποτελούσε μια εύφορη μικρή κοιλάδα. Οι αναφορές για την ΥΜ παραλία της περιοχής κάνουν λόγο για μια σχετικά επίπεδη και αμμώδη ακτή, έκτασης περίπου 800 μέτρων, κατάλληλη να ανελκύνονται πλοία στην παραλία, ιδιαίτερα στα δυτικά του Καιράτου.¹⁹ Στα ανατολικά, τους ανέμους έκοβε η χερσόνησος Μαντράκι, ενώ από τα δυτικά η θέση ήταν περισσότερο εκτεθειμένη στον καιρό. Χαρακτηριστική στο τοπίο είναι η ορατή και από τη θάλασσα κορυφή του

¹⁶ Loizou 2016, 122· Papageorgiou 2008, 216-7

¹⁷ Dimopoulou-Rethemiotaki κ.α. 2007, 86

¹⁸ Dimopoulou-Rethemiotaki 2004, 363

¹⁹ Schäfer 1991, 113

Γιούχτα, περίπου δέκα χιλιόμετρα νότια του Πόρου, πιθανό σημείο αναφοράς για όσους πλησίαζαν την περιοχή δια θαλάσσης.²⁰

Η θέση, που παρουσιάζει διαχρονική κατοίκηση, καλύπτει μια συνολική έκταση τουλάχιστον τριακοσίων πενήντα στρεμμάτων, κυρίως στα δυτικά του Καιράτου, και συμπεριλαμβάνει τον μινωικό οικισμό, τα εργαστήρια, τις λιμενικές εγκαταστάσεις και τα νεκροταφεία.²¹ Από το ξεκίνημα της Πρωτομινωικής, δεχόταν και διένεμε αγαθά από διάφορα μέρη του Αιγαίου και αποτέλεσε διαχρονικά βιοτεχνικό κέντρο κατεργασίας μηλιακού οψιανού και χαλκού, δραστηριότητες που ξεκίνησαν από την ΠΕΧ, και μετέπειτα κέντρο παραγωγής σφραγιδόλιθων, λίθινων αγγείων, κοσμημάτων και μεταλλουργίας.²² Οι εγκαταστάσεις που σχετίζονται με τη λιμενική δραστηριότητα και εντοπίζονται στον Πόρο-Κατσαμπά, περιλαμβάνουν έξι μακρόστενες στοές, που ταυτίζονται με νεώσοικους και σχετικά με τη θαλάσσια δραστηριότητα ευρήματα, αγγεία, πρώτες ύλες και εργαλεία (εικ.3,4).²³ Οι κατασκευές αυτές βρίσκονταν στην ακτή, περίπου εκατόν πενήντα μέτρα από τη θάλασσα, και χρονολογούνται από την ΥΜ Ι έως την ΥΜ ΙΙΒ.²⁴

Επόμενη στη βόρεια ακτογραμμή της Κρήτης είναι η θέση της **Αμνισού**, επίσης σχετιζόμενη με την Κνωσό, ως πιθανό επίνειό της, με ιδιαίτερη σημασία κατά τη ΜΜ ΙΙΒ-ΥΜ ΙΙΙ. Βρίσκεται και αυτή στις εκβολές ποταμού, του σημερινού Καρτερού, και η αμμώδης ακτή της, ευνοϊκή για την ανέλκυση πλοίων, εκτεινόταν για περίπου δύο χιλιόμετρα, ανάμεσα σε δύο βραχώδη ακρωτήρια (εικ.5).²⁵ Το δυτικό ακρωτήριο είχε ύψος περίπου τριάντα μέτρων και έπεφτε απότομα στη θάλασσα, δημιουργώντας ένα αποτελεσματικό καταφύγιο για τα πλοία και προστατεύοντάς τα από τον Βορειοδυτικό άνεμο.²⁶ Πολύ κοντά στην ακτή, εντοπίζεται η νησίδα Μονοχάρακο. Μια λεπτή λωρίδα άμμου μάλλον τις ένωνε κατά την Εποχή του Χαλκού, σχηματίζοντας μια μικρή χερσόνησο και προσφέροντας, έτσι, επιπλέον προστασία στα ανατολικά της.²⁷ Ένα ΥΜ Ι κτίριο με λαξευτή τοιχοδομία, βυθισμένο πλέον, ενδέχεται να

²⁰ Dimopoulou-Rethemiotaki κ.α. 2007, 86

²¹ Dimopoulou-Rethemiotaki 2004, 363

²² Dimopoulou-Rethemiotaki κ.α. 2007, 86

²³ Loizou 2016, 120

²⁴ Shaw 2019, 89

²⁵ Schäfer 1991, 112-3

²⁶ Schäfer 1991, 113

²⁷ Shaw 1990, 425· Schäfer 1991, 114

σχετίζεται με λιμενικές εγκαταστάσεις, ενώ η στάθμη της θάλασσας κατά την περίοδο πρέπει να ήταν τουλάχιστον τρία μέτρα χαμηλότερη.²⁸

Ανατολικότερα της Αμνισού, στο **Νίρου Χάνι**, η ευρύτερη περιοχή της γνωστής νεοανακτορικής έπαυλης φαίνεται να κατοικείται από την Προανακτορική, ενώ το σημείο της παρουσιάζει κατοίκηση από τη Μεσομινωική (εικ.8).²⁹ Ο παραθαλάσσιος αυτός οικισμός εκτεινόταν σε μια εύφορη περιοχή, τον σημερινό Βαθειανό Κάμπο, και αποτελεί, μετά τον Πόρο και την Αμνισό, την τελευταία προς τα ανατολικά σημαντική παράκτια νεοανακτορική θέση πριν φτάσει κανείς στον ανακτορικό οικισμό των Μαλίων.³⁰ Η έπαυλη, η οποία θεωρείται ότι ανήκει σε έναν ευρύτερο, σύγχρονο οικισμό και είναι πιθανό να αποτελούσε μέρος ενός κτιριακού συγκροτήματος, έχει υποθεθεί ότι θα είχε εν μέρει τη δυνατότητα εκμετάλλευσης της γύρω γης, όμως, σε έναν βαθμό, ενδέχεται να ήταν εξαρτημένη από το ανάκτορο της Κνωσού.³¹

Γύρω στα πεντακόσια μέτρα από τη νεοανακτορική έπαυλη, κατά μήκος της ακτής, σε ένα μικρό βραχώδες ακρωτήριο, απόληξη μιας μικρής χερσονήσου εντοπίζεται η θέση των Αγίων Θεοδώρων, φυσικά προστατευμένη από τους βόρειους ανέμους (εικ.9).³² Στο βραχώδες αυτό ακρωτήριο, εντοπίστηκαν κατασκευές πιθανώς λιμενικού χαρακτήρα. Χαραγμένοι στον φυσικό βράχο, βρίσκονται τρεις παράλληλοι χώροι, οι δύο βορειότεροι πλέον κάτω από τη επιφάνεια της θάλασσας, οι οποίοι από τον Σ.Μαρινάτο χρονολογήθηκαν στην Εποχή του Χαλκού και ερμηνεύθηκαν και αυτοί ως νεώσοικοι (εικ.10,11,12).³³ Στην ίδια χερσόνησο, εντοπίστηκαν μινωικοί τοίχοι, ενδεχομένως αποθηκευτικού κτιρίου, καθώς και ορισμένοι τοίχοι με λαξευτή τοιχοδομία, οι οποίοι από ένα σημείο και μετά βυθίζονται.³⁴ Η στάθμη της θάλασσας, και εδώ, πρέπει να ήταν χαμηλότερη στα μινωικά χρόνια.

Η παράκτια περιοχή των ανακτορικών **Μαλίων**, τοποθετημένη σε μια εύφορη παράκτια κοιλάδα, αποτελούσε και αυτή ένα σημαντικό λιμάνι της βόρειας ακτογραμμής. Το τμήμα ογκώδους κυκλώπειου τείχους που εντοπίζεται στην ακτή, βόρεια της συνοικίας Α, έχει ερμηνευθεί ως περίβολος της πόλης.³⁵ Η θέση των Μαλίων, στα μισά της διαδρομής από τον Πόρο και την Αμνισό προς τον κόλπο του Μιραμπέλλου είναι ευνοϊκή, όχι μόνο γιατί

²⁸ Loizou 2016, 120· Watrous 2007, 104

²⁹ Σακελλαράκη 2011, 20

³⁰ Σακελλαράκη 2011, 285

³¹ Todd και Warren 2012, 54· Σακελλαράκη 2011, 21, 285

³² Σακελλαράκη 2011, 21

³³ Shaw 1990, 426

³⁴ Shaw 1990, 425

³⁵ Watrous 2012, 537

λειτουργούσε ως απαραίτητο αγκυροβόλιο σε μια περίοδο που οι στάσεις στα θαλάσσια ταξίδια ήταν συχνότερες, αλλά και γιατί απείχε αρκετά από τις δύο σημαντικές προαναφερθείσες περιοχές, ώστε να λειτουργήσει ως σημαντικός σταθμός και πολύτιμος κόμβος με το εσωτερικό.³⁶

Οι έρευνες στην ακτογραμμή των Μαλίων, δείχνουν την ταυτόχρονη λειτουργία δύο ασφαλών λιμανιών, διαφορετικής κλίμακας και ιδιοτήτων το καθένα και με διαφορετικές χρήσεις.³⁷ Στα ανατολικά του ανακτόρου, ο όρμος της Αγίας Βαρβάρας ήταν ίσως το δευτερεύον λιμάνι, που θα εξυπηρετούσε κυρίως την προμήθεια θαλάσσιων πόρων (εικ.13).³⁸ Στην περιοχή αυτή εντοπίζεται και μια νησίδα κοντά στην ακτή, χωρισμένη σήμερα από αυτή με πολύ ρηχά νερά.³⁹ Ένα κτίσμα μινωικών χρόνων, ανάμεσα σε άλλες κατασκευές που βρίσκονται στον χώρο, μοιάζει να έχει έντονο θαλάσσιο προσανατολισμό, με αποθηκευτικούς χώρους και ευρήματα που παραπέμπουν σε αλιευτικές δραστηριότητες.⁴⁰

Το κύριο λιμάνι των Μαλίων, ανάμεσα σε πολυφωνία απόψεων για το θέμα, έχει υποτεθεί ότι βρισκόταν στον όρμο, όπου βρίσκεται η σημερινή παραλία Ποταμός (εικ.14). Η τοποθεσία του, στα δυτικά του ανακτορικού οικισμού, διαθέτει την ευκολότερη πρόσβαση στη θάλασσα, ενώ ο αστικός ιστός είναι κοντινότερος σε αυτή.⁴¹ Ένα ακρωτήριο στη δυτική του άκρη φυλάσσει τον κόλπο, προσφέροντας προστατευμένο αγκυροβόλιο σε ένα λιμάνι μήκους σχεδόν μισού χιλιομέτρου. Εκεί έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα βυθισμένου πλέον κτίσματος, από το οποίο σώζονται στενές παράλληλες στοές (εικ.15), ενδεχομένως αποθήκες που σχετίζονται με το θαλάσσιο εμπόριο, παρουσιάζοντας μια κατάσταση ανάλογη με τα ευρήματα στο Νίρου Χάνι και στην Αμνισό στα δυτικά ή στον Μόχλο στα ανατολικά.⁴² Η στάθμη της θάλασσας υψώθηκε και στην παράκτια ζώνη των Μαλίων κατά δύο με τρία μέτρα και το αρχαίο λιμάνι τοποθετείται βορειότερα από τη σημερινή ακτή.⁴³ Η ταυτόχρονη λειτουργία των δύο προαναφερθέντων αγκυροβολίων θα ευνοούσε, με τον τρόπο της, την ανάπτυξη των Μαλίων, καθιστώντας τη θέση ταυτόχρονα ένα σημαντικό λιμάνι για τη βόρεια ακτή.

³⁶ Hue και Pelon 1991, 120

³⁷ Hue και Pelon 1991, 125

³⁸ Hue και Pelon 1991, 121

³⁹ Hue και Pelon 1991, 120

⁴⁰ Hue και Pelon 1991, 118-9

⁴¹ Hue και Pelon 1991, 124

⁴² Shaw 1990, 428

⁴³ Hue και Pelon 1991, 122

Η πρόσφατα ανεσκαμμένη θέση στο **Σίσι** βρίσκεται σε έναν μικρό παραλιακό λόφο (εικ.16). Η θέση ιδρύθηκε σε μια σημαντική στρατηγική τοποθεσία, σε άμεση σύνδεση μέσω ενός μινωικού δρόμου με τον οικισμό των Μαλίων, από τον οποίο απέχει τρία χιλιόμετρα, και ακριβώς απέναντι από την είσοδο του φαραγγιού του Σεληναρίου, μια από τις λίγες χερσαίες διαδρομές που ένωναν την κεντρική με την ανατολική Κρήτη.⁴⁴ Τον λόφο διέσχισε και ο δρόμος, που ένωνε τα Μάλια με τη Μίλατο. Η διαμόρφωση του λόφου, με τις απότομες πλαγιές του, πρόσφερε αμυντικό προνόμιο στη θέση και οι προστατευμένες από τον άνεμο παραλίες του, ασφαλές αγκυροβόλιο. Κατοίκηση στην κορυφή του λόφου εντοπίζεται ήδη από την ΠΜ ΙΙΑ, με τη λειτουργία ενός οικισμού και ενός νεκροταφείου, η οποία συνεχίζει και στη Μεσομινωική, ενώ στη ΜΜ ΙΙΙ εντοπίζεται η κατασκευή κυκλώπειου οχυρωματικού τείχους στα νοτιοδυτικά της εγκατάστασης.⁴⁵ Κατά τη Νεοανακτορική, εμφανίζεται νέα οικοδομική δραστηριότητα στην κορυφή του λόφου, που περιλαμβάνει ένα σύμπλεγμα με κεντρική αυλή, πιθανώς τελετουργικού χαρακτήρα, χρονολογούμενο στην ύστερη ΜΜ ΙΙΙΒ και ΥΜ ΙΑ (εικ.17).⁴⁶ Η θέση καταστρέφεται στην ΥΜ ΙΑ από αίτια μάλλον σχετιζόμενα με την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας και έπειτα στην ΥΜ ΙΒ μερικώς από πυρκαγιά, ενώ η κατοίκηση στον λόφο συνεχίζεται με διακυμάνσεις και στη Μετανακτορική.⁴⁷

Εισερχόμενοι πλέον στον κόλπο του Μιραμπέλλου, το πρώτο σημαντικό κέντρο, που παρουσιάζει κατοίκηση ήδη από την Πρωτομινωική είναι τα **Γουρνιά**. Το κεντρικό κομμάτι του Νεοανακτορικού οικισμού εντοπίζεται σε έναν χαμηλό λόφο στην ενδοχώρα, αλλά αρκετά κοντά στην ακτή, στην κορυφή του οποίου εδράζεται ένα μικρό ανακτορικό συγκρότημα, ενώ τα δεδομένα από ανασκαφές ανάμεσα σε αυτό και την ακτή δείχνουν ότι η πόλη εκτεινόταν και προς αυτή την κατεύθυνση (εικ.18).⁴⁸ Η παράκτια ζώνη αποτελείται από μια πεδιάδα που εκτείνεται τετρακόσια μέτρα νότια από τη θάλασσα και οριοθετείται στα δυτικά από ποταμό και στα ανατολικά από τον λόφο του Αλατσομουρίου (εικ.19).⁴⁹ Το λιμάνι των Γουρνιών προστατεύεται εν μέρει από τα βορειοδυτικά μελτέμια από μια κορυφογραμμή, που φτάνει ως τη

⁴⁴ Driessen 2012, 81

⁴⁵ Driessen 2012, 82

⁴⁶ Driessen 2012, 82· 2018

⁴⁷ Driessen 2012, 82

⁴⁸ Driessen και Macdonald 1997, 211

⁴⁹ Watrous 2012, 521

θάλασσα από τα δυτικά του, και ακόμα πιο δυτικά από τις μεγαλύτερες χερσονήσους του Ίστρου.⁵⁰

Από τα τέσσερα ακρωτήρια και τους ενδιάμεσους όρμους της ακτογραμμής, το δεύτερο και το τέταρτο, με την ήπια κλίση τους προς την ακτή και την εύκολη πρόσβαση από τη θάλασσα, αποτέλεσαν τα καταλληλότερα για να φιλοξενήσουν λιμενικές εγκαταστάσεις.⁵¹ Το δεύτερο και μεγαλύτερο, την περίοδο αυτή θα ήταν περίπου εξήντα μέτρα μακρύτερο, με βάση την κατά δύο με τρία μέτρα ύψωση της στάθμης της θάλασσας, και θα χρησίμευε ως φυσική προβλήτα για τα πλοία.⁵² Οι δύο πλευρές του ακρωτηρίου πλαισιώνονται από αμμώδεις κολπίσκους, όπου είναι εύκολο να ανασυρθούν πλοία. Στη δυτική πλευρά του, πλέον κάτω από την στάθμη της θάλασσας, εντοπίστηκαν δύο οπές στην άκρη του βράχου, οι οποίες ενδέχεται να λειτούργησαν για το δέσιμο των πλοίων (εικ.20). Εκεί θα μπορούσαν να περνούν σχοινιά για να εξασφαλίσουν την σταθερή παραμονή τους, η οποία θα ενισχυόταν επιπλέον με τη χρήση λίθινων αγκυρών.⁵³ Κοντά στις οπές αυτές, εντοπίστηκε κλίμακα με τέσσερα σκαλοπάτια λαξευμένα στο βράχο (εικ.21).

Στο ακρωτήρι αυτό εντοπίζονται, επιπλέον, νεώσοικοι με αποθηκευτικούς χώρους. Είναι το λεγόμενο “Shore House”, μια κατασκευή αποτελούμενη από δύο μεγάλες παράλληλες στοές με κατεύθυνση προς τη θάλασσα και τρία δωμάτια, πιθανώς αποθηκευτικών λειτουργιών (εικ.22,23). Τα δύο από αυτά χρονολογούνται στην Παλαιοανακτορική και το τρίτο στην ΥΜ Ι ή ΥΜ ΙΙΙ.⁵⁴ Οι δύο στοές χρονολογούνται στη Νεοανακτορική και, μετά την καταστροφή τους στην ΥΜ ΙΑ, στην ανατολική από αυτές κατασκευάζεται υπερυψωμένη πλατφόρμα.⁵⁵ Η περιοχή του λιμανιού συνδεόταν με την πόλη με έναν λιθόστρωτο δρόμο, ενώ οχυρωματικά τείχη νότια του “Shore House” και κατά μήκος της ακτής ήλεγχαν την κίνηση από τη θάλασσα, με τον ποταμό να παρέχει προστασία από τα δυτικά.⁵⁶ Στην περιοχή εντοπίζονται και τεχνητές αναβαθμίδες, συνδεδεμένες με την αγροτική παραγωγή.⁵⁷

Ανατολικότερα, το νησί της **Ψείρας** έγινε ο τόπος ανάπτυξης ενός ακμάζοντος μινωικού κέντρου. Τοποθετημένο στο ανατολικό άκρο του κόλπου του Μιραμπέλλου, το νησί κατοικείται

⁵⁰ Watrous 2012, 536

⁵¹ Watrous 2012, 523

⁵² Watrous 2012, 523

⁵³ Watrous 2012, 523

⁵⁴ Watrous 2012, 536

⁵⁵ Watrous 2012, 536

⁵⁶ Watrous 2012, 539

⁵⁷ Watrous 2012, 538

ήδη από την Τελική Νεολιθική. Η εγκατάσταση σε αυτό εξαπλωνόταν κατά την Πρωτομινωική και Μεσομινωική, φτάνοντας τη μεγαλύτερη έκτασή και ακμή της στην ΥΜ ΙΒ.⁵⁸ Διαθέτει ένα πολύ καλό και προστατευμένο λιμάνι στα νοτιοανατολικά, το οποίο θα πρόσφερε σίγουρα ασφαλές καταφύγιο στις θαλάσσιες διαδρομές κατά μήκος της βόρειας ακτής, καθιστώντας την έναν σημαντικό εμπορικό σταθμό.⁵⁹ Ο J. Shaw υποστηρίζει ότι κατά την Εποχή του Χαλκού ήταν συνδεδεμένη με την ακτή.⁶⁰ Η Ψείρα, όντας θέση σε ένα μικρό νησί, με λίγους φυσικούς πόρους και καλλιεργήσιμη γη στη διάθεσή της, θα βασιζόταν για την ευημερία της στις θαλάσσιες επαφές τόσο με την Κρήτη, όσο και με άλλες περιοχές του Αιγαίου.⁶¹

Το μικρό νησάκι του **Μόχλου**, σήμερα πολύ κοντά στην κρητική ακτή, τότε ενωμένο μαζί της, διέθετε ένα εξαιρετικό λιμάνι (εικ.24).⁶² Στη θέση, εντοπίζεται κατοίκηση ήδη από την Τελική Νεολιθική-ΠΜ Ι, που ανθίζει ιδιαίτερα στην ΠΜ ΙΙΒ-ΠΜ ΙΙΙ, όταν αναπτύχθηκε εκεί ένας από τους μεγαλύτερους και πλουσιότερους πρωτομινωικούς οικισμούς του νησιού. Από τη ΜΜ Ι και πέρα, παρατηρείται σταδιακή μείωση της εγκατάστασης, ως την καταστροφή της κατά την ΥΜ Ι. Ο ΥΜ Ι οικισμός, ο οποίος σήμερα σώζεται εν μέρει στο νησί, ενώ ο υπόλοιπος είναι είτε βυθισμένος, είτε στην απέναντι ακτή, βρισκόταν πάνω από τα κατάλοιπα του προανακτορικού και παλαιοανακτορικού οικισμού και περιλάμβανε οικίες και εργαστήρια.⁶³ Μεγάλο μέρος του πλούτου της θέσης οφείλεται στην ενασχόλησή της με τη θάλασσα, αφού η τοποθεσία του Μόχλου είναι κομβική για την επαφή με την κρητική ενδοχώρα. Από την τελευταία θα ήταν και εξαρτημένη για την αυτάρκειά της, μιας και η έκταση του νησιού θα μπορούσε να φιλοξενήσει πολύ περιορισμένη αγροτική δραστηριότητα.⁶⁴

Ο Μόχλος αποτέλεσε τόσο κέντρο παραγωγής, όσο και εμπορική πύλη στη βόρεια ακτή και τα αντικείμενα και οι πρώτες ύλες που εντοπίστηκαν στον οικισμό και τους τάφους, χαλκός, χρυσός, ασήμι, φαγεντιανή, κασσίτερος, λίθοι και ελεφαντόδοντο δείχνουν συστηματικές επαφές με το Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο.⁶⁵ Παρά την έντονη κυκλαδική παρουσία στη βόρεια ακτή κατά την Πρωτομινωική, ο Μόχλος κυριαρχείται λιγότερο από κυκλαδικές επιρροές από

⁵⁸ Betancourt και Banou 1991, 108

⁵⁹ Betancourt και Banou 1991, 107, 109

⁶⁰ Loizou 2016, 119

⁶¹ Betancourt και Banou 1991, 109· Watrous 2012, 538

⁶² Branigan 1991, 97-8

⁶³ Soles 2016, 247

⁶⁴ Branigan 1991, 104

⁶⁵ Branigan 1991, 101

άλλες σύγχρονες θέσεις.⁶⁶ Εντούτοις, ιδιαίτερα κατά την Προανακτορική, μάλλον διέθετε μια ιδιαίτερη θέση ως κοινότητα -πύλη και οι κάτοικοί του φαίνεται να είχαν αποκτήσει κύρος μέσω της σχέσης τους με τη θάλασσα, το οποίο εκφραζόταν στην τοπική ταυτότητα του υλικού πολιτισμού και τροφοδοτούσε τον κοινωνικό ανταγωνισμό.⁶⁷

Ο **Παπαδιόκαμπος** βρίσκεται σε μια στρατηγική τοποθεσία, στη φυσική διαίρεση μεταξύ του Μιραμπέλλου και του κόλπου της Σητείας που δημιουργεί η χερσόνησος του Τραχήλου, και αποτελεί ακόμα μια θέση με θαλάσσιο προσανατολισμό (εικ.25). Τοποθετημένος στη δυτική πλευρά της προαναφερθείσας χερσονήσου, προστατεύει τη δυτική είσοδο του κόλπου της Σητείας, ενώ η χερσαία πρόσβασή του δεν είναι ιδιαίτερα εύκολη.⁶⁸ Τη σχετικά μικρή προανακτορική εγκατάσταση διαδέχεται ένας μεγάλος παλαιοανακτορικός οικισμός, περίπου την ίδια εποχή που σημειώνονταν μεγάλες κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές στον Πετρά. Μετά την καταστροφή του στο τέλος της Παλαιοανακτορικής, ανοικοδομήθηκε ξανά στη Νεοανακτορική και εγκαταλείφθηκε οριστικά για την υπόλοιπη Εποχή του Χαλκού μετά την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας.⁶⁹ Τόσο για την Παλαιοανακτορική όσο και για τη Νεοανακτορική, υπάρχουν ενδείξεις αξιοποίησης της θάλασσας σε οικονομικό αλλά και πολιτιστικό επίπεδο, αναφορά στις οποίες θα γίνει στα επόμενα κεφάλαια.

Από τη Νεολιθική περίοδο ξεκινά η εγκατάσταση στην περιοχή του **Πετρά**, απ' όπου προέρχονται σημαντικές πληροφορίες για την εισαγωγή της μεταλλοτεχνίας στην Κρήτη, ενώ συνδέσεις με τις Κυκλάδες διακρίνονται ήδη από την ΠΜ ΙΒ.⁷⁰ Ο πληθυσμός που κατοικούσε προηγουμένως στον λόφο της Κεφάλας πιθανότατα μετακινήθηκε στον λόφο του ανακτόρου κατά την ΠΜ ΙΙ.⁷¹ Ο οικισμός Βρίσκεται από τότε εγκατεστημένος στον χαμηλό λόφο δίπλα στη θάλασσα, ακριβώς ανατολικά της σύγχρονης πόλης της Σητείας, αποτελώντας αποτελεί ένα σημαντικό λιμάνι της βόρειας ακτής (εικ.26).⁷²

Γεωλογικά δεδομένα δείχνουν, ότι, τουλάχιστον κατά την Εποχή του Χαλκού, η θάλασσα εκτεινόταν αρκετά μέσα στη σημερινή κοιλάδα, δυτικά και νοτιοδυτικά του λόφου του Πέτρα. Η ακτογραμμή έφτανε τότε στη βάση του, περίπου δύο χιλιόμετρα νότια του σύγχρονου παραλιακού μετώπου, ενώ ένας μικρός προστατευμένος κόλπος σχηματιζόταν ανάμεσα στους

⁶⁶ Branigan 1991, 103

⁶⁷ Branigan 1991, 104

⁶⁸ Sofianou και Brogan 2012, 332

⁶⁹ Sofianou και Brogan 2012, 332

⁷⁰ Driessen 2013, 4

⁷¹ Driessen 2013, 4

⁷² Tsiropoulou 2002, 135

δύο λόφους.⁷³ Οι λόφοι αυτοί, πρακτικά, σχημάτιζαν ένα μικρό ακρωτήριο, ενώ το φυσικό λιμάνι του ήταν ένα από τα μεγαλύτερα της περιοχής.⁷⁴ Άκμασε ιδιαίτερα κατά την Παλαιοανακτορική, όταν στην κορυφή του λόφου χτίστηκε ένα μικρό ανάκτορο, που περιβάλλεται από ένα “κυκλώπειο” τείχος. Η θέση βρίσκεται σε στρατηγικό σημείο, από το οποίο ήλεγχε ολόκληρη την περιοχή της Σητείας και τον εμπορικό δρόμο κατά μήκος της βόρειας ακτής, ενώ το ανακτορικό ιερογλυφικό αρχείο αναδεικνύει τον σημαντικό πολιτικό και οικονομικό ρόλο της.⁷⁵

Ανατολικότερα στη βόρεια ακτή, εντοπίζεται η εγκατάσταση της **Αγίας Φωτιάς**, αποτελούμενη από έναν προανακτορικό οικισμό στην κορυφή ενός μικρού παράκτιου λόφου και ένα προανακτορικό νεκροταφείο διακόσια μέτρα ανατολικότερα, που περιλαμβάνει έναν μεγάλο αριθμό τάφων κυκλαδικού τύπου, χρονολογούμενων στην ώριμη ΠΜ Ι και ΠΜ ΙΑ.⁷⁶ Το 95% της κεραμικής του νεκροταφείου έχει στενούς δεσμούς με την ομάδα Κάμπου των Κυκλάδων, ενώ μεγάλο μέρος του υπόλοιπου υλικού πολιτισμού, συμπεριλαμβανομένων των τύπων των τάφων, του μετάλλου και του οψιανού, έχουν περισσότερα κοινά με τις Κυκλάδες παρά με την τοπική παράδοση.⁷⁷ Επιπλέον, τα δεδομένα του οικισμού δείχνουν μεγάλη υπερίσχυση της παραγωγής λεπίδων οψιανού στη θέση, σε σύγκριση με την κατανάλωσή τους, και, επομένως, αναδεικνύουν τον ρόλο της θέσης ως βιοτεχνικό και εμπορικό κέντρο, αν και δεν αποκλείεται η κατανάλωσή τους και στο ΠΜ Ι-ΙΙ νεκροταφείο.⁷⁸

Παρουσία από τη Νεολιθική εντοπίζεται και στην περιοχή του **Παλαικάστρου** (εικ.27).⁷⁹ Η θέση βρίσκεται σε μια παράκτια πεδιάδα πέντε χιλιομέτρων. Από τον λόφο του Καστριού, προέρχονται μερικά από τα ασφαλέστερα στοιχεία ΠΜ Ι εγκατάστασης της περιοχής, ενώ ο ίδιος φιλοξένησε οικισμό καταφύγιο προς το τέλος της Εποχής του Χαλκού.⁸⁰ Βορειοδυτικά του λόφου, ο οποίος σε κάθε πλευρά του διέθετε αμμώδεις ακτές, υπήρχε το δέλτα του ποταμού Καλόγερου και η περιοχή εκεί, μέχρι πρόσφατα, ήταν έλος.⁸¹ Νότια του λόφου, υπάρχει ένα μικρό προστατευμένο αγκυροβόλιο, η Χιόνα, σε άμεση οπτική επαφή με το Ιερό Κορυφής του

⁷³ Theodoropoulou 2012, 90-1

⁷⁴ Christakis 2012α, 208

⁷⁵ Christakis 2012β, 1

⁷⁶ Driessen 2013, 4

⁷⁷ Driessen 2013, 4

⁷⁸ D' Annibale 2006, 336-7

⁷⁹ Driessen 2013, 4· MacGillivray και Driessen 1990, 398

⁸⁰ MacGillivray και Sackett 2010, 571 ·Driessen 2013, 4

⁸¹ MacGillivray και Sackett 2010, 571

Πετσοφά, στους πρόποδες της βόρειας πλαγιάς του οποίου βρίσκεται η κοιλάδα του Ρουσσόλακκου.⁸² Ο μεγάλος κόλπος της περιοχής σχημάτιζε ένα φυσικό λιμάνι και η ακτογραμμή κατά την Εποχή του Χαλκού ήταν πιθανώς πολύ πιο κοντά στην πόλη απ’ ότι σήμερα.⁸³ Στην ΠΜ ΠΑ-Β ξεκινά η συνεχής κατοίκηση της θέσης.⁸⁴ Κατά την Παλαιοανακτορική, η θέση είχε αναπτύξει επαφές με το εξωτερικό και από την αρχή της περιόδου ένα δίκτυο δρόμων τη συνέδεε με άλλες θέσεις στα βόρεια, με τον Πετρά στα δυτικά και με τη Ζάκρο στα νότια.⁸⁵ Στη Νεοανακτορική, η προσεκτικά σχεδιασμένη πόλη με τα υψηλής ποιότητας οικοδομήματα, τη λαξευτή τοιχοδομία και τα πλούσια ευρήματα πιθανώς αποτελούσε τον τόπο κατοικίας εύπορων εμπόρων, σε μια περίοδο μεγάλης ακμής για τη θέση (εικ.29).⁸⁶

Νοτιότερα, ο κόλπος της ανακτορικής θέσης της **Κάτω Ζάκρου** αποτελούσε μάλλον το μόνο ασφαλές καταφύγιο ανάμεσα στις απότομες ακτές της περιοχής και μια από τις τοποθεσίες όπου τα πλοία μπορούσαν με ευκολία να αγκυροβολήσουν κοντά στην ακτή ή να ανασυρθούν με ασφάλεια στην παραλία (εικ.30).⁸⁷ Η πρόσβαση στη θέση ήταν δύσκολη από ξηράς, καθώς περιτριγυρίζεται από απότομες, βραχώδεις, άγονες πλαγιές και ο δρόμος, που οδηγούσε στην κοιλάδα της Ζάκρου, περνούσε από ένα μακρύ, αλλά αρκετά βατό φαράγγι.⁸⁸ Η στρατηγική τοποθεσία του οικισμού και του ανακτόρου στα ανατολικά της Κρήτης, προστατευμένη από δύο μακρά ακρωτήρια, διέθετε μια εύφορη μικρή κοιλάδα και ένα καλό λιμάνι, το οποίο δεν επηρεαζόταν από τους δυνατούς βορειοδυτικούς ανέμους που χτυπούσαν την περιοχή.⁸⁹ Το λιμάνι της πρέπει να δεχόταν αφίξεις “μεγάλης διεθνούς κυκλοφορίας” και η θέση αποτελούσε μια από τις σημαντικότερες πόλεις-λιμάνια της Εποχής του Χαλκού λόγω του ανοιχτού προς την Ανατολή κόλπου της, ευνοϊκού για εμπορικές επαφές με την Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο.⁹⁰ Επιπλέον, η τοποθεσία επέτρεπε στους κατοίκους της τον έλεγχο του θαλάσσιου δρόμου ανάμεσα στην Κρήτη και τα δυτικότερα Δωδεκάνησα.⁹¹

⁸² MacGillivray και Sackett 2010, 571

⁸³ MacGillivray και Driessen 1990, 396

⁸⁴ MacGillivray και Driessen 1990, 398-9· MacGillivray και Sackett 2010, 573

⁸⁵ MacGillivray και Sackett 2010, 571-2, 4

⁸⁶ MacGillivray και Sackett 2010, 575

⁸⁷ Shaw 1990, 427· Platon 2010, 509

⁸⁸ Platon 2010, 509

⁸⁹ Driessen 2013, 3· Platon 2010, 509

⁹⁰ Hue και Pelon 1991, 119· Shaw 1990, 427· Mourtzas και Kolaiti 2017, 685

⁹¹ Πλάτων 2009, 12

Η Ζάκρος ήταν αναμφίβολα μια εμπορική κοινότητα, που πλούτιζε από την ενασχόληση με τη θάλασσα, και ενδεχομένως, αποτελούσε το επίκεντρο μιας περιφέρειας στα ανατολικά της Κρήτης.⁹² Η νεολιθική και πρωτομινωική παρουσία που παρατηρείται στην περιοχή περιλαμβάνει κυρίως ταφικές μαρτυρίες και οι πρώτες ενδείξεις για τον παράκτιο οικισμό εντοπίζονται στην ΠΜ III- MM IA, αντίστοιχη της τοπικής φάσης Ζάκρος II.⁹³ Κατά τη Μεσομινωική, η εγκατάσταση μεγαλώνει και στη Νεοανακτορική παρατηρείται η μεγάλη ακμή της θέσης, με την ίδρυση και λειτουργία του ανακτόρου, στην YM IB.⁹⁴ Η έντονη κνωσιακή επιρροή που εντοπίζεται στο YM IB ανάκτορο έχει οδηγήσει τους ερευνητές να ερμηνεύσουν την ίδρυσή του ως μια πιθανή κνωσιακή πρωτοβουλία.⁹⁵

Η ύπαρξη τμήματος της “Οδού Λιμένος”, δρόμου που αποτελούσε το όριο μεταξύ πόλης και ανακτόρου και κατέληγε στην βορειοανατολική πύλη του, οδήγησε τον ανασκαφέα να εντοπίσει ως σημείο ελλιμενισμού των πλοίων το βορειοδυτικό τμήμα της ακτογραμμής.⁹⁶ Παρά το γεγονός ότι η υποτιθέμενη θέση ελλιμενισμού είναι σήμερα μια απότομη ακτή, η παλαιογεωγραφική έρευνα της περιοχής αποκάλυψε μια φυσική μορφολογία λιμανιού, σήμερα βυθισμένου, στο βόρειο τμήμα της δυτικής ακτής, όπου τα μινωικά σκάφη μπορούσαν να πλησιάζουν την “προβλήτα”, να ξεφορτώνουν και έπειτα, ελαφρύτερα, να μπορούν να ανελκύονται στην αμμώδη παραλία (εικ.31).⁹⁷ Τέλος, στη θέση εντοπίζεται νεοανακτορικός περίβολος που ενισχύθηκε στην YM IB, ενώ ορισμένα κτίρια έχουν ερμηνευθεί ως παρατηρητήρια.⁹⁸

Στον **Μακρύγαλο**, μια YM I θέση στην νότια ακτή, ανατολικά της Ιεράπετρας, εντοπίστηκε και ανασκάφηκε μια νεοανακτορική έπαυλη με μνημειακά κατασκευαστικά χαρακτηριστικά (εικ.32).⁹⁹ Το κτίριο, που φαίνεται να είχε έντονα θρησκευτικό χαρακτήρα, βρίσκεται σε μια εύφορη κοιλάδα, στο δυτικό άκρο των εκβολών ενός ρέματος.¹⁰⁰ Η θέση διέθετε ένα προστατευμένο και καλό αγκυροβόλιο, πιθανώς του τύπου “*double harbor arrangement*”, όπως τον ονόμασε ο Shaw, και κατά την YM IB φαίνεται να ήταν εφοδιασμένη

⁹² Niemeier 2004, 393

⁹³ Platon 2010, 514· Driessen 2013, 4

⁹⁴ Driessen 2013, 4

⁹⁵ Platon 2010, 517

⁹⁶ Mourtzas και Kolaiti 2017, 684· Platon 1974

⁹⁷ Mourtzas και Kolaiti 2017, 685, 696

⁹⁸ Watrous 2012, 537

⁹⁹ Davaras 1992, 172

¹⁰⁰ Davaras 1992, 172

με προστατευτικό τείχος (εικ.33).¹⁰¹ Η γειτονική και σύγχρονή της θέση στο **Διασκάρι** διαθέτει επίσης ένα μεγάλο διπλό λιμάνι.¹⁰² Η σχέση μεταξύ των δύο θέσεων δεν είναι ξεκάθαρη, όμως η ευνοϊκή τους τοποθεσία θα πρέπει να τις οδήγησε στην ενασχόληση με την εκμετάλλευση τόσο των θαλάσσιων πόρων, όσο και με την άσκηση του θαλάσσιου εμπορίου και της ναυσιπλοΐας.¹⁰³ Μελέτες που αφορούν στην πιθανή νεοανακτορική πολιτική κατάτμηση της ανατολικής Κρήτης, αναφέρουν τον Μακρύγαλο και το Διασκάρι μαζί, ως ξεχωριστή “πολιτεία”, που συνυπήρχε με αυτές του Πετρά και της Ζάκρου/Παλαικάστρου.¹⁰⁴

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η θέση στη **Χρυσή**, ένα μικρό νησί, οκτώ μίλια από την νότια ακτή της Κρήτης, απέναντι από την Ιεράπετρα. Στη βορειοδυτική ακτή του νησιού εντοπίστηκε οικισμός, που χρονολογείται από τη ΜΜ ΙΙ και φτάνει σε πλήρη ανάπτυξη στην ΥΜ ΙΒ, ενώ στο νησί εντοπίζεται κατοίκηση ήδη από την Τελική Νεολιθική.¹⁰⁵ Η μικρή έκτασή του και η έλλειψη πόρων και καθαρού νερού θα κατέστησαν την εγκατάσταση διαχρονικά εξαρτώμενη από περιοχές της απέναντι κρητικής ακτής. Παρ’ όλα αυτά, στη θέση εντοπίζονται ξεκάθαρες ενδείξεις εκμετάλλευσης του θαλάσσιου πλούτου της περιοχής, με πιο χαρακτηριστική την ύπαρξη χώρων παραγωγής πορφύρας.¹⁰⁶

Τέλος, στην νοτιοκεντρική ακτή της Κρήτης βρίσκεται η σημαντικότερη εγκατάσταση του **Κομμού**, το καλύτερο λιμάνι στον κόλπο της Γόρτυνας, που κατοικήθηκε από τη ΜΜ Ι έως την ΥΜ ΙΙΙΒ.¹⁰⁷ Υποστηρίζεται ότι αποτελούσε «την κύρια θαλάσσια πύλη προς την πεδιάδα της Μεσαράς και άρα το επίνειο της Φαιστού» και, πράγματι, η ίδρυσή του Κομμού στη ΜΜ ΙΒ συμπίπτει χρονολογικά με την παρουσία του Παλαιού Ανακτόρου στη Φαιστό, ενώ βρίσκεται μόλις οκτώ χιλιόμετρα βορειοανατολικά του.¹⁰⁸ Περιλάμβανε έναν οικισμό στη νότια πλαγιά ενός λόφου, που με το πέρασμα των χρόνων επεκτεινόταν, νότια ενός σημαντικού δρόμου που οδηγούσε στην ενδοχώρα, στη Φαιστό, την Αγία Τριάδα και αλλού.¹⁰⁹

Και σε αυτή την περίπτωση, η ακτογραμμή φαίνεται να έχει υποχωρήσει τουλάχιστον δυόμισι με τρία μέτρα και ορισμένα από τα κτίσματα κοντά στην ακτή βρίσκονται τώρα

¹⁰¹ Driessen και Macdonald 1997, 220-1· Watrous 2012, 537· για επεξήγηση του όρου “double harbor arrangement” βλ. 2.3

¹⁰² Davaras 1997, 118-9

¹⁰³ Davaras 1997, 118-9

¹⁰⁴ Sofianou και Brogan 2012, 329

¹⁰⁵ Apostolaki κ.α. 2016, 200

¹⁰⁶ Reese 2017, 59

¹⁰⁷ Shaw 1995, 279· Van de Moortel 2010, 877

¹⁰⁸ Van de Moortel 2010, 877· Shaw 1990, 426

¹⁰⁹ Shaw 1990, 426· Shaw και Shaw 2006, 854

εκτεθειμένα στο νερό.¹¹⁰ Η θέση προστατεύεται από τους νότιους ανέμους από ένα ακρωτήριο, ενώ διαθέτει επίσης ένα μικρό νησάκι, την Παπαδόπλακα, τότε μάλλον ενωμένο με την ακτή (εικ.34).¹¹¹ Η λωρίδα άμμου, που θα αποτελούσε την ένωση, πρέπει να δημιουργούσε μια χερσόνησο που θα παρείχε καταφύγιο και στις δύο πλευρές της, σχηματίζοντας πιθανώς ένα “double harbour arrangement”.¹¹² Παρά τη θέση του στη νότια ακτή, δεν αποκλείεται ο Κομμός να ανέπτυξε άμεσες επαφές και με το Αιγαίο, με σκοπό μάλλον την προμήθεια πολύτιμων πρώτων υλών, όπως χαλκού και κασσίτερου.¹¹³ Από τη θέση, πέρα από την εμπορική και εργαστηριακή της δραστηριότητα, υπάρχουν στοιχεία και για την παραγωγή πορφύρας από *Murex*.¹¹⁴

Εγκαταστάσεις σχετικές με τη θαλάσσια δραστηριότητα εντοπίζονται στον Κομμό ήδη από τη MM II (εικ.35,36,37). Την περίοδο αυτή, ένας πλακόστρωτος διάδρομος που κατευθύνεται δυτικά, ερχόμενος από τη θάλασσα και περνώντας από το μεταγενέστερο Κτίριο T, έχει ερμηνευθεί ως ράμπα καθέλκυσης για την μεταφορά πλοίων στην ξηρά (εικ.36.37). Η κατασκευή, που ανήκει στο Κτίριο AA (εικ.38), διέθετε ξύλινα δοκάρια ανάμεσα στις λίθινες πλάκες για την ομαλή μετακίνηση των πλοίων από ή προς την παραλία, δεν υπάρχουν όμως παράλληλά της στη μινωική περιοχή.¹¹⁵ Τη λειτουργία της ράμπας καθέλκυσης ίσως υποβοηθούσε ένα παράλληλο της, σύγχρονο πλακόστρωτο, το οποίο διασχίζεται από κανάλι.¹¹⁶

Σε υστερότερη περίοδο, στην τοποθεσία αυτή, εντοπίζονται ογκώδεις κατασκευές με μεγάλες στοές, που έχουν ερμηνευθεί ως νεώσοικοι.¹¹⁷ Η πρώτη, το Κτίριο T, χτισμένο στην MM III, όπως αναφέρει ο Shaw «ήταν μια ογκώδης δομή δύο ορόφων, με πλήρη θέα στη θάλασσα και σε όλα τα πλοία που έφταναν ή αναχωρούσαν, ορισμένα από τα δωμάτια του οποίου δυνητικά χρησίμευαν ως χώροι αποθήκευσης εξοπλισμού πλοίων όπως πανιά, κατάρτια και πηδάλια. Ερμηνεύεται ως πλήρως αφιερωμένο στην εξυπηρέτηση πλοίων που ήταν αποθηκευμένα στις δέκα, πλατιές, στοές προσανατολισμού ανατολής-δύσης, οι περισσότερες από τις οποίες ήταν ανοικτές

¹¹⁰ Shaw 1990, 426

¹¹¹ Shaw 1990, 426· Van de Moortel 2007, 178

¹¹² Loizou 2016, 121

¹¹³ Van de Moortel 2010, 882· για αναλυτική αναφορά στο εξωτερικό εμπόριο του Κομμού διαχρονικά βλ. Shaw 2004

¹¹⁴ Van de Moortel 2010, 884

¹¹⁵ Loizou 2016, 121· Shaw 2019, 85

¹¹⁶ Shaw 2019, 86

¹¹⁷ Shaw 2019, 85

στη μεγάλη αυλή» (εικ.39).¹¹⁸ Το Κτίριο T στην ΥΜ ΙΙΑ1-2 διαδέχεται κτίσμα παρόμοιας λειτουργίας, το Κτίριο P.

2.3 Σύνοψη δεδομένων παράκτιων εγκαταστάσεων

Όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, δεν καλύπτουν σίγουρα όλο το εύρος του θέματος, ούτε αποτελούν τις μοναδικές παράκτιες θέσεις της κρητικής ακτογραμμής. Επιλέχθηκαν, όμως λόγω της μεγαλύτερης διαθεσιμότητας στοιχείων και, επομένως, μιας μεγαλύτερης σιγουριάς που προσφέρουν στη συναγωγή συμπερασμάτων. Οι θέσεις αυτές φαίνεται να αποτελούν, πράγματι, τα καταλληλότερα και πιο προστατευμένα αγκυροβόλια, τις ευνοϊκότερες τοποθεσίες για την ενασχόληση με τη θάλασσα και τη σύνδεση με θέσεις τόσο της Κρήτης, όσο και του υπόλοιπου Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου.

Σύμφωνα με τους I.Todd και P.Warren, που συνοψίζουν τους παράγοντες για την επιλογή μιας τοποθεσίας για εγκατάσταση αλλά και για την ανάπτυξη και παρακμή της¹¹⁹, κομβική σημασία έχει, σε ένα πρώτο επίπεδο, η ύπαρξη εδάφους κατάλληλου για καλλιέργεια και βοσκή, και σε μικρότερη έκταση, η πρόσβαση σε αποθέματα νερού. Επιπλέον, συγκαταλέγονται παράγοντες, όπως η ύπαρξη προστατευμένου αγκυροβολίου, μερικές φορές σε κάθε πλευρά μικρών ισθμών, ή με ασφαλείς παραλίες για την ανέλκυση πλοίων, αλλά η στρατηγική τοποθεσία, σε σταυροδρόμια διαδρομών, χωρίς να παρατηρούνται έντονα φυσικά ή τεχνητά αμυντικά στοιχεία, αλλά και χωρίς να αποκλείονται οι προστατευμένες θέσεις. Τέλος, στα παραπάνω συγκαταλέγεται η πιθανότητα ύπαρξης προσωπικών επιλογών των ιδρυτών αλλά και θρησκευτικοί λόγοι. Σχετικά με την ανάπτυξη μιας εγκατάστασης, αναφέρονται οι δυνατότητες και η καταλληλότητα του εδάφους των παράκτιων θέσεων ή η στρατηγική της τοποθεσία για τη διόγκωση της, με στόχο να υποστηριχθεί ένας αυξημένος πληθυσμός. Ακόμη, αναφέρονται η επιτυχία ενός οικισμού στην ανάπτυξη εξωτερικών επαφών, ειρηνικών και μη, αλλά και νέες αφίξεις πληθυσμών, με επιτυχή συμβίωση με τους ήδη υπάρχοντες.

Ένα καλό αγκυροβόλιο έχει θεμελιώδη σημασία για μια παράκτια θέση και ο Shaw ξεχωρίζει δύο από τις μορφές που ενδέχεται τέτοια αγκυροβόλια να έχουν. Από τη μία, διακρίνει το “*double harbour arrangement*”, δηλαδή την ύπαρξη αγκυροβολίου και στις δύο πλευρές μιας χερσονήσου, με την πόλη να καταλαμβάνει ολόκληρη ή τουλάχιστον μέρος της χερσονήσου,

¹¹⁸ Shaw 2019, 88

¹¹⁹ Todd και Warren 2012, 55-6

παρέχοντας έτσι δύο λιμάνια, εκ των οποίων το καθένα θα μπορούσε να προτιμηθεί ανάλογα με τις εκάστοτε επικρατούσες συνθήκες ανέμων.¹²⁰ Ο ίδιος αναγνωρίζει τη μορφή αυτή στην Αγία Ειρήνη της Κέας, αλλά και στην “*Τοιχογραφία της Νηοπομπής*” στο Ακρωτήριο. Από την άλλη, διακρίνει τα αγκυροβόλια που περιλαμβάνουν ένα μικρό υπεράκτιο νησάκι, που παρέχει κάποια προστασία στα πλοία που πλησιάζουν την ακτή, όπως πολλά από αυτά που αναφέρθηκαν και που, σε αρκετές περιπτώσεις κατά την Προϊστορία, ήταν ενωμένα με την ακτή με μια λωρίδα άμμου.¹²¹ Θα μπορούσε να ειπωθεί, επομένως, ότι δημιουργούσαν και πάλι μια διπλή δυνατότητα ελλιμενισμού, ίσως μια παραλλαγή του προαναφερθέντος “*double harbour arrangement*”.

Πράγματι, στην κρητική ακτογραμμή εντοπίζεται μια προτίμηση στην εγκατάσταση πάνω ή κοντά σε ακρωτήρια και χερσονήσους που προστατεύουν την παράκτια ζώνη από ανέμους και προσφέρουν ασφαλές αγκυροβόλιο, είτε μόνο στη μία, είτε και στις δύο πλευρές τους. Ο Κομμός, η Αμνισός, ο Πόρος-Κατσαμπάς είναι μερικές μόνο από τις θέσεις που εμφανίζουν αυτό το χαρακτηριστικό. Άλλωστε, ακόμα και ίδια η προέλευση της αγγλικής λέξη “*port*” για το λιμάνι από το λατινικό “*portus*”, που σημαίνει “*άνοιγμα, πέρασμα, άσυλο, καταφύγιο*”, δείχνει την σημασία της ασφάλειας στην αναζήτηση του κατάλληλου τόπου.¹²² Επιπλέον, η ύπαρξη μιας αμμώδους, ήπιας παραλίας φαίνεται να αποτελούσε σημαντικό προνόμιο για μια παράκτια θέση, αφού θα διευκόλυνε την ανέλκυση των πλοίων στη στεριά.

Τόσο στη βόρεια, όσο και στη νότια ακτή της Κρήτης, εντοπίζονται θέσεις που σχετίζονται με κάποιο υπεράκτιο νησάκι, το οποίο κατά την Εποχή του Χαλκού ήταν συνήθως ενωμένο με την ακτή. Παραδείγματα αποτελούν το Μονοχάρακο στην Αμνισό, η νησίδα της Αγίας Βαρβάρας στα Μάλια και η Παπαδόπλακα στον Κομμό. Τα νησάκια αυτά, δεν ήταν απλά κομμάτια ξηράς που προεξείχαν της στάθμης της θάλασσας, αλλά λειτουργούσαν ως θεμελιώδη χαρακτηριστικά του τοπίου και πάνω τους ή κατά μήκος της βυθισμένης λωρίδας τους εντοπίζεται μινωική δραστηριότητα. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η νησίδα του Μόχλου, η οποία αποτέλεσε η ίδια τον τόπο ανάπτυξης του ακμάζοντος οικισμού, ενώ μερικοί υποστηρίζουν ότι και η Ψείρα κατά την προϊστορία ήταν ενωμένη με την κρητική ακτή.

¹²⁰ Loizou 2016, 121· Shaw και Shaw 2006, 854· Ενδεχομένως, ελληνικές πηγές, και πρώτος μάλλον ο Όμηρος, αναφέρονται στο “*double harbour arrangement*” ως “*ἀμφίδυμοι λιμένες*” ή “*δίδυμοι λιμένες*”.

¹²¹ Shaw και Shaw 2006, 854

¹²² Marriner κ.α. 2015, 2

Η παρουσία μιας εύφορης παράκτιας πεδιάδας και ενδοχώρας για την ανάπτυξη της εγκατάστασης παίζει επίσης σημαντικό ρόλο.¹²³ Η οικονομική ευημερία πολλών παράκτιων θέσεων φαίνεται να βασίζεται, από τη μία, στην αξιοποίηση της διαθέσιμης καλλιεργήσιμης γης για την κάλυψη βασικών αναγκών τους, και από την άλλη στην εκμετάλλευση των θαλάσσιων πόρων και του θαλάσσιου εμπορίου.¹²⁴ Στην ευνοϊκή αυτή συνθήκη μπορεί να συνεισφέρει και η παρουσία τρεχούμενου νερού, όπως ποταμών, στις εκβολές των οποίων πολλές φορές εντοπίζονται εγκαταστάσεις και οι οποίοι, κατά περιπτώσεις, λειτουργούν προστατευτικά για τη θέση. Παρ' ότι ο διαθέσιμος καλλιεργήσιμος χώρος πρέπει να ήταν αρκετός για την κάλυψη των αναγκών της κοινότητας, η εκμετάλλευσή του δεν πρέπει να αποτελούσε αυτοσκοπό της. Η τοποθεσία είχε επιλεγεί για τον θαλάσσιο προσανατολισμό της και για τα ευνοϊκά για την ανάπτυξη των θαλάσσιων δραστηριοτήτων χαρακτηριστικά της.

Άλλες θέσεις απαντώνται πάνω σε μικρά νησιά, όπως η Ψείρα και η Χρυσή. Η εγγύτητά τους με την κρητική ακτογραμμή δημιουργεί, σε περιπτώσεις, όπως της Ψείρας, εξαιρετικά και προστατευμένα αγκυροβόλια. Πρακτικά «*περιλαμβάνονται στα ενδογενή στοιχεία του κρητικού φυσικού σκηνικού*», καθώς η Κρήτη αποτελεί για αυτά την πλησιέστερη «παράκτια» διεπαφή και ταυτόχρονα την εκτεταμένη «ηπειρωτική» ενδοχώρα τους.¹²⁵ Η στενή αυτή σύνδεση υποδηλώνει την άμεση αλληλεπίδρασή που ανέπτυσαν, καθώς και τις συγκλίνουσες διαχρονικές εξελίξεις τους.¹²⁶ Οι θέσεις αυτές θα απαιτούσαν τη συστηματική θαλάσσια επικοινωνία με την εύφορη ενδοχώρα για την επιβίωση των κατοίκων τους, αφού ο διαθέσιμος καλλιεργήσιμος χώρος ήταν ιδιαίτερα περιορισμένος και τα αποθέματα πόσιμου νερού λίγα. Παρ' όλα αυτά, το μεγάλο τους πλεονέκτημα ήταν η ευνοϊκή τους πρόσβαση στον θαλάσσιο πλούτο και η ανάπτυξη εξειδικευμένων δραστηριοτήτων για την άμεση εκμετάλλευσή του, γεγονός εμφανές στη Χρυσή.

Τον σημαντικότερο παράγοντα για την ίδρυση μιας παράκτιας εγκατάστασης πρέπει να αποτελούσε η δυνατότητα πρόσβασής της στους ανοιχτούς θαλάσσιους δρόμους επικοινωνίας, οι επιπτώσεις της οποίας θα αναλυθούν εκτενώς σε επόμενα κεφάλαια. Η εξασφάλιση τέτοιων στρατηγικών θέσεων διευκόλυνε τους ναυτικούς της περιόδου τόσο στο άνοιγμά τους στη διεθνή κυκλοφορία όσο και στην αποφυγή της δυσκολότερης, χρονοβόρας και πιο επικίνδυνης

¹²³ Driessen 2013, 3

¹²⁴ Christakis 2012α, 207-8

¹²⁵ Κοπακα και Κοσσυβα 1999, 439

¹²⁶ Κοπακα και Κοσσυβα 1999, 435

χερσαίας μετακίνησης.¹²⁷ Ειδικά για την τελευταία, στο πλαίσιο της έρευνας για τον εντοπισμό του λιμανιού των Μαλίων, γίνεται, χαρακτηριστικά, αναφορά στην κάλυψη αποστάσεων με “flea jumps”.¹²⁸ Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι κατά μήκος της βόρειας ακτής, η απόσταση ανάμεσα στον Πόρο-Κατσαμπά και στα Μάλια καλυπτόταν μέσα σε διάστημα μερικών ημερών, κατά το οποίο το σκάφος έπλεε διαδοχικά από θέση σε θέση, φτάνοντας στα Μάλια και από εκεί μπορούσε να εισέλθει στον κόλπο του Μιραμπέλλου, παρακάμπτοντας, έτσι, συνολικά το χερσαίο πέρασμα με τα απόκρημνα φαράγγια. Παρ’ όλα αυτά, οι παράκτιες εγκαταστάσεις βρίσκονταν διαχρονικά και σε άμεση επικοινωνία με το εσωτερικό, μέσω μικρότερων και μεγαλύτερων χερσαίων δρόμων, που τις έφερναν σε επαφή με ακμάζουσες θέσεις. Ένα σύστημα εκτεταμένων δρόμων και “φυλακίων”, φαίνεται να διευκόλυνε τη μετακίνηση, τη συνδεσιμότητα και την ανάπτυξη, τόσο στην Παλαιοανακτορική όσο και στην Νεοανακτορική Κρήτη.¹²⁹

Οι ανθρωπογενείς παρεμβάσεις στο τοπίο δημιουργούν τις προϋποθέσεις για καλύτερη αλληλεπίδραση ανθρώπου και θάλασσας και επιβεβαιώνουν τη λειτουργία των περισσότερων παράκτιων θέσεων ως λιμάνια. Σε αυτές, συγκαταλέγονται νεώσοικοι, όπως των Γουρνιών, του Νίρου Χάνι, του Πόρου-Κατσαμπά και του Κομμού, ράμπες καθέλκυσης, όπως αυτή του Κομμού και κτίρια με βοηθητική, αποθηκευτική και ενδεχομένως γραφειοκρατική λειτουργία. Περιλαμβάνουν επίσης παρεμβάσεις στο φυσικό περιβάλλον, όπως λάξευση κλιμάκων και στοών ή διάνοιξη οπών για τη διευκόλυνση του ελλιμενισμού των σκαφών, σαν αυτές στα Γουρνιά και στο Νίρου Χάνι. Ιδιαίτερη σημασία έχουν τα κτίρια μνημειακής αρχιτεκτονικής, σημάδι, ίσως, της ύπαρξης ενός κεντρικού ελέγχου στη θαλάσσια κίνηση και δραστηριότητα, όπως αυτά του Κομμού. Επιπλέον, πρέπει να λαμβάνεται υπ’ όψιν το ενδεχόμενο ύπαρξης κατασκευών, που δεν σώζονται, είτε λόγω υλικού, είτε λόγω διάβρωσης και μεταγενέστερης χρήσης του χώρου, όπως φάροι, προβλήτες και μόλοι. Τέλος, είναι αξιοσημείωτη η εγγύτητα ορισμένων λιμενικών εγκαταστάσεων με χώρους βιοτεχνικών και εμπορικών δραστηριοτήτων, περιπτώσεις που απαντώνται σε Κομμό, Μόχλο και Μάλια.¹³⁰

Κλείνοντας, δεν αποκλείεται μια θέση να είχε λιμενικό χαρακτήρα, χωρίς την ύπαρξη λιμενικών εγκαταστάσεων, αλλά να λειτουργούσε ως αγκυροβόλιο μόνο χάρη στην ευνοϊκή της τοπογραφία. Άλλωστε, συχνά υποστηρίζεται ότι τα προϊστορικά πλοία δεν χρειάζονταν

¹²⁷ Papageorgiou 2008, 217

¹²⁸ Hue και Pelon 1991, 120

¹²⁹ Christakis 2012α, 209· MacGillivray και Driessen 1990, 403

¹³⁰ Watrous 2012, 536

απαραίτητα λιμενικές εγκαταστάσεις, αλλά απλώς μια καλή και ήπια ακτή για να ανελκύνονται έξω από τη θάλασσα ή εναλλακτικά, το φορτίο τους μεταφερόταν στην ακτή από το αγκυροβολημένο πλοίο με τη χρήση λέμβων.¹³¹

2.4 Γεωπολιτική: ορισμός, δεδομένα και ερμηνείες

Στα προηγούμενα υποκεφάλαια, παρουσιάστηκαν και συγκεντρώθηκαν τα πιο διακριτά τοπογραφικά χαρακτηριστικά μιας σειράς παράκτιων θέσεων. Στο παρόν υποκεφάλαιο, θα γίνει λόγος για τη γεωπολιτική αξία των παράκτιων μινωικών εγκαταστάσεων, διακρίνοντας και υπογραμμίζοντας ορισμένα βασικά ζητήματα που ανακύπτουν στη σχετική έρευνα. Η γεωπολιτική αξία, που θα αναδειχθεί στο παρόν πλαίσιο, ορίζεται ως η επίδραση της γεωγραφίας και τοπογραφίας των παράκτιων μινωικών εγκαταστάσεων, φυσικής και ανθρωπογενούς, στην “πολιτική” της περιόδου και στις εσωτερικές και “διεθνείς” σχέσεις, που αναπτύχθηκαν στο κεντρικό και ανατολικό κομμάτι του νησιού.

Τα περισσότερα από τα δεδομένα που θα ακολουθήσουν αφορούν στον χαρακτήρα των παράκτιων θέσεων, καθώς και τη σχέση τους ή όχι με κάποια μορφή κεντρικής εξουσίας. Ένας από τους βασικούς στόχους είναι να εντοπιστούν στοιχεία που στηρίζουν το ενδεχόμενο ορισμένες από αυτές να ιδρύθηκαν για την ικανοποίηση των συμφερόντων άλλων θέσεων και, επομένως, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν “τεχνητές”, είτε στοιχεία που αποδεικνύουν το αντίθετο, δηλαδή ότι η ύπαρξή τους αποτέλεσε φυσικό επόμενο της επιθυμίας των κατοίκων και της συνεχούς εγκατάστασης της περιοχής, και θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν “αυθύπαρκτες”. Ποια στοιχεία υπάρχουν για τον ρόλο των παράκτιων εγκαταστάσεων ως διεξόδων ηπειρωτικών θέσεων, με ποιες φαίνεται να συνδέονταν και ποιος είναι ο χαρακτήρας των συνδέσεων αυτών; Ποιες από αυτές φαίνεται να αποτελούσαν επίγεια ανακτόρων, και ποιες ήταν οι ίδιες ανακτορικές ή ανακτορικής κλίμακας;

Ξεκινώντας με θέσεις σημαντικές πριν ακόμα από την ίδρυση των ανακτορικών κέντρων, η κατηγοριοποίηση του πρωτομινωικού Μόχλου ως κοινότητας-πύλης από τον K.Branigan αποτελεί ένα ισχυρό δείγμα της γεωπολιτικής αξίας των παράκτιων εγκαταστάσεων, σε αυτή την πρώιμη φάση του μινωικού πολιτισμού. Ο τύπος αυτός εγκατάστασης περιγράφεται ως «*μια μονοπωλιακή αγορά, που ελέγχει τις ανταλλαγές στο εσωτερικό και εντός και εκτός μιας περιοχής,*

¹³¹ Loizou 2016, 122

*συμπεριλαμβανομένων και των ανταλλαγών με θέσεις ελίτ αλλά και ανάμεσά τους».*¹³² Συνοψίζει τα χαρακτηριστικά μιας τέτοιας κοινότητας και τα εφαρμόζει στην περίπτωση του Μόχλου, δίνοντας μια εξήγηση στην αδυναμία συμπερίληψής του πλάι σε θέσεις κατά μήκος της βόρειας κρητικής ακτής με έντονη κυκλαδική επιρροή, όπως η Αγία Φωτιά και ο Πόρος-Κατσαμπάς.¹³³

Παρά το πλήθος κυκλαδικής προέλευσης εισαγωγών, η τοπική κρητική παράδοση είναι εμφανής στον υλικό πολιτισμό του και, ακόμη και μεταξύ των τεχνουργημάτων από ασήμι και μόλυβδο, κανένα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί με σιγουριά κυκλαδικό, παρόλο που η πρώτη ύλη προήλθε σίγουρα από/μέσω των Κυκλάδων.¹³⁴ Αναπτύσσει τη δική του πολιτισμική ταυτότητα, όντας ταυτόχρονα στο περιθώριο των μεγάλων πολιτισμών της Ανατολικής Μεσογείου και τοποθετημένος στη γραμμή επικοινωνίας μεταξύ των ορυκτών πόρων του Αιγαίου και των πόρων της Εγγύς Ανατολής. Επιπλέον, η γεωμορφολογία της θέσης προσέφερε ένα ασφαλές φυσικό αγκυροβόλιο, που του επέτρεψε να εξελιχθεί σε κέντρο εμπορικής δραστηριότητας για τις κοινότητες γύρω από τον κόλπο του Μιραμπέλλου και, πιθανώς, για ολόκληρη την ανατολική Κρήτη. Η ταφική αρχιτεκτονική και τα κτερίσματα από το πρωτομινωικό νεκροταφείο υποδηλώνουν την ύπαρξη μιας τοπικής ελίτ, που θα μπορούσε να κυριαρχεί στην απόκτηση και τη διανομή χρυσού και αργύρου, λίθινων αγγείων και χαλκού, αλλά και ενός μικρού αριθμού εισαγόμενων αντικειμένων. Σίγουρη φαίνεται και η ύπαρξη εξειδικευμένων χρυσοχόων και λιθοξόων στον Μόχλο, κατασκευαστών των ευρημάτων του πρωτομινωικού νεκροταφείου. Τέλος, τονίζεται και η αδυναμία της θέσης να καλύψει τις ανάγκες διαβίωσής της, αφού είτε αποτελούσε νησί, είτε ακρωτήριο, το πιθανότερο είναι ο Μόχλος να αντλούσε τους πόρους του από την κρητική ενδοχώρα.

Θα μπορούσε και η Ψείρα να αποτελεί αντίστοιχα και ενδεχομένως, με μια ευρύτερη έννοια, μια πύλη εισόδου; Ακόμα και αν δεν ταιριάζει ακριβώς στο προαναφερθέν μοντέλο, σε ένα γενικότερο πλαίσιο θα μπορούσε να λειτουργεί ως πύλη για το εσωτερικό της Κρήτης. Άλλωστε, είναι ένας τόπος που αναπτύχθηκε παρά τις ελλείψεις του σε φυσικούς πόρους, ακριβώς γιατί βρισκόταν σε στρατηγικό σημείο. Καθ' όλη τη διάρκεια της ύπαρξής της, από την Προανακτορική ως τη Νεοανακτορική, η Ψείρα, όντας ένα νησί με ελάχιστη καλλιεργήσιμη γη και απουσία ορυκτού πλούτου, θα βασιζόταν αναγκαστικά στις θαλάσσιες μεταφορές για πολλές από τις προμήθειές της, που περιλαμβάνουν όχι μόνο τα απαραίτητα, αλλά και προμήθειες για

¹³² Branigan 1991, 98, 103

¹³³ Branigan 1991, 103

¹³⁴ Branigan 1991, 98, 103

την ανάπτυξη της οικοδομικής.¹³⁵ Η Ψείρα ήταν συνδεδεμένη τόσο με μακρινούς προορισμούς, εκτός Κρήτης όσο και με γειτονικές θέσεις του νησιού. Η ακμή της, ιδιαίτερα κατά την ΥΜ Ι, ήταν επόμενο της λειτουργίας της ως σημαντικότετος εμπορικός σταθμός, σε μια στρατηγική θέση, με ένα προστατευμένο αγκυροβόλιο κατά μήκος της παράκτιας εμπορικής οδού που ένωνε τα ανάκτορα Κνωσού και Μαλίων στην κεντρική Κρήτη με τη Δύση και την Ανατολική Μεσόγειο.¹³⁶ Ξεκινώντας από την Παλαιοανακτορική και ιδιαίτερα κατά την ΥΜ ΙΒ, εντοπίζονται θεμελιώδεις αλλαγές σε πολλές πτυχές του υλικού και πνευματικού πολιτισμού της Ψείρας, που συνδέονται και με την εισχώρηση στη θέση χαρακτηριστικών της κεντρικής Κρήτης και κυρίως της Κνωσού.¹³⁷ Ο P. Betancourt σημειώνει πως οι αλλαγές αυτές έχουν ιδιαίτερο βάθος, που καθιστά αδύνατο το να συσχετισθούν απλώς με την εμπορική δραστηριότητα.¹³⁸ Η τελευταία όμως, ιδιαίτερα έντονη στη θέση αυτή, σε συνδυασμό με την ευνοϊκή της τοποθεσία, πρέπει να έπαιξε καταλυτικό ρόλο στη σύνδεσή της με ισχυρές θέσεις του εσωτερικού, για την οποία περισσότερο θα αναφερθούν παρακάτω.

Επομένως, οι παράκτιες θέσεις αναδεικνύονται από την Προανακτορική, ακόμα, ως κοινότητες βασικές για την εισχώρηση στο εσωτερικό πρώτων υλών, ξένων και πολύτιμων αγαθών, γνώσεων και τεχνολογιών, χωρίς τις οποίες δεν είναι δυνατόν να προβλεφθεί αν η πολιτικοοικονομική και κοινωνική εξέλιξη του νησιού θα ήταν η ίδια. Ο αντίκτυπος που είχαν οι ανταλλαγές αυτές στην οικονομία είναι μεν εμφανής από τότε, αλλά θα εξελισσόταν σε κάτι πολύ μεγαλύτερο από μια απλή προσθήκη στην τοπική παράδοση. Άλλωστε, η ενασχόληση με το εμπόριο και η αυξανόμενη κοινωνικο-οικονομική πολυπλοκότητα είναι ιστορικά έντονα συνδεδεμένες.¹³⁹

Η κοινωνική, οικονομική και πολιτική πολυπλοκότητα είναι πλέον εμφανής σε σημαντικό βαθμό, με την έναρξη της Μεσομινωικής. Η σημασία που συνεχίζουν να έχουν οι παράκτιες θέσεις κατά τις ανακτορικές περιόδους, είναι εμφανής από τις ιδιαίτερες σχέσεις που αναπτύσσουν με τα διάφορα ανακτορικά κέντρα του νησιού. Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελεί η θέση του Πόρου-Κατσαμπά, στην οποία αναγνωρίζουν πολλοί το κύριο επίνειο της Κνωσού. Από το 1928, ο Α.Έβανς τον συνέδεσε με την Κνωσό, μέσω ενός

¹³⁵ Betancourt και Banou 1991, 107-9

¹³⁶ Betancourt και Banou 1991, 107-9· Betancourt 2004, 21

¹³⁷ Betancourt 2004, 21-2

¹³⁸ Betancourt 2004, 22

¹³⁹ Alberti 2013, 25

βατού δρόμου κατά μήκος των δυτικών πλαγιών της Κεφάλας και των Ισοπάτων (εικ.7).¹⁴⁰ Οι σχέσεις των δύο θέσεων πράγματι είναι σταθερές κατά τη διάρκεια ζωής τους, αλλά ανά περιόδους διαφοροποιούμενες.¹⁴¹ Μόλις έξι χιλιόμετρα από την Κνωσό, η εγκατάσταση στον Πόρο είναι τοποθετημένη στη βόρεια απόληξη του κύριου άξονα φυσικών διόδων επικοινωνίας μεταξύ βόρειας και νότιας κεντρικής Κρήτης, «αποτελώντας βασικό σταυροδρόμι του δικτύου ενδοκρητικής χερσαίας και θαλάσσιας επικοινωνίας και παράλληλα κομβικό σημείο του πλέγματος οδικής και θαλάσσιας σύνδεσης της κεντρικής- και όχι μόνο- Κρήτης (Κνωσός/ Αρχάνες, Πεδιάδα, Μεσαρά) με τις Κυκλάδες και τον ευρύτερο μεσογειακό κόσμο».¹⁴²

Η στρατηγική τοποθεσία του Πόρου, επομένως, έπαιξε καθοριστικό ρόλο για την εγκατάσταση, ανάπτυξη και ένταξή του στο άμεσο κνωσιακό περιβάλλον και η διαχρονική ανάπτυξη της θέσης μαρτυρά την καταλληλότητά του σημείου αυτού.¹⁴³ Κατά την Προανακτορική, οι ταυτότητες Πόρου-Κατσαμπά και Κνωσού διέφεραν έντονα, γεγονός εμφανές στον υλικό πολιτισμό τους. Οι επαφές του με τις Κυκλάδες και η επιρροή που δέχθηκε από αυτές ο Πόρος είναι έντονα εμφανείς στην κεραμική, από το σύνολο της οποίας κυκλαδικές εισαγωγές και ντόπιες απομιμήσεις αποτελούν σχεδόν το ένα τρίτο ανάμεσα στις κρητικής παράδοσης παραγωγές κατά την ΠΜ Ι-ΙΙΑ.¹⁴⁴ Έντονη επιρροή εντοπίζεται και στη σφραγιδογλυφία, τη μεταλλουργία και τη συστηματική επεξεργασία οψιανού. Αντίστοιχα στοιχεία εντατικών επαφών απουσιάζουν από την Κνωσό την περίοδο αυτή, αν και η παρουσία οψιανού δεν είναι αμελητέα.¹⁴⁵ Η εντατική βιοτεχνική και θαλάσσια δραστηριότητα καθιστούσε τον Πόρο, από τότε, έναν εμπορικό κόμβο για την περιοχή της βορειοκεντρικής Κρήτης.

Κατά την Παλαιοανακτορική, ο οικισμός ανθίζει. Από τη ΜΜ Ι, συνεχίζεται και επεκτείνεται η μεταλλουργική δραστηριότητα, αντιθέτως, όμως, η κατεργασία οψιανού περιορίζεται.¹⁴⁶ Η έκτασή του αυξάνεται και εμφανίζονται καλοκτισμένες οικίες, στοιχεία λατρευτικής και ταφικής δραστηριότητας και ανακτορικής ποιότητας ευρήματα. Όλα φανερώνουν την αύξηση της κνωσιακής επιρροής στην περιοχή, σύμφωνα με την ανασκαφέα, η οποία υποστηρίζει ότι η έντονη δραστηριοποίηση που παρατηρείται στο τέλος της ΜΜ ΙΑ και στην ΜΜ ΙΒ είναι ενδεικτική της εντατικοποίησης των δραστηριοτήτων και

¹⁴⁰ Schäfer 1991, 111

¹⁴¹ Dimopoulou-Rethemiotaki 2004, 374

¹⁴² Dimopoulou-Rethemiotaki 2004, 365

¹⁴³ Dimopoulou-Rethemiotaki 2004, 363

¹⁴⁴ Dimopoulou-Rethemiotaki 2004, 374

¹⁴⁵ Watrous 2007, 103· Renfrew κ.α. 1965, 239

¹⁴⁶ Watrous 2007, 103

της αυξανόμενης δυναμικής του, που ακολουθεί την παράλληλη άνοδο της Κνωσού, «με την οποία συνδέεται άμεσα, λειτουργώντας ασφαλώς ως λιμάνι».¹⁴⁷

Η θέση έφτασε στην απόλυτη ακμή της κατά τη Νεοανακτορική, όταν εντοπίζονται κτίσματα καλής ποιότητας, εργαστήρια σφραγιδογλυφίας, κοσμηματοτεχνίας, μεταλλουργίας και λιθοτεχνίας και εισηγμένες πρώτες ύλες.¹⁴⁸ Μέρος της παραγωγής της διαχεόταν και στο εξωτερικό εμπόριο και σίγουρα λειτουργούσαν λιμενικές εγκαταστάσεις. Μετά την καταστροφή της στην ΥΜ ΙΑ, η οικιστική φάση της ΥΜ ΙΒ είναι θολή. Ο πλούτος των κατοίκων του Πόρου-Κατσαμπά φαίνεται ιδιαίτερα στους πλούσιους νεοανακτορικούς τάφους, υποδεικνύοντας ίσως την αυτονομία της θέσης απέναντι στον κνωσιακό γραφειοκρατικό έλεγχο, ενώ η ταυτόχρονη ευμάρεια της Κνωσού την περίοδο αυτή πρέπει να προερχόταν και από τη διέξοδο που θα της παρείχε ο Πόρος, ή και άλλες παράκτιες κοινότητες, στο υπερπόντιο εμπόριο.¹⁴⁹

Η Κνωσός μάλλον είχε, όντως, παραπάνω από ένα επίνεια, ή έστω εξόδους στο θαλάσσιο εμπόριο. Ερευνητές συνδέουν μαζί της την Αμνισό, άποψη που στήριξαν από νωρίς ο Έβανς και ο Μαρινάτος, όμως, προς το παρόν στη θέση δεν έχουν εντοπιστεί ξεκάθαρα στοιχεία για την ύπαρξη και λειτουργία λιμενικών εγκαταστάσεων. Παρ' όλα αυτά, η απουσία τους δεν αποκλείει απαραίτητα τη λιμενική λειτουργία της θέσης, αφού, σε πολλές περιπτώσεις, μια καλή αμμώδης ακτή ήταν αρκετή για την ανέλκυση των πλοίων. Επιπλέον, ο χαρακτήρας των θαλάσσιων δραστηριοτήτων της θέσης θα μπορούσε να διαφέρει από τον καθαρά εμπορικό, κάτι που είδαμε να συμβαίνει πιθανώς και στα Μάλια. Αξιοσημείωτη στη Αμνισό είναι η μνημειακή “*Έπαυλη των Κρίνων*”, που διέθετε οπτική επαφή με τη θάλασσα και η οποία, ενδεχομένως, αντλούσε τον πλούτο της από τη διαχείριση των εμπορικών δραστηριοτήτων του λιμανιού και την διακίνηση εμπορευμάτων προς το εσωτερικό.¹⁵⁰

Τα στοιχεία που συνδέουν τη Αμνισό με την Κνωσό κατά την ΥΕΧ είναι ποικίλα και περιλαμβάνουν ακόμα και σύγχρονες γραπτές μαρτυρίες. Η Αμνισός αναφέρεται τριάντα επτά φορές στις πήλινες πινακίδες Γραμμικής Β΄ των αρχείων της Κνωσού, γεγονός που τη συνδέει στενά με τη διοίκηση του ΥΜ ΙΙΙ ανακτόρου, χωρίς όμως να τη συσχετίζει με τη θάλασσα

¹⁴⁷ Dimopoulou-Rethemiotaki 2004, 375

¹⁴⁸ Dimopoulou-Rethemiotaki 2004, 376

¹⁴⁹ Watrous 2007, 104

¹⁵⁰ Driessen και Macdonald 1997, 133· Σακελλαράκη 2011, 294

δραστηριότητα της περιόδου.¹⁵¹ Επιπλέον, η αναφορά της Αμνισού σε μια επιγραφή στον νεκρικό ναό του Amenophis III, ως κρίκου σε μια αλυσίδα κρητικών τοπωνυμίων και αμέσως μετά την αναφορά στην Κνωσό, την τοποθετεί εντός ενός δρομολογίου εμπορικών πλοίων.¹⁵² Τα τοπογραφικά στοιχεία είναι λιγότερο ευνοϊκά για τη σύνδεση των δύο θέσεων. Ανάμεσά τους, υψώνεται η απότομη ασβεστολιθική κορυφογραμμή του βόρειου παρακλαδιού του Προφήτη Ηλία, σημαντικό εμπόδιο για μια τόσο κοντινή απόσταση, ενώ και οι πιθανές διαδρομές που έχουν προταθεί δεν ήταν το ίδιο βατές, όπως αυτές προς τον Πόρο (εικ.6,7).¹⁵³

Τελευταία κοντινή της Κνωσού, στη βόρεια ακτή, είναι η νεοανακτορική έπαυλη στο Νίρου Χάνι, για την οποία αναφέρθηκε η ενδεχόμενη εξάρτησή της από το ανακτορικό κέντρο. Σε πολιτιστικό και θρησκευτικό επίπεδο, πράγματι, το Νίρου Χάνι πρέπει να συνδεόταν στενά με την Κνωσό, όμως η πολιτική εξουσία της τελευταίας στη θέση δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί.¹⁵⁴ Στο Νίρου Χάνι, όμως, εμφανίζεται μια πολύ ιδιαίτερη συνθήκη.¹⁵⁵ Παρ' ότι παράκτια εγκατάσταση, και παρά την ύπαρξη πιθανών λιμενικών εγκαταστάσεων πλησίον, στο κτίριο δεν έχουν εντοπιστεί στοιχεία εξωτερικών επαφών, είτε με τις Κυκλάδες ή τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου, είτε με την Κύπρο, την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή.¹⁵⁶ Το παραπάνω τη φέρνει σε έντονη αντίθεση με σύγχρονες θέσεις που παρουσιάζουν αντίστοιχη αρχιτεκτονική και έντονα στοιχεία εξωτερικών επαφών, όπως ο Κομμός, και δείχνει μια “εσωστρέφεια”, οφειλόμενη ίσως στην αναγωγή της στο ανακτορικό κέντρο της Κνωσού.¹⁵⁷ Αντίστοιχη εικόνα δίνουν και οι νεοανακτορικές επαύλεις στον Μακρύγιαλο και στην Αμνισό, που στερούνται επίσης εισηγμένων αντικειμένων από το Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο.¹⁵⁸

Αφήνοντας για λίγο στην άκρη το θέμα πιθανής σύνδεσής τους με την Κνωσό, θα αναφερθούν στοιχεία που τονίζουν τη γεωπολιτική αξία ορισμένων ανακτορικού χαρακτήρα παράκτιων θέσεων. Ξεκινώντας από τα Μάλια, παρά τη διαχρονική σημασία τους, έχει υποστηριχθεί, ότι αυτά δεν πρέπει να αποτελούσαν κέντρο άφιξης μεγάλης διεθνούς κυκλοφορίας, όπως ήταν η ανακτορική Ζάκρος στα ανατολικά, και μάλλον συνδέονταν πολύ

¹⁵¹ Schäfer 1991, 112

¹⁵² Schäfer 1991, 112

¹⁵³ Schäfer 1991, 112

¹⁵⁴ Σακελλαράκη 2011, 292

¹⁵⁵ Todd και Warren 2012, 54

¹⁵⁶ Σακελλαράκη 2011, 288

¹⁵⁷ Σακελλαράκη 2011, 289

¹⁵⁸ Σακελλαράκη 2011, 289

περισσότερο με τα νησιά του Αιγαίου.¹⁵⁹ Η ακτογραμμή της περιοχής, που συμπεριλάμβανε και τα δύο, διαφορετικών λειτουργιών, λιμάνια τους, αποτελούσε σημαντικό αγκυροβόλιο στη διαδρομή της βόρειας ακτής, προσφέροντας προστασία στα πλοία που τη διέσχιζαν. Ο χαρακτήρας των Μαλίων, ως ενός ανακτορικού κέντρου με έντονη εμπλοκή στην τοπική γεωργική παραγωγή και ταυτόχρονα ως μια θέση με πρόσβαση στη θάλασσα και προνομαϊκή τοποθεσία για την επικοινωνία με το υπόλοιπο Αιγαίο, πρέπει να συντέλεσε στο να καταστούν κομβικά στην εμπλοκή και διαχείριση ενός τοπικού εμπορίου, βασισμένου στις μικρών αποστάσεων θαλάσσιες μεταφορές, χωρίς, όμως, να μπορεί να αμφισβητηθεί και η εμπλοκή τους με εμπόριο πιο “διεθνούς” χαρακτήρα.¹⁶⁰

Ένα επιπλέον ζήτημα που αφορά στα Μάλια, είναι η σχέση τους με το πρόσφατα ανεσκαμμένο Σίσι. Η έρευνα, που βρίσκεται σε εξέλιξη, θα αποκαλύψει μελλοντικά περισσότερα στοιχεία για την υπόθεση αυτή. Κατά τον ανασκαφέα του τελευταίου, ο οικισμός του Σισίου, σύμφωνα με τις καθιερωμένες αποκαταστάσεις της επικράτειας των μινωικών ανακτόρων, θα αποτελούσε τμήμα της “πολιτείας” των Μαλίων, ενώ αρκετά χαρακτηριστικά των υλικών καταλοίπων δείχνουν σημαντικές ομοιότητες.¹⁶¹ Προς το παρόν, η ύπαρξη MM ΠΙΒ-ΥΜ ΙΑ συμπλέγματος με κεντρική αυλή, το οποίο λειτουργούσε ταυτόχρονα με το ανάκτορο των Μαλίων, έχει ερμηνευθεί ως μια τοπική πρωτοβουλία, που προδίδει κάποιου είδους επαρχιωτισμό, με μια γενικότερη αναφορά στο ήδη υπάρχον ανακτορικό μοντέλο.¹⁶² Η πρωτοβουλία αυτή, ενδεχομένως, αποσκοπούσε στην ανάδειξη ενός βαθμού ανεξαρτησίας από τα γειτονικά Μάλια, που είναι εμφανής και στα σύνολα κεραμικής από τη θέση, αλλά δεν μπορεί να αποκλειστεί και η περίπτωση να αποτελεί πολιτική κίνηση υποκινούμενη από κάποιον ανταγωνιστή των Μαλίων, ενδεχομένως την Κνωσό.¹⁶³

Ένα ακόμα ανακτορικό κέντρο της βόρειας ακτής, ο Πετράς, έχει αναγνωριστεί από ερευνητές ως το κέντρο μιας από τις περιφέρειες, στις οποίες υποστηρίζεται ότι κατά τη Παλαιοανακτορική περίοδο ήταν χωρισμένη η ανατολική Κρήτη. Η περιφέρειά του, στον κόλπο της Σητείας, συνυπήρχε με ακόμα δύο, της νότιας ακτής, μίας με κέντρο τον Μακρύγιαλο-Διασκάρι, και μίας στην περιοχή Ζάκρου-Παλαικάστρου, νοτιοανατολικά.¹⁶⁴ Από το τέλος

¹⁵⁹ Hue και Pelon 1991, 119

¹⁶⁰ Hue και Pelon 1991, 119

¹⁶¹ Driessen 2012, 81

¹⁶² Driessen 2018, 9

¹⁶³ Driessen 2012, 86-7· 2018, 9

¹⁶⁴ Niemeier 2004, 393

της Προανακτορικής, ο Πετράς ενδέχεται να είχε αφομοιώσει ένα μέρος της κοινότητας της Αγίας Φωτιάς, ενώ τα ευρήματα από τον “Λάκκο” δίνουν, κατά την ανασκαφέα, σημαντικές πληροφορίες για την ανάδυση μιας ανακτορικής κοινότητας στη θέση, η οποία υπήρξε σταδιακή και θεμελιωμένη.¹⁶⁵

Η παρουσία ανακτορικού κέντρου στον κόλπο της Σητείας δεν προκαλεί έκπληξη, αφού η περιοχή συγκέντρωνε πολλά πλεονεκτήματα. Διαθέτει εύφορη ενδοχώρα και πρόσβαση στη θάλασσα με προστατευμένο αγκυροβόλιο, ενώ ο λόφος που επιλέχθηκε να κατασκευαστεί το ανακτορικό κτίριο, δέσποζε στην περιοχή, όντας ορατός από ξηρά και από θάλασσα.¹⁶⁶ Κατά μήκος του Σητειακού κόλπου, συναντώνται μικρότερα αγκυροβόλια, όπως του Παπαδιόκαμπου, προστατευμένα από τους βόρειους ανέμους και πιθανώς συνδεδεμένα με το ανακτορικό κέντρο του Πετρά.¹⁶⁷ Μία από τις χερσαίες διαδρομές που έχει ανασυσταθεί και ακολουθεί την ακτογραμμή της Σητείας, από τον Σταυρό στα ανατολικά, μέσω της Αγίας Φωτιάς και του Πετρά και καταλήγοντας στον Παπαδιόκαμπο, φαίνεται ιδιαίτερα σημαντική, αφού στο ανατολικό της άκρο συνδέεται με τον δρόμο που ενώνει την περιοχή της Σητείας με το Παλαίικαστρο και τη Ζάκρο και στο δυτικό της άκρο ίσως συνέχιζε πέρα από τον Παπαδιόκαμπο, τερματίζοντας στον Μόγλο και τα Γουρνιά.¹⁶⁸ Ο κεντρικός ρόλος μιας ανακτορικής θέσης σε μια τόσο κομβική διαδρομή, που περιλαμβάνει σημαντικότερους παράκτιους οικισμούς, είναι δεδομένος. Άλλες διαδρομές ξεκινούν από τον Πετρά και καταλήγουν στο εσωτερικό, περνώντας από αρκετές σημαντικές θέσεις που έχουν σχετιστεί με αυτόν κατά τη Νεοανακτορική (εικ.26).¹⁶⁹ Σύμφωνα με ορισμένες απόψεις, μάλιστα, νεοανακτορικές επαύλεις στην ενδοχώρα του Πετρά, όπως αυτές στα Αχλάδια, τη Ζου, τον Προφήτη Ηλία και την Κληματαριά, βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του, στο πλαίσιο ενός πολύπλοκου διοικητικού συστήματος, που εξασφάλιζε τη ροή του πλούτου από την ενδοχώρα στο παράκτιο ανακτορικό κέντρο.¹⁷⁰

Δεν είχαν, όμως, όλες οι ευνοημένες από τη γεωγραφία τους παράκτιες θέσεις, την τύχη να αναπτυχθούν σε ανακτορικά κέντρα. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί το Παλαίικαστρο, το οποίο, ιδιαίτερα κατά τη Νεοανακτορική, είχε όλα τα χαρακτηριστικά για να διαθέτει

¹⁶⁵ Tsiropoulou 2002, 137

¹⁶⁶ Tsiropoulou 2002, 133-5· Christakis 2012α, 207

¹⁶⁷ Christakis 2012α, 208

¹⁶⁸ Christakis 2012α, 209-10

¹⁶⁹ Christakis 2012α, 209

¹⁷⁰ Tsiropoulou 2002, 134· Christakis 2012β, 1

ανακτορικό συγκρότημα. Ορισμένοι υπολογισμοί, μάλιστα, θέλουν το Παλαίκαστρο δεύτερο σε έκταση οικισμό στη νεοανακτορική Κρήτη, μετά την Κνωσό (εικ.28).¹⁷¹ Εντούτοις, προς το παρόν δεν έχει εντοπιστεί κάποιο κτίσμα παρόμοιας κλίμακας και διαμόρφωσης με τα παραπάνω και το YM IA Κτίριο I ήταν ίσως το πλησιέστερο σε κάποιου είδους “δημόσιας” αρχιτεκτονικής οικοδόμημα.

Στην “Απω Ανατολή” του νησιού, η υστερομινωική Ζάκρος ήταν αναμφισβήτητα μια από τις σημαντικότερες θέσεις, που πλούτισε από το θαλάσσιο εμπόριο, ευνοημένη στο έπακρο από τη στρατηγική της τοποθεσία. Στη θέση, αναπτύχθηκαν βιοτεχνικές δραστηριότητες παραγωγής υψηλής ποιότητας αγαθών από ελεφαντοστό, χρυσό, χαλκό, λίθο και φαγεντιανή, που ενώ κατά την YM IA εντοπιζόνταν σε ολόκληρο τον οικισμό, μετά την ίδρυση του YM IB ανακτόρου, συγκεντρώθηκαν σε αυτό ή ελέγχονταν από αυτό.¹⁷² Η ίδια εικόνα εντοπίζεται και σε ό,τι αφορά στην αγροτική παραγωγή της περιοχής. Η ίδρυση του ανακτόρου αυτού στο τέλος της YM IA και οι σημαντικές αλλαγές που επέφερε στον χαρακτήρα της θέσης έχουν συνδεθεί στενά με την Κνωσό.¹⁷³ Τα σχεδόν απόντα κνωσιακά πολιτισμικά στοιχεία την περίοδο που προηγήθηκε της ίδρυσης του, εμφανίστηκαν σε μεγάλη ένταση κατά την YM IB, στηρίζοντας την υπόθεση της ένταξης της Ζάκρου εντός «ενός ευρύτερου σχεδίου επέκτασης της πολιτικής επιρροής της Κνωσού σε στρατηγικά σημεία-κλειδιά της μινωικής επικράτειας».¹⁷⁴ Σχετικά με τον χαρακτήρα της σχέσης αυτής, άλλοι ερευνητές υποστηρίζουν τον άμεσο διοικητικό και οικονομικό έλεγχο της Ζάκρου από την Κνωσό και άλλοι θεωρούν τη θέση ανεξάρτητη αλλά «υπό την έντονη πολιτισμική και ψυχολογική επιρροή» της Κνωσού.¹⁷⁵

Το ζήτημα είναι μεγάλο και πολύπλοκο και σίγουρα δεν θα μπορούσε να αναλυθεί στην έκταση που του αναλογεί εδώ. Παρ’ όλα αυτά, ο τομέας του ανακτόρου και της πόλης αναπτυσσόταν ήδη από τα τέλη της Προανακτορικής και η κατοίκηση της ευρύτερης περιοχής ήταν συνεχής, από περιόδους πολύ πρωιμότερες της ίδρυσης του YM IB ανακτόρου ή ακόμα και του προκατόχου του. Οι ευνοϊκές συνθήκες της Ζάκρου είναι πιθανό να προσέλκυσαν ισχυρές θέσεις, που είχαν να κερδίσουν πολλά από την ανάμειξη στο θαλάσσιο εμπόριο και, πόσο μάλλον, από μια θέση με τόσο άμεσο άνοιγμα στον πλούτο της Ανατολής. Η πρακτική αυτή σχεδόν φωτογραφίζει την “πολιτική” που φαίνεται να ακολούθησε η Κνωσός κατά τη

¹⁷¹ MacGillivray και Driessen 1990, 406

¹⁷² Watrous 2007, 104· Πλάτων 2018, 275

¹⁷³ Πλάτων 2018, 276

¹⁷⁴ Πλάτων 2018, 275

¹⁷⁵ Platon 2004, 381

Νεοανακτορική περίοδο. Η Ζάκρος, όμως, αποτέλεσε η ίδια μια ανακτορική εγκατάσταση, και μάλιστα ιδιαίτερα ανεπτυγμένη, και όχι απλά ένα επίνειο ή έναν εμπορικό σταθμό μιας άλλης, ισχυρότερης, θέσης. Ο ανακτορικός της χαρακτήρας, ενδεχομένως, σχετίζεται με την απόσταση από θέσεις, που θα επιθυμούσαν να την εκμεταλλευτούν, αλλά και με τα πολιτικοοικονομικά δεδομένα της περιόδου.

Το θέμα της ισχυρής κνωσιακής επιρροής ή και ελέγχου, που εντοπίζεται κατά τη Νεοανακτορική σε διάφορες θέσεις της Κρήτης, δεν θα μπορούσε να εξαντληθεί στην παρούσα μελέτη. Αυτό που φαίνεται, πάντως, πιθανό σχετικά με την εμβέλεια της Κνωσού, σύμφωνα με τη μελέτη του A.Bevan για την πολιτική γεωγραφία στην ανακτορική Κρήτη, είναι ότι η υποθετική πρόσβασή της σε έναν μεγάλο και δυνατό στόλο, σε συνδυασμό με τη βελτίωση των χερσαίων δρόμων, θα είχε καταστήσει την επικοινωνία και συνδεσιμότητα πολύ καλύτερη σε όλο το νησί και, ακόμα περισσότερο, στις κομβικές αυτές παράκτιες θέσεις.¹⁷⁶ Μια ταυτόχρονη εξάπλωση της Κνωσού δια ξηράς και δια θαλάσσης, θα είχε ως αποτέλεσμα την επέκταση της πολιτικής της επιρροής κατά μήκος ολόκληρης της Κρήτης (εικ.40).¹⁷⁷ Όπως προαναφέρθηκε, όμως, η εκδοχή που φαίνεται να ισχύει περισσότερο, αφορά στην πολιτιστική, ιδεολογική και θρησκευτική, και όχι απαραίτητα πολιτική επιρροή της Κνωσού στην περιφέρεια. Επομένως, αν η Κνωσός είχε τα μέσα να εξαπλωθεί, είχε και εξαιρετικές πιθανότητες να το πετύχει.

Τα Γουρνιά είναι μια ακόμα από τις θέσεις που εμπλέκονται στο θέμα της κνωσιακής επιρροής. Όπως και η Ζάκρος, είναι μια παράκτια θέση με διαχρονική κατοίκηση, στην οποία κατά την ΥΜ λειτουργεί ανάκτορο. Τα χαρακτηριστικά των Γουρνιών δικαιολογούν την έλξη που θα μπορούσαν να ασκήσουν και τη σημασία που θα είχαν για μια μεγάλη δύναμη, όπως η Κνωσός. Η θέση είναι πρώτη σε κατάταξη στον κόλπο του Μιραμπέλλου, σε ότι αφορά στο μέγεθος του πληθυσμού σε σχέση με των γειτονικών θέσεων, και βρίσκεται σε μια στρατηγική τοποθεσία, στο κέντρο του και στο βόρειο άκρο της χερσαίας διαδρομής που οδηγεί στη νότια ακτή.¹⁷⁸ Η τοποθεσία τους ήταν κομβική για την επικοινωνία με γειτονικές θέσεις, «για τον έλεγχο της κίνησης των αγροτικών και κεντρικά παραγόμενων εμπορευμάτων μέσω αυτού του τμήματος της Κρήτης».¹⁷⁹ Στα διάφορα μοντέλα, που αναπτύχθηκαν για την περιγραφή της πολιτικής οργάνωσης του νησιού κατά τη Νεοανακτορική και που κυμαίνονται από τον απόλυτο

¹⁷⁶ Bevan 2010, 36

¹⁷⁷ Bevan 2010, 36

¹⁷⁸ Soles 1991, 74

¹⁷⁹ Soles 1991, 74

έλεγχο του νησιού από την Κνωσό, ως την κατάταμσή του σε διάφορες μικρές “πολιτείες”, ο έλεγχος των Γουρνιών από την Κνωσό υπήρξε μια δημοφιλής άποψη.¹⁸⁰ Εναλλακτικά, κάποια μοντέλα θέλουν τα Γουρνιά, την Ψείρα και άλλες μεγάλες πόλεις στον κόλπο του Μιραμπέλλου να αποτελούν ανεξάρτητες οντότητες και άλλα θέλουν τα Γουρνιά να παίζουν τον ρόλο μικρής κλίμακας περιφερειακού κέντρου, το οποίο ελέγχει έναν συγκεκριμένο τομέα της επικράτειας κάποιου άλλου ανακτορικού κέντρου.¹⁸¹

Μια άλλη ενδιαφέρουσα περίπτωση κνωσιακής επιρροής κατά τη Νεοανακτορική είναι η Ψείρα, όπως συνοπτικά προαναφέρθηκε. Στην ΥΜ Ι, οι επιρροές, από την κεντρική Κρήτη και ιδιαίτερα την Κνωσό, γίνονταν όλο και εντονότερες, μέχρι τη δραματική αλλαγή της σύνθεσης της θέσης στο τέλος της ΥΜ ΙΒ.¹⁸² Η επιρροή ήταν εμφανής στην κεραμική, την τέχνη της τοιχογραφίας, την αρχιτεκτονική και τη λιθοτεχνία.¹⁸³ Η εξάπλωση της Κνωσού και η συμπερίληψη της Ψείρας στη σφαίρα επιρροής της ερμηνεύθηκε από τον Betancourt ως υποκινούμενη από το κίνητρο που έδινε η εμπορική δραστηριότητα της περιοχής, λόγω της στρατηγικής της τοποθεσίας, με το προστατευμένο λιμάνι και με την προοπτική να χρησιμοποιηθεί σαν σταθμός στην εμπορική οδό κατά μήκος της βόρειας ακτής.¹⁸⁴

Η εκδοχή αυτή δεν προϋποθέτει, παρόλα αυτά, τον πολιτικό και άμεσο έλεγχο της θέσης από την Κνωσό, εφόσον υπάρχει και η εναλλακτική πρόταση, που βλέπει στις κνωσιακές επιρροές της Ψείρας μια προσπάθεια θρησκευτικής εξάπλωσης.¹⁸⁵ Οι δύο εκδοχές δεν αλληλοαναιρούνται, ωστόσο, καθώς μπορούν να συνυπάρξουν και να αποτελέσουν στήριγμα η μία για την λειτουργία της άλλης. Η χρήση των θρησκευτικών πεποιθήσεων για τη δημιουργία συναισθηματικών δεσμών με την Κνωσό, με απώτερο σκοπό τη διασφάλιση της αξιοποίησής της Ψείρας ως λιμενικού σταθμού τους στην περιοχή, είναι για τον Betancourt ενδεικτική της πολυπλοκότητας του φαινομένου της κνωσιακής εξάπλωσης.¹⁸⁶

Τελειώνοντας το κεφάλαιο αυτό και αφού έχει γίνει λόγος κυρίως για θέσεις της βόρειας και ανατολικής Κρήτης, η συζήτηση θα κλείσει με τη σημαντικότερη λιμενική θέση στα νοτιοκεντρικά του νησιού. Η συζήτηση γύρω από τον ρόλο και τον χαρακτήρα του Κομμού και την πιθανή του σύνδεση με το ανακτορικό κέντρο της Φαιστού είναι μεγάλη. Το θαλάσσιο

¹⁸⁰ Soles 1991, 73-4

¹⁸¹ Soles 1991, 73-4

¹⁸² Betancourt 2004, 22

¹⁸³ Betancourt 2004, 22-5

¹⁸⁴ Betancourt 2004, 25

¹⁸⁵ Betancourt 2004, 25

¹⁸⁶ Betancourt 2004, 27

εμπόριο στη θέση φαίνεται να έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο για την ανάπτυξή του, όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο. Ο Κομμός, για πολλούς ερευνητές, φαίνεται να ιδρύθηκε και να εξελίχθηκε ακριβώς για να ικανοποιήσει την επιθυμία της συμμετοχής της περιοχής στο θαλάσσιο εμπόριο και τη ναυτιλία, είτε της ελίτ των κοντινών ανακτορικών θέσεων της ενδοχώρας, δηλαδή αρχικά της Φαιστού και αργότερα της Αγίας Τριάδας, είτε των κατοίκων της περιοχής. Η ξαφνική εμφάνισή του στο καλύτερο λιμάνι του κόλπου της Γόρτυνας ήταν αποτέλεσμα ακριβώς της επιθυμίας αυτής.¹⁸⁷ Η ίδρυσή του κατά τη MM IB συμπίπτει με την κατασκευή του ανακτόρου της Φαιστού και, για το λόγο αυτό, η δημιουργία μιας θαλάσσιας κοινότητας εκεί, έχει υποθεθεί ότι υπήρξε πρωτοβουλία της ανακτορικής ελίτ.¹⁸⁸ Δεν αποκλείεται, όμως, και η ίδρυσή του από κατοίκους ήδη εγκατεστημένους στη γύρω περιοχή, με σκοπό την εκμετάλλευση των θαλάσσιων ευκαιριών ή και την εξασφάλιση προστασίας από τη Φαιστό.¹⁸⁹

Τα κτίρια, που εμφανίζονται στο αστικό κέντρο του Κομμού και βρίσκονται κοντινότερα από κάθε άλλο κομμάτι του οικισμού στο λιμάνι, έχουν συνδεθεί άμεσα με τις παραπάνω υποθέσεις. Η ύπαρξή τους στη στρατηγική αυτή τοποθεσία έχει προταθεί, ότι είχε σκοπό να εδραιώσει τη λειτουργία της θέσης ως επίγειο ενός ηπειρωτικού κέντρου, και, κατ' επέκταση, τον έλεγχο ή μονοπώλιο των ανταλλαγών που λάμβαναν χώρα εκεί, χωρίς να μπορεί να αποκλειστεί, όμως και η ύπαρξη ανεξάρτητων επιχειρηματιών και εμπόρων.¹⁹⁰ Στη χρονική περίοδο, που εξετάζεται εδώ, εμφανίζονται δύο τουλάχιστον τέτοια σημαντικά κτίσματα. Το πρώτο, το Κτίριο ΑΑ, ένα ορθογώνιο κτίσμα μνημειακών διαστάσεων, κτίστηκε κατά τη MM ΙΙΒ, ανακόπτοντας την επέκταση του οικισμού προς τα νότια. Οι ερμηνείες που δίνονται για τη λειτουργία του κτιρίου σε σχέση με την ανακτορική ελίτ, κινούνται σε δύο παράλληλες σχεδόν κατευθύνσεις. Από τη μία, αν το θαλάσσιο εμπόριο αποτελούσε ανακτορική δραστηριότητα αποκλειστικά, τότε το Κτίριο ΑΑ, ενδεχομένως, λειτουργούσε ως αποθήκη εμπορευμάτων που εξέρχονταν και εισέρχονταν στο λιμάνι του Κομμού και διοχετεύονταν από και προς τη Μεσαρά, το Λιβυκό και το Αιγαίο.¹⁹¹ Από την άλλη, αν το εμπόριο βρισκόταν και σε ιδιωτικά χέρια, αλλά το κτίριο ελεγχόταν από κάποια ελίτ, τότε η τελευταία θα μπορούσε να ευνοείται, υποχρεώνοντας τους εμπόρους να αποθηκεύουν τα εμπορεύματά τους στις αποθήκες του

¹⁸⁷ Van de Moortel 2010, 877

¹⁸⁸ Van de Moortel 2010, 877

¹⁸⁹ Van de Moortel 2010, 877

¹⁹⁰ Shaw και Shaw 2006, 856

¹⁹¹ Van de Moortel 2010, 878, 883-4· 2007, 180· Shaw και Shaw 2006, 855

Κτιρίου ΑΑ και να πληρώνουν φόρο.¹⁹² Και στις δύο αυτές υποθέσεις, η ελίτ βγαίνει κερδισμένη.

Μετά την καταστροφή του πρώτου ανακτόρου της Φαιστού και του Κτιρίου ΑΑ, διακρίνεται μια σχεδόν ολοκληρωτική διακοπή της άμεσης σύνδεσης του Κομμού με το Αιγαίο, υποδεικνύοντας έτσι μια μάλλον στενή σύνδεση του ανακτόρου με τη θέση.¹⁹³ Ο διάδοχος του ΑΑ, το MM III-YM IA Κτίριο T, αποτελεί δείγμα ανακτορικής κλίμακας δόμησης, με λαξευτή τοιχοδομία και κιονοστοιχία που έβλεπε σε κεντρική αυλή.¹⁹⁴ Παρά το εντυπωσιακό του μέγεθος και την αρχιτεκτονική του διαμόρφωση, το κτίριο είχε μάλλον χρήσεις άμεσα σχετιζόμενες με το λιμάνι και τις εμπορικές δραστηριότητές του και η μνημειακότητά του μπορεί να αποδοθεί τόσο σε εμπορικές και πολιτικές φιλοδοξίες όσο και στη θέση του στην παράκτια πύλη για τη νοτιοκεντρική Κρήτη.¹⁹⁵ Το γεγονός ότι παρόμοιας κλίμακας υποδομές δεν έχουν εντοπιστεί προς το παρόν στη γύρω ακτογραμμή, τονίζει τη σημασία του Κομμού ως το πιο εξέχον λιμάνι της Μεσαράς.

¹⁹² Van de Moortel 2007, 180

¹⁹³ Van de Moortel 2010, 884

¹⁹⁴ Shaw 1990, 426

¹⁹⁵ Shaw και Shaw 2006, 849

3. Η οικονομική σημασία των παράκτιων εγκαταστάσεων

3.1 Ναυσιπλοΐα και ναυπηγική

Αρκετές φορές, η χερσαία μετακίνηση είναι σημαντικά πιο δύσκολη και επικίνδυνη από την προσέγγιση του προορισμού δια θαλάσσης. Τέτοια παραδείγματα συναντώνται ακόμα και σήμερα, σε διάφορα νησιά του Αιγαίου, όπου η πρόσβαση σε ορισμένες παράκτιες περιοχές τους είναι πολύ ευκολότερη με σκάφος, παρά από τον δύσβατο -ή και συχνά ανύπαρκτο- ηπειρωτικό δρόμο. Η ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας φαινόταν μονόδρομος στο προϊστορικό Αιγαίο, τόσο λόγω του πλήθους των νησιών, όσο και της γεωμορφολογίας των χερσαίων όγκων, που εμφανίζουν υψώματα και φαράγγια κοντά στην ακτή, δύσκολα περάσματα και απότομες πλαγιές. Το ίδιο το φυσικό περιβάλλον, επομένως, τόσο το θαλάσσιο με τις ευκαιρίες που πρόσφερε, όσο και το χερσαίο με τους περιορισμούς που εμφάνιζε, αποτέλεσε έναν θεμελιώδη παράγοντα για την ανάπτυξη θαλάσσιας δραστηριότητας. Στα πλεονεκτήματά της ναυσιπλοΐας, συγκαταλέγονται αναμφισβήτητα η ικανότητά της να μειώνει τον χρόνο των ταξιδιών και να παρακάμπτει τα εμπόδια της χερσαίας μεταφοράς, η πρόσβαση που παρέχει σε υπερπόντιους, απαραίτητους πόρους, αλλά και η μεγάλη ικανότητα μεταφοράς όγκου αγαθών σε σχέση με τα χερσαία μέσα της περιόδου.¹⁹⁶

Το θαλάσσιο περιβάλλον του Αιγαίου παρέμεινε, σε γενικές γραμμές, σταθερό από την Εποχή του Χαλκού μέχρι σήμερα. Άνεμοι, καιρικές συνθήκες, θαλάσσια ρεύματα αλλά και η ίδια η γεωμορφολογία του Αιγαίου, με την εγγύτητα των νησιών, τη σχεδόν συνεχή οπτική επαφή των ναυτικών με τη στεριά και την πληθώρα ασφαλών αγκυροβολίων κατά μήκος των θαλάσσιων διαδρομών, αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες για τις θαλάσσιες επικοινωνίες, είτε με τα κωπήλατα σκάφη της ΠΕΧ, είτε με τα, λίγο υστερότερα, ιστιοφόρα.¹⁹⁷ Η ακτοπλοΐα, δηλαδή η πλεύση κατά μήκος και σε οπτική επαφή με την ακτή, είναι μάλλον η πιο διαδεδομένη πρακτική κατά την Προϊστορία, όμως ταξίδια επιχειρούνταν και στην ανοιχτή θάλασσα κατά τη διάρκεια όλης της χρονιάς, αξιοποιώντας τη δυναμική που τα θαλάσσια ρεύματα προσέφεραν.¹⁹⁸

Βασιζόμενη στην κυκλοφορία των θαλασσιών ρευμάτων και των ανέμων, η Δ. Παπαγεωργίου διακρίνει διαδρομές, που θα μπορούσαν να συνδέουν την Κρήτη με το

¹⁹⁶ Leidwanger και Knappett 2018, 3

¹⁹⁷ Papageorgiou 2008, 20-2

¹⁹⁸ Λοΐζου 2015, 24-5· Papageorgiou 2008, 204

υπόλοιπο Αιγαίο. Συγκεκριμένα, ο θαλάσσιος δρόμος “Δ”, μια διαδρομή ανοιχτής θαλάσσης, η οποία δημιουργείται από το βορειοανατολικό αιγαιοπελαγίτικο ρεύμα που κινείται στην περιοχή του Νοτίου Αιγαίου, θα μπορούσε να αξιοποιηθεί από σκάφη που καλύπτουν μεγάλη απόσταση στην ανοιχτή θάλασσα, είτε για να κατευθυνθούν από το Μυρτώο στο Κρητικό Πέλαγος, είτε για να διασχίσουν το Κρητικό Πέλαγος από δυτικά προς ανατολικά, καθώς και αντίστροφα, είτε για να πάνε βόρεια (εικ.41).¹⁹⁹ Αυτός ο θαλάσσιος δρόμος έφερνε σε επικοινωνία την Κρήτη με το νοτιοανατολικό άκρο της χερσονήσου της ηπειρωτικής χώρας, με τις Κυκλάδες και με τα Δωδεκάνησα και *«προσέφερε στα προϊστορικά πλοία τη δυνατότητα να περιγράψουν μια κυκλωτική πορεία σε ολόκληρη την περιοχή του Αιγαίου, κυριολεκτικά προς κάθε κατεύθυνση»*.²⁰⁰ Σε ακόμα ευρύτερη κλίμακα, ένας από τους κλάδους του ρεύματος της Ανατολικής Μεσογείου που κινείται προς την Κρήτη, περιβάλλει τη νότια ακτή της με δυτική κατεύθυνση και συνεχίζει προς τα στενά των Κυθήρων, όπου ενώνεται με το βορειοανατολικό ρεύμα του Αιγαίου, που ρέει προς την Αδριατική.²⁰¹

Σχετικά με την πρόσβαση των κρητικών ακτών δια θαλάσσης, σε γενικές γραμμές, οι ευνοϊκότερες περιοχές άφιξης πλοίων καθ' όλη τη διάρκεια του έτους από την κατεύθυνση της ηπειρωτικής Ελλάδας, βρίσκονταν στις βόρειες κεντρικές και νότιες κεντρικές ακτές της Κρήτης.²⁰² Η πιο εύκολη πρόσβαση στη βόρεια κρητική ακτή ήταν μέσω των Κυκλάδων, αν και σχετική ευκολία είχε και η πρόσβαση από την Αργολίδα και την Αττική.²⁰³ Στη νότια Κρήτη η πρόσβαση φαίνεται ευκολότερη από τη Μεσσηνία και τη Λακωνία, με κίνδυνο, όμως, να παρασυρθούν από τα ρεύματα στο Λιβυκό Πέλαγος, ενώ στα νερά βόρεια της Κρήτης η πρόσβαση από τους προορισμούς αυτούς ήταν δύσκολη λόγω ακριβώς αυτών των ρευμάτων.²⁰⁴ Επιπλέον, η Κρήτη, λόγω της θέσης της στον χάρτη, διέθετε πρόσβαση και στα δίκτυα θαλάσσιων δρόμων της Ανατολικής Μεσογείου, φέρνοντάς τη σε άμεση επαφή με τους ιδιαίτερα ανεπτυγμένους πολιτισμούς της περιοχής και παρέχοντας πρόσβαση στον πλούτο και στα πρότυπα εξουσίας τους.

Παρά την αξιοποίηση των περιβαλλοντικών παραγόντων στην πρώιμη ναυσιπλοΐα, οι δρόμοι και οι προορισμοί δεν προκαθορίζονταν από αυτούς, αλλά αντιθέτως παρατηρείται μια

¹⁹⁹ Papageorgiou 2008, 211

²⁰⁰ Papageorgiou 2008, 211-2

²⁰¹ Papageorgiou 2008, 208

²⁰² McGeehan- Liritzis 1988, 241

²⁰³ McGeehan- Liritzis 1988, 241

²⁰⁴ McGeehan- Liritzis 1988, 240

δυνατότητα ευελιξίας λόγω της διαθέσιμης ναυπηγικής τεχνολογίας και των ικανοτήτων πλοήγησης που αναπτύχθηκαν με το πέρασμα των χρόνων.²⁰⁵ Η ανασύνθεση εμπορικού δρόμου, που παρακάμπτει τη Θήρα μετά την καταστροφή και άρα ενδέχεται να χρησιμοποιούνταν και πριν, επιβεβαιώνει ακριβώς το γεγονός αυτό.²⁰⁶

Τα αρχαιολογικά δεδομένα δίνουν την εικόνα μιας συνεχώς αυξανόμενης συστηματικής θαλάσσιας επικοινωνίας, κατά την Εποχή του Χαλκού.²⁰⁷ Η συνεχής πρόοδος της ναυπηγικής έχει τεκμηριωθεί με διάφορους τρόπους και επέφερε αναδιοργάνωση και εξελίξεις τόσο στον οικονομικό τομέα, όσο και στον κοινωνικό, συνοδευόμενη από μια γρήγορη μετάδοση, υιοθέτηση και επέκτασή τους.²⁰⁸ Οικονομικοί παράγοντες, όπως η αλιεία, η απόκτηση πρώτων υλών, η ανταλλαγή αγαθών και το εμπόριο, η μεταφορά ατόμων και η αναζήτηση πρόσβασης ή και ελέγχου κομβικών θέσεων εκτός Κρήτης και οι συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες του πληθυσμού αποτέλεσαν αναμφισβήτητα τα κίνητρα για την ανάπτυξη της ναυπηγικής και της ναυσιπλοΐας.²⁰⁹

Στο Αιγαίο, τα πλοία που κυκλοφορούσαν κατά το μεγαλύτερο μέρος της ΠΕΧ είναι κωπήλατα και σχετικά ελαφρά, με μακρύ, λεπτό σχεδιασμό και επίπεδο, κατά κύριο λόγο, κύτος. Οι τύποι ποίκιλλαν, από το απλό μονόξυλο μέχρι το μακρύ πλοίο (“longboat”)²¹⁰ και κατασκευάζονταν είτε από ένα μόνο κομμάτι ξύλου, είτε από σανίδες, ή ακόμη και με συνδυασμό των μεθόδων αυτών (εικ.42a). Στην Κρήτη, τα σκάφη της ΠΕΧ είναι γνωστά από πλήθινα ομοιώματα πλοίων, όπως του Παλαικάστρου και του Μόχλου (εικ.42b,43).²¹¹ Ειδικά για τον Μόχλο, η παρουσία τους εκεί έχει ερμηνευθεί ως ενδεικτική του κύρους που απολάμβανε η θέση κατά την Πρωτομινωική, λόγω της έντονης ενασχόλησης των κατοίκων του με τη ναυτιλία.²¹²

Οι ποικίλοι τύποι σκαφών, ο καθένας με διαφορετικές δυνατότητες, χρησιμοποιήθηκαν ανάλογα με τις ανάγκες του ταξιδιού και τους εκάστοτε σκοπούς. Το πρωιμότερο θαλάσσιο μέσο μεταφοράς που έχει βρεθεί στο Αιγαίο, και το μόνο της Εποχής του Χαλκού που μπορεί με σιγουριά να θεωρηθεί τοπικό, το ΜΕ II πλοίο από τη θέση Μήτρου, στη Λοκρίδα, αποτελεί ένα

²⁰⁵ Berg 2007, 397

²⁰⁶ Berg 2007, 399

²⁰⁷ Georgiou 1991, 61

²⁰⁸ Broodbank 2016, 24

²⁰⁹ Georgiou 1991, 61-62

²¹⁰ McGeehan- Liritzis 1988, 237

²¹¹ McGeehan- Liritzis 1988, 247

²¹² Branigan 1991, 104

σημαντικό δείγμα ναυπηγικής της περιόδου (εικ.44).²¹³ Ήταν μάλλον ένα μακρό πλοiάριο από βελανιδιά, κατασκευασμένο από ολόκληρο κορμό δέντρου, με σταθερό πάχος και ελαφρά καμπύλωση προς το ένα άκρο του.²¹⁴ Το μικρό του μέγεθος και το σχήμα του δείχνουν τη χρήση του μάλλον ως ένα αλιευτικό ή μεταγωγικό σκάφος, κυρίως τοπικής εμβέλειας, ενώ ταξίδια με αυτό στο ανοιχτό πέλαγος πρέπει να σπάνιζαν.²¹⁵

Το πανί, η καταγωγή του οποίου ενδέχεται να είναι αιγυπτιακή, φαίνεται ότι εισήχθη στο Αιγαίο από τους κατοίκους της Κρήτης, προς το τέλος της τρίτης χιλιετίας π.Χ. (ΠΜ III/MM IA) και χρησιμοποιήθηκε ευρύτερα τη δεύτερη χιλιετία π.Χ., όταν κατασκευάστηκαν και σκάφη μεγαλύτερου μεγέθους (εικ.42c).²¹⁶ Η νέα αυτή τεχνολογία έφερε την Κρήτη ακόμα πιο κοντά στο υπόλοιπο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο, με μια επακόλουθη μετακίνηση του κέντρου βάρους του εμπορίου προς τα νότια, μειώνοντας τον χρόνο των ταξιδιών και τον ανθρώπινο κόπο, ενώ ο νέος σχεδιασμός των πλοίων, με το βαθύτερο και ευρύτερο κήτος, αύξησε τη δυνατότητα μεταφοράς φορτίου.²¹⁷

Οι περισσότερες απεικονίσεις πλοίων με ιστία στην επιφάνεια σφραγίδων προέρχονται από τη μεσομινωική Κρήτη, ο τύπος αυτός πλοίου, όμως, εμφανίζεται και σε ΠΜ III σφραγιδόλιθους (εικ.45).²¹⁸ Η συχνότητα, με την οποία συναντώνται ως θέμα στην επιφάνεια σφραγιδόλιθων, αντικειμένων συνδεδεμένων στενά με τη δήλωση κάποιας ιδιότητας ή αξιώματος, είναι ενδεικτική της σημασίας του θαλάσσιου εμπορίου, για τη μινωική οικονομία γενικότερα, αλλά πιθανώς και για τη μινωική ελίτ ειδικότερα.²¹⁹ Τυπικές απεικονίσεις πλοίων της εποχής προέρχονται από τη Μεσαρά, ενώ στο Παλαιό Ανάκτορο της Φαιστού εντοπίστηκε αντίστοιχο σφράγισμα, δείχνοντας, έτσι, την ενεργή συμμετοχή των κατοίκων της περιοχής στη θαλάσσια δραστηριότητα και το εμπόριο.²²⁰ Στη βόρεια ακτή, τα δεδομένα είναι ακόμα πιο περίπλοκα και πλούσια, καθώς υπάρχει ένα σταθερά έντονο ενδιαφέρον για την απεικόνιση θαλάσσιων θεμάτων και, φυσικά, πλοίων. Σύμφωνα με τον M. Haysom, το παραπάνω οφείλεται στην εξαιρετικά έντονη συνδεσιμότητα των ακτών της κεντρικής και βόρειας Κρήτης, είτε με

²¹³ Van de Moortel 2012, 19-20, 24

²¹⁴ Van de Moortel 2012, 21

²¹⁵ Van de Moortel 2012, 23

²¹⁶ McGeehan- Liritzis 1988, 251· Papageorgiou 2008, 202

²¹⁷ Alberti 2013, 29· Van de Moortel 2017, 265· Broodbank 2016, 27

²¹⁸ McGeehan- Liritzis 1988, 251

²¹⁹ Van de Moortel 2010, 878

²²⁰ Van de Moortel 2010, 877

τους γειτονικούς, πλούσιους οικισμούς του νησιού, είτε με τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου, την ηπειρωτική χώρα και την Ανατολική Μεσόγειο.²²¹

Ένα τελευταίο ζήτημα είναι η εμπλοκή της ναυσιπλοΐας και της ναυπηγικής σε δραστηριότητες λιγότερο ειρηνικού χαρακτήρα. Ένα όστρακο από αιγινίτικο πύθο απεικονίζει σκάφος με οπλισμένες ανθρώπινες φιγούρες (εικ.46), που θα μπορούσε να αποτελεί κομμάτι μιας πολεμικής σκηνής ή μιας σκηνής δράσης πειρατών.²²² Οι δύο αυτές δραστηριότητες δεν είναι άγνωστες στους αιγαιακούς πληθυσμούς. Εντοπίζεται, όμως, κάτι αντίστοιχο στο μινωικό αρχαιολογικό αρχείο; Στοιχεία ίσως μπορούν να προσφέρουν οι κατασκευές που ερμηνεύονται ως νεώσοικοι. Σύμφωνα με τον J.Shaw, που βασίζεται στην A.Van de Moortel, οι διαστάσεις των στοών τους, όπως αυτές του Κτιρίου T, υποδεικνύει ότι αυτές θα μπορούσαν να στεγάζουν λεπτά, επιμήκη πολεμικά πλοία, το μήκος των οποίων συμπίπτει με το μέγεθος των νεώσοικων.²²³ Αντίστοιχοι υπολογισμοί για τα εμπορικά πλοία της περιόδου, δείχνουν την άνεση με την οποία θα χωρούσαν στις στοές αυτές.²²⁴ Τούτου λεχθέντος, τίποτα δεν αποκλείει την περίπτωση να μην υπήρχε, καν, διάκριση μεταξύ στρατιωτικών και εμπορικών πλοίων. Παρ' όλα αυτά, η πιθανότητα δραστηριοποίησης των Μινωιτών στους τομείς αυτούς, μας απομακρύνει λίγο ακόμα από την εικόνα των ειρηνικών νησιωτών, που κατά το παρελθόν θεωρείτο δεδομένη.

3.2 Εμπόριο και θαλάσσιοι δρόμοι

Η πιο χαρακτηριστική και επικερδής οικονομική δραστηριότητα των παράκτιων θέσεων είναι το θαλάσσιο εμπόριο. Αναμφισβήτητα, η ανάπτυξή του επηρεάζεται ποικιλοτρόπως από τη γεωγραφική διαμόρφωση της περιοχής.²²⁵ Το εμπόριο στις θέσεις αυτές μπορεί να διεξάγεται με υπερπόντιες τοποθεσίες ή ακόμα και με κοντινούς οικισμούς κατά μήκος της κρητικής ακτογραμμής, όταν η πρόσβαση είναι ευκολότερη ή δυνατή μόνο δια θαλάσσης. Επιπλέον, οι εμπορικές δραστηριότητες των οικισμών αυτών επεκτείνονται και στο εσωτερικό του νησιού, προμηθεύοντας με τα εισαγόμενα αγαθά τις θέσεις της ενδοχώρας ή λαμβάνοντας από αυτές αγαθά προς εξαγωγή. Η εμπορική δραστηριότητα των παράκτιων θέσεων, έτσι, φαίνεται να έχει

²²¹ Haysom 2011, 91

²²² Niemeier 1995, 76

²²³ Shaw 2019, 93: με βάση μεταγενέστερα παραδείγματα, γύρω στα 23-25 μέτρα.

²²⁴ Shaw 2019, 93

²²⁵ Alberti 2013, 23

προσανατολισμό τόσο εσωτερικό, όσο και εξωτερικό, ενώ ταυτόχρονα ευνοεί την ανάπτυξη και εξέλιξη της ίδιας της θέσης.

Είναι χαρακτηριστικό, ότι αρκετά από τα σημαντικά ανακτορικής κλίμακας κέντρα της κεντρικής και ανατολικής Κρήτης, που ανέπτυξαν σημαντική βιοτεχνική και εμπορική δραστηριότητα, διέθεταν άμεση πρόσβαση στη θάλασσα. Τα Μάλια, τα Γουρνιά, ο Πετράς, η Ζάκρος και το Παλαίκαстро είναι όσα μέχρι σήμερα γνωρίζουμε. Επιπροσθέτως, τα ανακτορικά κέντρα που δεν διέθεταν άμεσο άνοιγμα στη θάλασσα, επεδίωξαν να συνδεθούν με παράκτιες θέσεις, για την εξασφάλιση της πρόσβασης στα θαλάσσια εμπορικά δίκτυα, όπως φαίνεται στις περιπτώσεις της Κνωσού με τον Πόρο ή την Αμνισό και της Φαιστού με τον Κομμό.

Στην ευημερία των παράκτιων μινωικών θέσεων, σημαντικό ρόλο έπαιξε η πρόσβαση στα θαλάσσια δίκτυα, που διαμορφώνονταν διαχρονικά στην περιοχή (εικ.47,48). Στη διαμόρφωση των διαδρομών, θα έπαιξε σημαντικό ρόλο η τοποθεσία των διαφόρων πόρων, που κατά κύριο λόγο αξιοποιήθηκαν ήδη από την ΠΧ Ι, αν όχι νωρίτερα.²²⁶ Στο νότιο Αιγαίο, οι διασυνδέσεις φαίνεται να ακολουθούσαν τοπικά δίκτυα, σε γενικές γραμμές σταθερά μέσα στον χρόνο, που συνδέονταν και διασταυρώνονταν σε πολλά σημεία.²²⁷ Ανάμεσά τους, μπορούν να ξεχωρίσουν ορισμένες κύριες διαδρομές.²²⁸ Πέρα από το δίκτυο που συνδέει τη νότια Πελοπόννησο με τη Δυτική Κρήτη μέσω των Κυθήρων, εντοπίζεται η σύνδεση της κεντρικής Κρήτης με την Αττική, μέσω των κεντρικών Κυκλάδων, του γνωστού “*δυτικού τόξου*”, και της ανατολικής Κρήτης με τις νοτιοδυτικές ακτές της Ανατολίας, μέσω της Κάσου, της Καρπάθου και της Ρόδου (“*ανατολικό τόξο*”). Εκτός Αιγαίου οδηγεί η διαδρομή από τη δυτική Κρήτη, μέσω της Μεσσηνίας και της δυτικής Πελοποννήσου στην Αδριατική και το Ιόνιο καθώς και η μεγαλύτερη και πιο “*εξωτερική*” διαδρομή, που συνδέει Κύπρο, Ρόδο, νότια Κρήτη και νότια Σικελία. Κλείνοντας την αναφορά στις θαλάσσιες εμπορικές διαδρομές, έχουν ανασυντεθεί πιθανοί δρόμοι μεταξύ Κρήτης και Κύπρου, κατά μήκος των οποίων δεν υπήρχε η δυνατότητα για καταφυγή σε κοντινό νησί, ενώ το ίδιο ισχύει και στην υπόθεση απευθείας ταξιδιού ανάμεσα σε Κρήτη και Αίγυπτο, διάρκειας τεσσάρων ημερών.²²⁹ Για το ταξίδι επιστροφής από την Αίγυπτο, τα κρητικά πλοία ενδέχεται, εναλλακτικά, να ακολουθούσαν τη συμβατική

²²⁶ Alberti 2013, 24

²²⁷ Alberti 2013, 23

²²⁸ Alberti 2013, 24

²²⁹ Berg 2007, 399· Watrous 1998, 21

αριστερόστροφη εμπορική οδό ή να περίμεναν τους νότιους ανέμους, για μια πιο άμεση διαδρομή προς το Αιγαίο.²³⁰

3.2.1 Μια σύνοψη της θαλάσσιας εμπορικής δραστηριότητας

Τη σχετική απομόνωση της Κρήτης κατά τη Νεολιθική διαδέχεται μια περίοδος κινητικότητας και επαφών, που θα διαρκέσει ολόκληρη την Εποχή του Χαλκού. Κατά την ΠΕΧ, η Κρήτη συνδέεται με τα εμπορικά δίκτυα του Αιγαίου, κατέχοντας έναν λιγότερο “πρωταγωνιστικό” ρόλο, απ’ ό,τι σε επόμενες περιόδους, και αλληλεπιδρά με το υπόλοιπο Αιγαίο με τον δικό της ρυθμό, κάπως απομονωμένη στο νότιο άκρο του.²³¹ Δεν έμεινε αμέτοχη όμως στα πράγματα και με την εισαγωγή, κατά την ΠΜ I, της μεγάλης τεχνολογικής καινοτομίας της περιόδου, της μεταλλουργίας, οι κάτοικοί της αναζήτησαν λύση στο πρόβλημα της απουσίας μεταλλευμάτων στις επαφές τους με το Αιγαίο. Πράγματι, η Σίφνος και το Λαύριο φαίνεται να προμήθευαν την Κρήτη με άργυρο, μόλυβδο και χαλκό, ενώ ο τελευταίος προερχόταν, ακόμα, από την Κύθνο και τη Σέριφο.²³²

Κατά την Προανακτορική, το εμπόριο φαίνεται να χαρακτηρίζεται από μια εντονότερη εισροή προϊόντων, πρώτων υλών και, κατ’ επέκταση, τεχνολογιών και ιδεών, ιδιαίτερα από την περιοχή των Κυκλάδων. Πράγματι, οι τελευταίες είχαν έντονη παρουσία στη βόρεια κρητική ακτή, όπως θα αναφερθεί και αλλού, όπου εντοπίζεται σημαντική επιρροή τους στον υλικό πολιτισμό και στα ταφικά έθιμα, πλάι στις τοπικές παραδόσεις. Οι εγκαταστάσεις της βόρειας ακτής ήταν σημαντικά εμπορικά λιμάνια και κοινότητες-πύλες εισόδου, με δυνατούς δεσμούς με τα αιγαιακά δίκτυα.²³³ Η εμπορική δραστηριότητα άκμασε ιδιαίτερα στον Πόρο-Κατσαμπά, τερματικό σημείο του κεντρικού αιγαιακού δικτύου και, προς τα ανατολικά, στον Μόγλο και την Αγία Φωτιά.²³⁴ Η Κρήτη, όμως, φαίνεται να απουσιάζει από την κορύφωση των αλληλεπιδράσεων στο Αιγαίο κατά την ύστερη ΠΧ II. Η απουσία αυτή έχει ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα βλέψεων προανακτορικών ομάδων με ορισμένη εξουσία, που ίσως στόχευαν στην άμεση προμήθεια πόρων με άμεσες αποστολές για εξόρυξη ή εμπόριο, παρακάμπτοντας τις

²³⁰ Watrous 1998, 21

²³¹ Alberti 2013, 27

²³² Berg 2020, 288

²³³ Alberti 2013, 27

²³⁴ Alberti 2013, 28

κοινότητες του υπόλοιπου Αιγαίου.²³⁵ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της προσέγγισης αυτής αποτελεί ο Μόχλος και η προμήθειά του σε μηλιακό οφιανό και αιγαιακά μέταλλα.

Μολαταύτα, κατά την ΠΜ II οι εμπορικοί ορίζοντες διευρύνονται σημαντικά. Πρώτες ύλες και προϊόντα ανατολικής προέλευσης κάνουν αισθητή την παρουσία τους σε παράκτιες θέσεις και παρά το ακόμα φαινομενικά περιορισμένο υπερπόντιο εμπόριο, δεν αποκλείεται μεγάλο μέρος του να περιλάμβανε αγαθά που δεν διατηρούνται στο αρχαιολογικό αρχείο.²³⁶ Αν και οι περισσότερες επαφές της Κρήτης με την Ανατολή εντοπίζονται στη βόρεια ακτή, πιθανές αιγυπτιακές επιρροές μπορούν να εντοπιστούν και στη νότια, ιδιαίτερα προς το τέλος της περιόδου.²³⁷ Κατά την ύστερη Προανακτορική, σφραγίδες με απεικονίσεις πλοίων, δύο από Θολωτούς Τάφους και μία από το Παλαιό Ανάκτορο της Φαιστού, αποτελούν ενδείξεις συμμετοχής και της δυτικής Μεσαράς στο θαλάσσιο εμπόριο.²³⁸

Οι διαταραγμένες εξωτερικές επαφές, εμφανείς στη μείωση της εμπορικής δραστηριότητας προς το τέλος της τρίτης χιλιετίας, οφείλονται μάλλον σε μια σειρά από καταστροφές και εγκαταλείψεις θέσεων γύρω στην ΠΜ III και πρώιμη MM IA.²³⁹ Από τη MM IA και έπειτα, όμως παρατηρείται μια αναζωογόνηση και σταθεροποίηση της ανάμειξης της Κρήτης στο υπερπόντιο εμπόριο.²⁴⁰ Κατά την περίοδο αυτή, ξεκινούν να χρησιμοποιούνται οι διαδρομές και τα εμπορικά δίκτυα που θα διατηρηθούν ως το τέλος της YEX, ενώ η χρήση ιστιοφόρων, όπως προαναφέρθηκε, έφερε την Κρήτη πιο κοντά στο υπόλοιπο Αιγαίο και στην Ανατολική Μεσόγειο, καθιστώντας τη, σταδιακά, πρωταγωνιστή των θαλάσσιων οικονομικών δραστηριοτήτων.²⁴¹

Κατά τη MM I-II, ταυτόχρονα με τη λειτουργία τοπικών εμπορικών δικτύων, εντοπίζονται η δημιουργία τοπικών ταυτοτήτων και οι αυξανόμενες κοινωνικές ανισότητες. Την περίοδο αυτή, ξεκινά η έντονη επιρροή της Κρήτης στα εμπορικά δίκτυα του Αιγαίου. Η παρουσία της σταδιακά συμβάλλει στη δόμηση τριών κύριων δικτύων στο νότιο Αιγαίο, με κατεύθυνση από Νότο προς Βορρά: το πρώτο συνδέει την Κρήτη με τη νότια Πελοπόννησο μέσω Κυθήρων, το δεύτερο είναι το “δυτικό τόξο”, που προαναφέρθηκε, και το τρίτο είναι το “ανατολικό τόξο”, που συνδέει την Κρήτη με την Κάσο, την Κάρπαθο, τη Ρόδο και τα

²³⁵ Alberti 2013, 28· Carter 2004, 296, 298

²³⁶ Wiener 1991, 325

²³⁷ Alberti 2013, 28

²³⁸ Van de Moortel 2007, 179

²³⁹ Watrous 1998, 21

²⁴⁰ Watrous 1998, 21

²⁴¹ Alberti 2013, 29

Δωδεκάνησα.²⁴² Επιπλέον, η νότια ακτή πρέπει να είχε αναπτύξει άμεσες επαφές τόσο με το Αιγαίο, μέσω μιας θαλάσσιας διαδρομής με αφετηρία τη Μεσαρά, που περνά από την ανατολική Κρήτη, όσο και με την Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο.²⁴³ Την περίοδο αυτή η Κρήτη μοιάζει να λειτουργεί ως φίλτρο ανάμεσα στο Αιγαίο και την υπόλοιπη Ανατολική Μεσόγειο και, πλέον, είναι ένας από τους κεντρικούς πρωταγωνιστές της περιοχής.²⁴⁴

Η σταδιακά αυξανόμενη επιρροή της Κρήτης στο υπόλοιπο Αιγαίο, που ξεκινά από την Παλαιοανακτορική, κορυφώνεται στη Νεοανακτορική, με τον Εκμινωισμό και την εμφάνιση στοιχείων του σε κομβικά σημεία των δικτύων του Αιγαίου. Οι κύριες τάσεις της ώριμης ΜΕΧ αναπτύσσονται σταδιακά και διαμορφώνεται ένα πιο ενοποιημένο σύστημα, στο οποίο τα κυρίαρχα οικονομικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά αντιπροσωπεύονται από τη ΜΜ ΙΙΙ ως την ΥΜ Ι από τη νεοανακτορική Κρήτη και τα φαινόμενα του Εκμινωισμού.²⁴⁵ Εντούτοις, αν και προς το παρόν σε θεωρητικό επίπεδο, δεν πρέπει να αποκλειστεί και η ενδεχόμενη επιρροή αντίθετης φοράς, μια παλινδρόμηση, προς την Κρήτη, καινοτομιών των μη κρητικών συμμετεχόντων στα φαινόμενα αυτά, και η υιοθέτησή τους από αυτή.²⁴⁶

Κατά την ΥΜ Ι, παρουσιάζεται μεγάλη αύξηση της έντασης και του όγκου του εμπορίου, τόσο με τις Κυκλάδες, όσο και με τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και την Ανατολική Μεσόγειο, η κατεύθυνση του οποίου είναι, κατά κύριο λόγο, εξαγωγική.²⁴⁷ Η αξιοποίηση στρατηγικών θέσεων κατά μήκος της εμπορικής οδού της βόρειας ακτής, όπως της Ψείρας, της οποίας οι εμπορικές δραστηριότητες κατά τη Νεοανακτορική φαίνεται να ακμάζουν ιδιαίτερα, δείχνουν μια αλλαγή στα εμπορικά μοτίβα της ανατολικής Κρήτης, κατά την περίοδο αυτή.²⁴⁸ Η ανατολική και νότια ακτή, καθώς και η περιοχή της Μεσαράς, συνέχιζαν να διατηρούν σημαντικές επαφές με την Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή. Η γενικότερη εικόνα των δικτύων και επαφών της περιόδου δείχνει μια ξεκάθαρα κατευθυντήρια και δυναμική παρουσία της Κρήτης στα κύρια υπερτοπικά δίκτυα και μια πολύ περιορισμένη αντίστροφη φορά των επιρροών προς την Κρήτη.²⁴⁹ Κλείνοντας, τα εντυπωσιακότερα ευρήματα της περιόδου ίσως προέρχονται από το ΥΜ ΙΒ ανάκτορο της Ζάκρου, επιβεβαιώνοντας την κομβική σημασία της

²⁴² Alberti 2013, 30

²⁴³ Van de Moortel 2007, 181· 2010, 884· Shaw και Shaw 2006, 855

²⁴⁴ Alberti 2013, 30

²⁴⁵ Alberti 2013, 31, 34-5

²⁴⁶ Broodbank 2004, 65

²⁴⁷ Branigan 1981, 24

²⁴⁸ Betancourt και Banou 1991, 109

²⁴⁹ Knappett και Nikolakopoulou 2005, 182

θέσης ως μεγάλος εμπορικός σταθμός και σύνδεσμο ανάμεσα σε Ανατολική Μεσόγειο και Κρήτη.

3.2.2 *Ελεγχόμενο και ανεξάρτητο θαλάσσιο εμπόριο κατά τις ανακτορικές περιόδους*

Συζήτηση έχει αναπτυχθεί γύρω από το ζήτημα του ελέγχου ή όχι του υπερπόντιου εμπορίου από την κεντρική διοίκηση, και κυρίως από την ανακτορική ελίτ. Από τη μία, υποστηρίζεται η ύπαρξη ενός αποφασιστικού ανακτορικού ρόλου στο μινωικό εμπόριο, ιδιαίτερα με την Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο, κατά την Παλαιοανακτορική, με τα ανάκτορα να παρέχουν κίνητρο, επενδύσεις και υποδομή.²⁵⁰ Από την άλλη, η συχνή εύρεση υπερπόντιων εισαγωγών, σε πλαίσια μη ανακτορικά, δείχνει, ενδεχομένως, έναν πιο περιορισμένο ρόλο των ανακτόρων στη δραστηριότητα αυτή.²⁵¹ Ο M. Wiener υποστηρίζει, ότι στη Νεοανακτορική η ύπαρξη μιας ανεξάρτητης τάξης εμπόρων είναι πιθανότερη. Τότε παρατηρείται μεγάλη αύξηση πληθυσμού, ιδιαίτερα στους παράκτιους οικισμούς, ανάπτυξη θέσεων, σε ορισμένες περιπτώσεις ανακτορικού χαρακτήρα, επαύλεις και αγρεπαύλεις, καθιστώντας πιθανότερη μια αυξημένη κατάτμηση των οικονομικών δραστηριοτήτων και μια μεγαλύτερη πολυπλοκότητα οικονομικών σχέσεων ανάμεσα στις διάφορες ομάδες της ανακτορικής Κρήτης.²⁵² Παρ' όλα αυτά, όπως ο ίδιος αναφέρει, τίποτα δεν αποκλείει την πιθανότητα κεντρικού ελέγχου του εμπορίου, αφού σε άλλες θέσεις, όπως η νεοανακτορική Ζάκρος, ανάκτορο και οικισμός φαίνεται να λειτουργούν ως οικονομική μονάδα. Όσο δύσκολο και αν είναι να συναχθούν συμπεράσματα για τον ανεξάρτητο ή ελεγχόμενο χαρακτήρα του υπερπόντιου εμπορίου, θα γίνει μια προσπάθεια να προσεγγιστούν συνοπτικά ορισμένες ενδείξεις από τις παράκτιες θέσεις, που φωτίζουν ως ένα βαθμό το θέμα.

Ξεκινώντας με το βασικό ζήτημα των υποδομών, στις παράκτιες θέσεις το ενδιαφέρον για έλεγχο του εμπορίου θα μπορούσε να εκφράζεται στη φροντίδα για την κατασκευή λιμενικών εγκαταστάσεων, νεώσοικων, βοηθητικών κτισμάτων, αποθηκών και μνημειακών κτιρίων, όπως αναφέρθηκαν στο υποκεφάλαιο 2.2. Το πρόβλημα με αυτές τις υποδομές είναι ότι δεν εντοπίζονται σε όλες τις παράκτιες θέσεις, που φαίνεται να λειτουργούσαν ως λιμάνια ή ότι, ακόμα, όπου εντοπίζονται χαρακτηρίζονται από σχετική ανομοιομορφία. Αυτή η ασάφεια των

²⁵⁰ Wiener 1991, 330- 40

²⁵¹ Wiener 1991, 330

²⁵² Wiener 1991, 340-1

αρχαιολογικών δεδομένων ίσως οφείλεται στην ευθύνη των ιδιωτών για την κατασκευή και συντήρηση των λιμενικών εγκαταστάσεων.²⁵³ Ωστόσο, το γεγονός ότι οι νεώσοικοι ως τώρα εντοπίζονται σε παράκτιες θέσεις με έντονη ανακτορική παρουσία, είτε λόγω της λειτουργίας ανακτορικού κτιρίου στην εγκατάσταση, όπως στα Γουρνιά, είτε λόγω της σύνδεσης με ανάκτορα της ενδοχώρας, όπως στον Κομμό, τον Πόρο και το Νίρου Χάνι, θα μπορούσε να δείχνει την πρόθεση κάποιας μορφής εξουσίας να διαθέσει κεφάλαιο, και ενδεχομένως ανθρώπινο δυναμικό, για να εξασφαλίσει τη συμμετοχή της στις θαλάσσιες δραστηριότητες, άμεσα ή και έμμεσα, μέσω οικονομικών συμφωνιών με ντόπιους ανεξάρτητους εμπόρους.²⁵⁴ Το ίδιο θα μπορούσε να ειπωθεί και για την κατασκευή τειχών και περιβόλων στις παράκτιες θέσεις. Παραδείγματα προέρχονται από τα Γουρνιά, τα Μάλια, τη Ζάκρο, τον Μακρύγιαλο και τον Κομμό.²⁵⁵

Η μεταλλουργία αποτελεί μια ακόμα δραστηριότητα, η οποία θα μπορούσε να εκφράζει το ενδιαφέρον την κεντρικής διοίκησης για το υπερπόντιο εμπόριο. Η ανάγκη ανέλιξης αλλά και επιβολής, ενδεχομένως, δημιουργούσε αύξηση στη ζήτηση μετάλλων για την παραγωγή εργαλείων και όπλων, αλλά και αντικειμένων επίδειξης.²⁵⁶ Οι πρώτοι που έρχονταν σε επαφή με τις εισηγμένες πρώτες ύλες από τα μεταλλοφόρα νησιά των Κυκλάδων, το Λαύριο και την Ανατολική Μεσόγειο θα ήταν οι παράκτιες εγκαταστάσεις της Κρήτης. Πράγματι, στις θέσεις αυτές παρατηρείται έντονη μεταλλουργική δραστηριότητα ήδη από την Πρωτομινωική και, σε πολλές από αυτές, αυτή συνεχίζεται και σε επόμενες περιόδους.²⁵⁷ Παραδείγματα αποτελούν ο Πόρος, η Αγία Φωτιά και ο Μόχλος στη βόρεια ακτή, το Παλαίκαστρο στην ανατολική και ο Κομμός στη νότια, στον οποίο η μεταλλουργική δραστηριότητα κατά την Παλαιοανακτορική, συνδέεται άμεσα με το εισαγωγικό εμπόριο μετάλλων με την Ανατολική Μεσόγειο.²⁵⁸

Εντούτοις, δεν μπορεί να αποκλειστεί και η πιθανότητα δράσης μιας ανεξάρτητης τάξης εμπόρων, με παράδοση ριζωμένη στους ναυτικούς της Προανακτορικής, η οποία, με το πέρασμα των χρόνων, θα αποκτούσε έναν πιο “επαγγελματικό” και εξειδικευμένο χαρακτήρα και που, ενδεχομένως, θα μπορούσε να συνεργάζεται με, ή να προσλαμβάνεται από, την κεντρική

²⁵³ Loizou 2016, 123

²⁵⁴ Loizou 2016, 123

²⁵⁵ Shaw 2019, 92

²⁵⁶ Wiener 1991, 325

²⁵⁷ Berg 2020, 289· MacGillivray και Sackett 2010, 578

²⁵⁸ Van de Moortel 2007, 182· 2010, 882

εξουσία για τις εμπορικές αποστολές ανακτορικού ενδιαφέροντος.²⁵⁹ Την ανεξάρτητη δράση εμπόρων στηρίζει και η απουσία αναφοράς της λέξης “έμπορος” ή αναφορών για τις εμπορικές ή ναυτικές δραστηριότητες σε γραπτά κείμενα από το Αιγαίο.²⁶⁰ Τέτοιες ομάδες εμπόρων, αν και προς το παρόν κάτι τέτοιο είναι αναπόδεικτο, θα μπορούσαν να εντοπίζονται σε ευημερούντες παράκτιους οικισμούς, όπως το Παλαίικαστρο, ο Κομμός, ο Πόρος, η Αμνισός και το Νίρου Χάνι, για να αναφερθούν μόνο μερικοί υποψήφιοι.²⁶¹

3.2.3 Η σημασία της θαλάσσιας επικοινωνίας μεταξύ των μινωικών θέσεων

Πέρα από τα όσα έχουν ειπωθεί για τη σημασία του υπερπόντιου εμπορίου και τη συμμετοχή των παράκτιων θέσεων στα θαλάσσια εμπορικά δίκτυα της περιόδου, ένα πολύ σημαντικό κομμάτι είναι η συνδεσιμότητα που η θάλασσα προσέφερε ανάμεσα στις διάφορες κοινότητες της Κρήτης. Η θαλάσσια επικοινωνία προμήθευε τις θέσεις με πρώτες ύλες ή προϊόντα, άλλοτε απαραίτητα για την επιβίωση των κατοίκων τους και άλλοτε με σκοπό τη χρήση τους στην οικοδομική και βιοτεχνική δραστηριότητα και ήταν ιδιαίτερα πολύτιμη για αυτές που βρίσκονταν σε κοντινά νησάκια, αποσυνδεδεμένες από την κρητική ακτή.

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Χρυσής, ο οικισμός της οποίας, παρά την απόστασή του από την ακτή της Ιεράπετρας, φαίνεται να ακμάζει. Κεραμική, εργαλεία και κοσμήματα μαρτυρούν αυτή την ευημερία, ενώ η κοινότητα της Χρυσής θα προμήθευε την ενδοχώρα με θαλάσσια αγαθά, όπως τρίτωνες και πορφύρα.²⁶² Η Ψείρα, αντίστοιχα, φαίνεται να βρίσκεται σε συνεχή επαφή με τις θέσεις της υπόλοιπης Κρήτης. Αξιοποιεί το θαλάσσιο εμπόριο για να προμηθευτεί πλήθος σημαντικών πρώτων υλών. Για την παραγωγή εργαλείων, πέρα από τη εισαγωγή μηλιακού οψιανού, στην εγκατάσταση εντοπίζεται μια σειρά πρώτων υλών από θέσεις της υπόλοιπης Κρήτης, ενώ ταυτόχρονα στη θέση άνθιζε και η παραγωγή λίθινων αγγείων, από εισηγμένα πετρώματα της κρητικής “ηπειρωτικής” ενδοχώρας.²⁶³

Το πλεονέκτημα μεταφορών μεγάλου όγκου σε μικρό χρονικό διάστημα θα εκμεταλλεύτηκαν οι κοινότητες που επιθυμούσαν να προμηθευτούν πρώτες ύλες και βαριά οικοδομικά υλικά. Για παράδειγμα, ο πορόλιθος ή ψαμμίτης, που χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό στο ΥΜ ΙΒ ανάκτορο της Ζάκρου, προερχόταν, μάλλον, από το λατομείο που

²⁵⁹ Wiener 1991, 333, 340

²⁶⁰ Loizou 2016, 122· Van de Moortel 2007, 180

²⁶¹ Wiener 1991, 340

²⁶² Apostolakiou κ.α. 2016, 204· Αποστολάκου κ.α. 2010, 147

²⁶³ Betancourt και Banou 1991, 108

εντοπίστηκε στην παράκτια θέση των Πελεκητών, περίπου τρία ναυτικά μίλια βόρεια του ανακτορικού οικισμού.²⁶⁴ Η δύσβατη χερσαία διαδρομή ανάμεσα στην τοποθεσία του ανακτόρου και το λατομείο, καθώς και ο όγκος και το βάρος του υλικού, θα κατέστησαν τη θαλάσσια επικοινωνία πολύτιμο σύμμαχο για τη μεταφορά του οικοδομικού υλικού. Αντίστοιχα, για τη δόμηση των κτιρίων της Ψείρας χρησιμοποιήθηκε ψαμμίτης, προερχόμενος από την περιοχή του Μόχλου, ενώ από εκεί προερχόταν μάλλον και ο πράσινος σχιστόλιθος, που εντοπίζεται σε πολλές βάσεις κιόνων στα Μάλια και στον Χρυσόλακκο.²⁶⁵

3.3 Αλιεία

Ο όρος *αλιεία* αναφέρεται σε δραστηριότητες ποικίλης κλίμακας, πολυπλοκότητας, απαιτούμενης τεχνολογίας και εργασίας. Στο Προϊστορικό Αιγαίο, οι μέθοδοι αλιείας που εφαρμόζονταν, και για τις οποίες στοιχεία προέρχονται και από την Κρήτη, ήταν η συλλογή, η κατάδυση, το ψάρεμα με λόγχη και το ψάρεμα με παγίδες, με δίχτυα και με αγκίστρι και πετονιά, ενώ υπήρχε ποικιλία εναλλακτικών τρόπων εφαρμογής τους (εικ.49). Η ενέργεια που έπρεπε να καταναλωθεί για τις περισσότερες από αυτές είναι αρκετά μεγάλη σε σχέση με τη συνήθη απόδοσή τους.²⁶⁶ Αν και οι περισσότερες από τις μεθόδους μπορούν να εφαρμοσθούν από ή και κοντά στην ακτή, με τη χρήση μιας μικρής βάρκας, η ύπαρξη σκαφών μεγαλύτερων δυνατοτήτων διεύρυνε σημαντικά τον ορίζοντα των αλιέων, κάνοντας δυνατή την αλιεία και σε βαθύτερα νερά.²⁶⁷

Τα κατάλοιπα της αλιείας, οργανικά και ανόργανα, κυρίως από παράκτιες θέσεις αλλά και από θέσεις της ενδοχώρας, αποτελούν ενδείξεις των δράσεων και εμπειριών των ανθρώπων που έρχονταν σε επαφή με τη θάλασσα, για σκοπούς οικονομικούς και όχι μόνο. Η τοποθέτηση των σχετικών ευρημάτων σε αρχαιολογικό και ερμηνευτικό πλαίσιο φωτίζει πτυχές τόσο της οικονομικής και κοινωνικής ζωής των Μινωιτών, όσο και του τρόπου με τον οποίο βίωναν, εκλάμβαναν και νοηματοδοτούσαν το θαλάσσιο τοπίο και τις θαλάσσιες δραστηριότητες. Η σημασία της αλιείας εντός του πλαισίου της μινωικής οικονομίας είναι αδύνατο να προσδιοριστεί με ακρίβεια, με τα διαθέσιμα δεδομένα, όμως ο χαρακτήρας της παγιώθηκε ήδη

²⁶⁴ Πλάτων 2009, 14-5

²⁶⁵ Hue και Pelon 1991, 125· Betancourt και Banou 1991, 108-9

²⁶⁶ Haysom 2011, 80

²⁶⁷ Berg 2013, 11

από την Εποχή του Χαλκού.²⁶⁸ Φαίνεται να αποτελεί έναν συμπληρωματικό τρόπο προμήθειας τροφής για τις κοινότητες, σε μια οικονομία κατά βάση αγροκτηνοτροφική.²⁶⁹ Έρευνες και αναλύσεις δείχνουν, ότι η διατροφή, τόσο στις θέσεις της ενδοχώρας, όσο και στις παράκτιες βασιζόταν, κατά κύριο λόγο, σε πόρους που προέρχονταν από την ξηρά.²⁷⁰

Η αλιεία και η συλλογή θαλασσιών με σκοπό την κατανάλωση δεν φαίνεται να ήταν οργανωμένες σε μεγάλη κλίμακα.²⁷¹ Τα αρχαιοζωολογικά δεδομένα δείχνουν ένα χαμηλό ποσοστό καταλοίπων ψαριών στις θέσεις της Εποχής του Χαλκού, ενώ απουσιάζει μια κοινή εικόνα ως προς τις καταναλωτικές προτιμήσεις.²⁷² Τα οστά ψαριών, ως τώρα, αποτελούν ένα πολύ μικρό κομμάτι του συνόλου των ζωικών οστών στις διάφορες θέσεις και δείχνουν ένα πολύ επιλεκτικό μοτίβο κατανάλωσης.²⁷³ Τα περισσότερα από τα είδη που καταναλώνονται στις μινωικές θέσεις είναι διαθέσιμα καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου και μάλλον αλιεύονται σε μικρές, ανά περίπτωση, ποσότητες.²⁷⁴ Η διατροφή επικεντρωνόταν στα παράκτια κυρίως είδη, ενώ η ανάλυση ισότοπων δείχνει τη σχετική έλλειψη συχνότητας στην κατανάλωση ψαριών, γενικά.²⁷⁵ Η συλλογή οστρακοειδών λάμβανε χώρα, κατά κύριο λόγο, στην ακτή και αποτελούσε ασχολία που απαιτούσε χαμηλά επίπεδα τεχνολογίας και ικανοτήτων, ενώ τροφή φαίνεται να αποτελούσαν κατά κύριο λόγο τα παράκτια είδη.²⁷⁶ Εντούτοις, πέρα από την κάλυψη διατροφικών αναγκών, οστρακοειδή, όπως οι πίννες, οι τρίτωνες και η πορφύρα, αρκετές φορές έχαιραν συστηματικής επεξεργασίας, με σκοπό την κατασκευή διαφόρων προϊόντων.²⁷⁷ Προκύπτει, έτσι, ένα σχετικά κοινό μοτίβο εκμετάλλευσης των θαλάσσιων πόρων από τους παράκτιους μινωικούς οικισμούς.²⁷⁸ Ωστόσο, δεν πρέπει να αγνοούνται και οι ταφονομικές συνθήκες κατά περίπτωση, καθώς και η ευθραυστότητα ορισμένων ειδών, που καθιστά τη διατήρησή τους ιδιαίτερα δύσκολη.

Πρόκληση αποτελεί ο προσδιορισμός του βαθμού εκμετάλλευσης των θαλάσσιων πόρων από τους Μινωίτες. Ορισμένες πληροφορίες προέρχονται από θέσεις, όπου τα κατάλοιπα

²⁶⁸ Mylona 2014, 4

²⁶⁹ Haysom 2011, 79-80

²⁷⁰ Berg 2013, 8

²⁷¹ Mylona 2016β, 67

²⁷² Berg 2013, 7

²⁷³ Berg 2011, 129

²⁷⁴ Mylona 2016β, 67-8

²⁷⁵ Berg 2013, 12

²⁷⁶ Mylona 2016β, 67

²⁷⁷ Mylona 2016β, 67

²⁷⁸ Mylona 2020, 201

ψαριών και θαλασσινών συλλέχθηκαν συστηματικά και μελετήθηκαν, όπως ο Κομμός, η Ψείρα, ο Μόχλος και το Παλαίκαστρο.²⁷⁹ Ενδεικτικά, στον νεοανακτορικό Μόχλο κατάλοιπα παράκτιων ειδών ψαριών και μαλακίων εντοπίζονται σε κάθε οικία, ενώ φαίνεται να εκμεταλλεύονται και τα είδη του ανοιχτού πελάγους.²⁸⁰ Στον Παπαδιόκαμπο, οι ενδείξεις για εντατική εκμετάλλευση των τοπικών θαλάσσιων πόρων από τη ΜΜ II ως την ΥΜ I είναι άφθονες, με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό την συγκέντρωση των οστρακοειδών.²⁸¹ Εντατική και εξειδικευμένη αλιεία εντοπίζεται και στη Χρυσή, στην οποία τα θαλασσινά αξιοποιήθηκαν για την ανάπτυξη βιοτεχνικών δραστηριοτήτων.

Κλείνοντας, η εύρεση οστρακοειδών και σε θέσεις του εσωτερικού, όπως η Τύλισος, προσθέτει μια επιπλέον διάσταση στον οικονομικό ρόλο των προϊόντων της αλιείας. Εκεί μπορεί να έφταναν από μέλη της κοινωνίας με πλεόνασμα αρκετό, ώστε να οργανώνουν τη μεταφορά φρέσκων θαλασσινών σε μεγάλες αποστάσεις, μακριά από την ακτή.²⁸² Η προμήθειά τους αποσκοπούσε στον εμπλουτισμό της διατροφής τους ή και αποτελούσε επίδειξη της δυνατότητας ορισμένων να τρέφονται ή να εισάγουν και να επεξεργάζονται μια μορφή πόρων, των οποίων η προσβασιμότητά περιοριζόταν και από φυσικούς παράγοντες και τους οποίους μπορούσαν να προμηθευτούν μόνο από παράκτιους οικισμούς.

3.4 Βιοτεχνική δραστηριότητα και επεξεργασία εισηγμένων και θαλάσσιων πόρων

Η θαλάσσια συνδεσιμότητα, υπάρχουσα από την Πρωτομινωική, έδωσε στην οικονομία της περιόδου, πέρα από τον χερσαίο της προσανατολισμό, και ένα άνοιγμα στις προοπτικές που προσέφερε η ενασχόληση με τη θάλασσα. Η ανάπτυξη της ανταλλακτικής δραστηριότητας και της βιοτεχνίας συνδέθηκαν στενά με το “Διεθνές Πνεύμα”, έντονο σε θέσεις όπως η Αγία Φωτιά ή ο Πόρος-Κατσαμπάς. Σε ένα ευρύτερο και διαχρονικότερο, όμως πλαίσιο, η εισαγωγή πρώτων υλών και οι θαλάσσιες επαφές, έδωσαν στη βιοτεχνική δραστηριότητα ώθηση και γόνιμο έδαφος για μια εύφορη εξέλιξη. Η μεταλλουργία, η χρυσοχοΐα, η παραγωγή κεραμικής, φαγεντιανής και άλλων υλικών και η λιθοτεχνία, καθώς και η επεξεργασία θαλάσσιων πόρων, απαντώνται διαχρονικά σε παράκτιες εγκαταστάσεις.

²⁷⁹ Haysom 2011, 79

²⁸⁰ Mylona 2020, 202· Mylona 2016α, 4

²⁸¹ Apostolaki κ.α. 2014, 327· Mylona 2016β, 68

²⁸² Haysom 2011, 80

Μια σειρά βιοτεχνικών δραστηριοτήτων, που σχετίζονται με την επεξεργασία θαλάσσιων πόρων, συνδέονται στενά με την αλιεία και το εμπόριο και τα προϊόντα που παρήγαν είχαν ποικίλες χρήσεις. Τις περισσότερες φορές, οι πόροι που αξιοποιούνταν ήταν θαλάσσια όστρακα, αφού, ιδιαίτερα αυτά των βαθύτερων νερών, πέρα από τη διατροφική τους αξία, εμφάνιζαν ορισμένα ιδιαίτερα ελκυστικά χαρακτηριστικά. Η πίννα, για παράδειγμα, είχε εσωτερικό με ιριδισμούς, το οποίο οι κάτοικοι επεξεργάζονταν για τη δημιουργία ενθεμάτων, που εντοπίζονται σε αρκετές θέσεις του νησιού, ενώ τα οστρακοειδή, γενικότερα, ενδέχεται να ανακυκλώνονταν για να χρησιμοποιηθούν ως ασβεστίτικο υλικό πλήρωσης στην κεραμική και στην οικοδομική.²⁸³

Για τους τρίτωνες, υπάρχουν ενδείξεις κατανάλωσής τους για διατροφικούς σκοπούς, αλλά και μετέπειτα επεξεργασίας και τροποποίησης του οστράκου τους (εικ.50) και χρήσης τους ως εργαλεία, ρυτά, μουσικά όργανα, ή και αντικείμενα με ιδιαίτερη αξία.²⁸⁴ Τροποποιημένα θραύσματα τριτώνων, μαζί με διάφορα άλλα όστρακα, εντοπίζονται στον Πετρά από τη Νεολιθική, όμως ο Παπαδιόκαμπος προσφέρει τις πολυτιμότερες ίσως πληροφορίες για το ζήτημα (εικ.51).²⁸⁵ Ένας μεγάλος αριθμός τριτώνων, ανάμεσά τους αρκετοί τροποποιημένοι, εντοπίστηκαν εκεί και ερμηνεύθηκαν ως εργαλεία και τελετουργικά αντικείμενα.²⁸⁶ Η μεγάλη συγκέντρωση θραυσμάτων τριτώνων και τροποποιημένων αντικειμένων στη θέση έχουν ερμηνευθεί ως απορρίμματα και προϊόντα ΥΜ Ι εργαστηρίου μεταποίησης τριτώνων, η τοποθεσία του οποίου δεν έχει ακόμα εντοπιστεί.²⁸⁷ Δεν ήταν, βέβαια, το μοναδικό εργαστήριο επεξεργασίας τριτώνων στο νησί κατά την Εποχή του Χαλκού. Αντίστοιχες ενδείξεις λειτουργίας εργαστηρίου εντοπίζονται στο Παλαιό Ανάκτορο της Φαιστού²⁸⁸

Η πορφύρα φαίνεται να αποτελούσε πηγή πλούτου για την ελίτ και ενδείξεις για την επεξεργασία της εντοπίζονται σε αρκετές παράκτιες θέσεις.²⁸⁹ Γνωστή για το χαρακτηριστικό βαθύ χρώμα της, η χρωστική αυτή ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στην αρχαιότητα, κατά κύριο λόγο στην βιοτεχνία παραγωγής υφασμάτων.²⁹⁰ Έχει οργανική προέλευση, αφού προκύπτει από την επεξεργασία διαφόρων ειδών οστράκων, θαλάσσιων σαλιγκαριών, γνωστών και με την

²⁸³ Mylona 2016β, 67

²⁸⁴ Apostolakiou κ.α. 2014, 329· Mylona 2016β, 69

²⁸⁵ Theodoropoulou 2012, 98

²⁸⁶ Apostolakiou κ.α. 2014, 329

²⁸⁷ Mylona 2020, 200· Mylona 2016β, 69

²⁸⁸ Sanavia 2014, 544-5

²⁸⁹ Apostolakiou κ.α. 2014, 327· Haysom 2011, 81-2

²⁹⁰ Alberti 2013, 33

ονομασία *Murex* (εικ.14).²⁹¹ Η πρωτογενής επεξεργασία των οστράκων για την εξαγωγή της βαφής φαίνεται ότι γινόταν σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους. Τέτοιες πιθανές εγκαταστάσεις έχουν εντοπιστεί σε τοποθεσίες, όπως το Κουφονήσι, ο Μόχλος και ο Κομμός.²⁹² Τα πιο ξεκάθαρα δεδομένα παραγωγής πορφύρας προέρχονται από τη Χρυσή. Εκεί εντοπίζονται μεγάλες μάζες θραυσμάτων των θαλάσσιων οστράκων *Murex* (εικ.52) και στην υστερομινωική Οικία Β1 αναγνωρίζεται από τους ερευνητές ένα εργαστήριο παραγωγής πορφύρας. (εικ.53).²⁹³ Στον Παπαδιόκαμπο, κατά την Παλαιοανακτορική παραγόταν, επίσης, πορφύρα από θρυμματισμένα *Murex*, ενώ παρόμοια κατάλοιπα εμφανίζονται και σε αρκετές άλλες τοποθεσίες της ανατολικής Κρήτης, μεταξύ των οποίων στον ΜΜ Ι Πετρά και στο Παλαίικαστρο.²⁹⁴

Κλείνοντας το κεφάλαιο, την περίοδο αυτή, στις προσπάθειες συντήρησης των διατροφικών αγαθών, βασικό συστατικό ήταν το θαλασσινό αλάτι. Στο Ακρωτήριο, η συντήρηση ψαριών εντοπίζεται ήδη από τον 16^ο αι. π.Χ.²⁹⁵ Οι ενδείξεις για τη συλλογή αλατιού στο προϊστορικό Αιγαίο, αν και ελάχιστες, προσδίδουν μια πολύπλοκη διάσταση στη σημασία, τόσο των διατροφικών πόρων, όσο και των σχετικών οικονομικών δραστηριοτήτων. Η συλλογή του, μια δύσκολη διαδικασία, καθώς και η χρήση του, είχαν σημαντικό αντίκτυπο στην οικονομία της περιόδου. Τα δύο παραδείγματα πιθανής χρήσης αλατιού ως συντηρητικό, που σώζονται από τη Νεοανακτορική περίοδο, είναι ενδεικτικά. Το πρώτο βρέθηκε εντός ενός ΥΜ ΙΒ αγγείου στην Αίγυπτο και το δεύτερο αποτελεί μια ποσότητα περίπου μισού κιλού, που συλλέχθηκε από τα νεοανακτορικά στρώματα του σπηλαίου “της Ουρανιάς το Φρούδι” στη Ζάκρο.²⁹⁶ Από αναλύσεις, προέκυψε ότι το τελευταίο ήταν θαλασσινό και είχε υποστεί ποικιλία επεξεργασιών.²⁹⁷ Ένα μέρος του ήταν λεπτοτριμμένο και καθαρισμένο, ίσως για χρήση μαγειρική, το περισσότερο, όμως, ήταν αδρό και λιγότερο καθαρό. Πιθανολογείται, ότι τοποθετούνταν εντός αγγείων, σε στρώσεις εναλλάξ με τα προϊόντα τα οποία θα συντηρούσε.²⁹⁸

²⁹¹ Betancourt κ.α. 2012, 185

²⁹² Reese 2017, 55, 60· Χρυσικοπούλου και Σωτηροπούλου 2003, 497

²⁹³ Apostolaki κ.α. 2016, 200

²⁹⁴ Sofianou και Brogan 2012, 332

²⁹⁵ Mylona 2018, 422

²⁹⁶ Haysom 2011, 80· Mylona 2018, 421-2

²⁹⁷ Haysom 2011, 80

²⁹⁸ Haysom 2011, 80-1

4. Πολιτισμικό πλαίσιο και κοινωνικά ζητήματα

4.1 Ο ρόλος της θάλασσας στη λατρεία, την τέχνη και τον συμβολισμό

Η θάλασσα αποτελεί σημαντικό και αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής των κατοίκων του Αιγαίου, κάτι που επιβεβαιώνει και η διαχρονική παρουσία της στην τοπική καλλιτεχνική και λατρευτική παράδοση.²⁹⁹ Οι φυσικές ιδιότητες αυτής και των πλασμάτων της αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης και συμβολισμών, ενώ η ρευστότητα και η συνεχής κίνησή της, την κατέστησαν ιδιαίτερα ευπροσάρμοστη στο μινωικό καλλιτεχνικό λεξιλόγιο.³⁰⁰ Η μεταβαλλόμενη και απρόβλεπτη φύση της θάλασσας, έχουν συντελέσει στο να περικλείει, διαχρονικά, τόσο αρνητικές, όσο και θετικές συνδηλώσεις. Από τη μία, είναι γεμάτη ζωή και αποτελεί πηγή πλούτου για τους ανθρώπους. Από την άλλη, η καταστρεπτική της δύναμη είναι εξαιρετικά μεγάλη, καταγεγραμμένη ακόμα και στα ομηρικά έπη. Στο νου των Μινωιτών, η θάλασσα ίσως αντιπροσώπευε το υπερφυσικό, στα χέρια του οποίου βρίσκεται η μοίρα τους και το οποίο, με τις κατάλληλες ενέργειες, ίσως μπορεί να τιθασευτεί.³⁰¹ Η θέληση, άλλωστε, ελέγχου δυνάμεων ανώτερων των ανθρώπων είναι διαχρονική.³⁰²

Πιθανή στη μινωική θρησκεία είναι η σύνδεση της θάλασσας με το επέκεινα. Κατά περιπτώσεις, έχει ερμηνευθεί ως μέρος όπου καταλήγουν, ή απ' όπου ταξιδεύουν για να φτάσουν, οι νεκροί στον τελικό προορισμό τους ή, εναλλακτικά, αποτελεί μια μεταχιμακή τοποθεσία, που χωρίζει ζωή και θάνατο.³⁰³ Οι αντιλήψεις των Μινωιτών για τη μετά θάνατον ζωή δεν αποκλείεται να βρίσκονται στην ίδια “κοινή” με της Αιγύπτου και της Εγγύς Ανατολής. Στις περιοχές αυτές, το υπερπέραν είναι ένα πολύπλοκο σύμπαν, στο οποίο η ψυχή για να φτάσει έπρεπε να κάνει ένα δύσκολο ταξίδι και να συναντήσει αρκετές δοκιμασίες. Πράγματι, η επιλογή θαλάσσιων μοτίβων για τη διακόσμησή των μετανακτορικών ταφικών λαρνάκων έχει συσχετιστεί με την έλλειψη ταφών, που εντοπίζεται κατά τη Νεοανακτορική. Η απουσία ταφικών δεδομένων από την περίοδο αυτή είναι τόσο έντονη, που καθιστά την ερμηνεία της “ταφής” στη θάλασσα ένα αρκετά πιθανό σενάριο, ταιριαστό σε μια κοινωνία στενά

²⁹⁹ Berg 2011, 124

³⁰⁰ Betancourt 1977, 43· Berg 2013, 14

³⁰¹ Godelier 2003, 61

³⁰² Godelier 2003, 352

³⁰³ Berg 2011, 121, 131 · 2013, 14-6· Marinatos 1993, 195-6· 2008, 143-5

συνδεδεμένη μαζί της.³⁰⁴ Η διακόσμηση των λαρνάκων με θαλάσσια μοτίβα, ενδεχομένως, λειτουργούσε σε συμβολικό επίπεδο ως συνέχιση της νεοανακτορικής ταφικής πρακτικής. Άλλωστε, τα θαλάσσια μοτίβα αφθονούσαν σε θρησκευτικά και ταφικά περιβάλλοντα κατά τη Νεοανακτορική περίοδο.³⁰⁵

Με τα παραπάνω σχετίζεται και «η δύναμη της θάλασσας να βοηθά μόνιμα ή προσωρινά τη λήθη “καταπίνοντας” αντικείμενα, ανθρώπους και γνώσεις».³⁰⁶ Οι φυσικές της ιδιότητες, τα βάθη της, το σκοτάδι που καλύπτει ορισμένα σημεία της, η σύσταση του νερού, το εύρος της, η “συμπεριφορά” της και, κυρίως, το γεγονός ότι μπορεί να εξαφανίσει πολλά από όσα έρχονται σε επαφή με αυτή αποτελούν πειστικούς παράγοντες για τη σύνδεσή της με τον θάνατο, γενικότερα, και με ταφικές πρακτικές, ειδικότερα. Το ίδιο όμως μπορεί, αντίστροφα, να ειπωθεί και για το κύρος που κερδίζουν όσοι μπορούν να την τιθαसेύσουν και να τη χρησιμοποιήσουν για το συμφέρον τους.

Οι απεικονίσεις της θαλάσσιας ζωής αποτελούν μέρος της μινωικής εικονογραφίας από αρκετά νωρίς και εντοπίζονται σε ποικίλα μέσα.³⁰⁷ Τα απεικονιζόμενα θαλάσσια τοπία σπάνια αναπαριστούν το στοιχείο του νερού και, αντί αυτού, ως δηλωτική του θαλάσσιου περιβάλλοντος χρησιμοποιείται η θαλάσσια πανίδα και χλωρίδα.³⁰⁸ Οι Μινωίτες αγγειογράφοι πειραματίζονταν με την απεικόνιση θαλάσσιας ζωής στην κεραμική αρκετό καιρό πριν την εμφάνιση του Θαλάσσιου Ρυθμού, αποκορύφωμα της σχετικής θεματολογίας.³⁰⁹ Σε σφραγίδες, τα θαλάσσια μοτίβα εντοπίζονται από την Παλαιοανακτορική, και αφού η χρήση τους τοποθετείται συνήθως εντός διοικητικού πλαισίου, η εικονογραφία τους ενδεχομένως σχετιζόταν με την κεντρική εξουσία.³¹⁰ Θαλάσσια πλάσματα, όπως τα μαλάκια, λόγω των βιολογικών χαρακτηριστικών τους, έχουν συσχετιστεί με την αναγέννηση, την ανανέωση της ζωής και τη δύναμη της θάλασσας, ενδεχομένως μια μεταφορική απεικόνιση της εξουσίας γενικότερα ή της ναυτικής κυριαρχίας της ομάδας που χρησιμοποιούσε την εικονογραφία τους.³¹¹ Επιπλέον, τα θαλάσσια πλάσματα έχουν ερμηνευθεί ως ακόλουθοι ή σύμβολα κάποιου υπερφυσικού όντος.³¹²

³⁰⁴ Marinatos 1993, 231· 1997, 282· Dietrich 1997, 26· Berg 2020, 294

³⁰⁵ Marinatos 1993, 231

³⁰⁶ Berg 2020, 294

³⁰⁷ Berg 2013, 13· Betancourt 1977, 40-1

³⁰⁸ Berg 2011, 121

³⁰⁹ Haysom 2011, 87· Betancourt 1977, 40

³¹⁰ Mylona 2020, 206

³¹¹ Mylona 2020, 205· Marinatos 1993, 195-6· Berg 2011, 131-2

³¹² Gill 1985, 81

Επιπροσθέτως, και τα θαλάσσια όστρακα έχουν συνδεθεί, σε διάφορους πολιτισμούς, με τη γυναικεία γονιμότητα.³¹³ Όλοι οι παραπάνω πιθανοί συμβολισμοί της θάλασσας και των πλασμάτων της, προκύπτουν από τις ίδιες τις ιδιότητές της, τα φυσικά της χαρακτηριστικά και τις ικανότητες που έχει να διαμορφώνει, τόσο το τοπίο δράσης των ανθρώπων, όσο και τους ίδιους τους ανθρώπους.³¹⁴

Αρκετές φορές τονίζεται η στενή σχέση μεταξύ θαλάσσιων μοτίβων και λατρευτικών αρχαιολογικών πλαισίων.³¹⁵ Η λατρευτική σημασία τους διαφαίνεται, τόσο από την επεξεργασία και χρήση φυσικών οστράκων και θαλάσσιων οργανισμών, όσο και από τη διαμόρφωση τελετουργικών αντικείμενων σε απομίμηση θαλάσσιων πλασμάτων. Παραδείγματα αποτελούν οι αργοναύτες και οι τρίτωνες από πηλό, φαγεντιανή και λίθους, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον λίθινο τρίωνα από τα Μάλια (εικ.37), ενώ στην Φαιστό λειτουργούσε εργαστήριο μετατροπής αληθινών τριτώνων σε λατρευτικά αντικείμενα.³¹⁶ Το γεγονός, ότι πολλά από τα δεδομένα αποτελούν προϊόντα ανακτορικών εργαστηρίων ή προέρχονται από ανακτορικά και ελίτ πλαίσια, δείχνει την έντονη παρουσία της θαλάσσιας εικονογραφίας στο λεξιλόγιο των ανακτόρων, η οποία ενδεχομένως απέκτησε ένα ιδιαίτερο νόημα, αναγνωρίσιμο από το σύνολο της κοινωνίας.³¹⁷ Όλα αυτά, όμως, πρέπει να εντάσσονται στο πλαίσιο που η θαλάσσια εικονογραφία, με τους συμβολισμούς της, είχε εδραιώσει από καιρό. Η εμφάνισή της σε μια ποικιλία μέσων, σε οικιστικά, ταφικά και τελετουργικά αρχαιολογικά πλαίσια, αυξάνει την πιθανότητα να αποτελείται από μοτίβα με πολλαπλότητα λειτουργιών.³¹⁸

Κλείνοντας, πέρα από τη θάλασσα και τα πλάσματά της, στη λατρευτική σφαίρα φαίνεται να εντάσσονται και ορισμένα αντικείμενα αξιοποιούμενα στις θαλάσσιες δραστηριότητες. Μια άγκυρα που προέρχεται από τον Μακρύγιαλο, και σώζει μόνο το ανώτερο τμήμα με την οπή για το σχοινί, συνδέεται από τον ανασκαφέα με μια παράδοση ιερών αγκυρών.³¹⁹ Οι δύο από τις τρεις άγκυρες, που εντοπίστηκαν στα Μάλια, φαίνεται να προέρχονται επίσης από πλαίσιο το οποίο έχει ερμηνευθεί ως μεσομινωικό ιερό αφιερωμένο σε θαλάσσια θεότητα, κοντά στη Συνοικία Μ, ενώ παρόμοια ερμηνεία έχει λάβει και η άγκυρα από

³¹³ Theodoropoulou 2012, 97-8

³¹⁴ Ingold 2016, 183-4

³¹⁵ Berg 2011, 123

³¹⁶ Berg 2013, 13· Mylona 2020, 206· Mountjoy 1985, 240

³¹⁷ Godelier 2003, 340

³¹⁸ Berg 2011, 132

³¹⁹ Shaw 1995, 282

πορφυρίτη και λαξευμένο ανάγλυφο με χταπόδια από την Κνωσό.³²⁰ Τέλος, στα διάφορα αυτά παραδείγματα, που έχουν εντοπιστεί σε λατρευτικά πλαίσια, πέρα από την ερμηνεία τους ως προσφορές σε θαλάσσια ιερά ή ως αναθήματα σε θεότητες της Εποχής του Χαλκού στην Ανατολική Μεσόγειο, τους έχει αποδοθεί και ρόλος προστατευτικός για το πλοίο, το πλήρωμα και το φορτίο του.³²¹

4.2 Το παράκτιο και το θαλάσσιο τοπίο

Η μελέτη του τοπίου, στο οποίο αναπτύσσονται οι παράκτιες εγκαταστάσεις, είναι αναγκαία για την επίτευξη μιας πιο ολοκληρωμένης προσέγγισης του θέματος. Η διαβίωση εντός του τοπίου και η επαφή με τα υπόλοιπα όντα, που αποτελούν μέρος του, πέρα από την επιρροή στον υλικό πολιτισμό, συνεπάγεται και επιρροή σε τομείς που δεν αφήνουν υλικά κατάλοιπα, όπως οι αισθήσεις και οι εμπειρίες. Η αρχαιολογία των παράκτιων και των θαλάσσιων τοπίων διερευνά τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονταν το παράκτιο περιβάλλον και τη θάλασσα και την αλληλεπίδρασή τους με αυτά, καθώς και με άλλες κοινότητες, τόσο των ακτογραμμών της Κρήτης, όσο και της ενδοχώρας της.³²² Για τον λόγο αυτό, παρακάτω θα αναφερθούν ορισμένες προσεγγίσεις, που αξιοποιούν την έννοια του θαλάσσιου ή και παράκτιου τοπίου στην ερμηνεία ζητημάτων που αφορούν την κοινωνική δομή και διαφοροποίηση, την οικονομία, την τέχνη και τον συμβολισμό.

Κατά τον T. Ingold, το τοπίο είναι ένας κόσμος μέσα στον οποίο στεκόμαστε, καθώς δημιουργούμε μια άποψη του περιβάλλοντός μας, βρίσκεται συνεχώς υπό κατασκευή, διαμορφώνει τους ανθρώπους και διαμορφώνεται από αυτούς.³²³ Ζώντας εντός του, το τοπίο γίνεται μέρος του εαυτού μας, όπως ακριβώς είμαστε μέρος του, γεγονός που ισχύει και για τα υπόλοιπα στοιχεία, πέρα από το ανθρώπινο.³²⁴ Ακολουθώντας το πλαίσιο που δημιουργεί ο Ingold, θα μπορούσε να υποστηριχθεί, ότι η κοινή οπτική εμπειρία των κατοίκων των παράκτιων οικισμών αποτελεί τη βάση, στην οποία συγκεντρώνονται από τη θάλασσα οι ζωές τους σε χρονική συμφωνία.³²⁵ Για την I. Berg, τα νησιά, η ξηρά, η ακτή, και η θάλασσα αποτελούν μία

³²⁰ Shaw 1995, 282· Davaras 1980, 66-7

³²¹ Hue και Pelon 1991, 122· Davaras 1980, 58

³²² Loizou 2016, 123

³²³ Ingold 2016, 183-4, 197

³²⁴ Ingold 2016, 172

³²⁵ Ingold 2016, 193

αλληλένδετη μονάδα, που δεν μπορεί να μελετηθεί καρποφόρα ξεχωριστά.³²⁶ Η φύση της συσχέτισής μας με το τοπίο είναι διαδραστική και πολυδιάστατη. Τα φυσικά εμπόδια που θέτει η θάλασσα δεν αφαιρούν από τη σημασία, που το θαλάσσιο τοπίο έχει για την κοινωνική ζωή, αφού «αυτό που κάποιοι μπορεί να αντιλαμβάνονται ως αδιαφοροποίητη θάλασσα είναι στην πραγματικότητα ένα οικείο περιβάλλον με γνωστά μέρη που περικλείουν μυριάδες ιστορίες, εμπειρίες, δεξιότητες και σχέσεις σημαντικές για όσους τη διασχίζουν και ζουν σε αυτή ή κοντά της».³²⁷

Την έννοια του παράκτιου τοπίου, του “*coastscape*” αναλύει ο T.Tartaron, ο οποίος αναφέρεται στη δεδομένη και αναπόφευκτη αλλαγή του από ποικίλους φυσικούς ή ανθρωπογενείς παράγοντες, τονίζοντας τη δυναμικότητα και συνθετότητα της παράκτιας ιστορίας της Εποχής του Χαλκού.³²⁸ Θέτοντας τις ακτές στο επίκεντρο, τις προσεγγίζει ως σημεία συνάντησης θάλασσας και ενδοχώρας, κόμβους συνδεσιμότητας και ενοποιητικούς χώρους, ιστορικά προνομιούχες τοποθεσίες, αλλά και τόπους εκτεθειμένους σε θαλάσσιους και χερσαίους κινδύνους.³²⁹ Οι παράκτιες τοποθεσίες δεν αποτελούνται μόνο από την ακτογραμμή, τα αγκυροβόλια και τους οικισμούς, αλλά περιλαμβάνουν και τα υπεράκτια ύδατα με τις ευκαιρίες και τους κινδύνους τους, το πλήρες οπτικό πεδίο μιας παράκτιας τοποθεσίας, τις αρτηρίες που συνδέουν την ακτή με το εσωτερικό και τους πόρους και τους ανθρώπους του και το πυκνό δίκτυο τοπικών θαλάσσιων συνδέσεων που αποτελούν τον παράκτιο κόσμο.³³⁰ Υποστηρίζει, ακόμα, ότι μια πολλαπλότητα πολιτιστικά κατασκευασμένων τοπίων συνιστά τις εμπειρίες διαφορετικών συνόλων παραγόντων, σε κάθε δεδομένο τόπο και χρόνο.³³¹ Η προοπτική αυτή δεν αγνοεί τις πραγματικότητες του φυσικού κόσμου ή τον ρόλο του περιβάλλοντος στη διαμόρφωση των ανθρώπινων κοινωνιών, αλλά επιτρέπει να εντοπιστούν οι ποικίλες αντιλήψεις, ιδέες και πολιτισμικές πεποιθήσεις που επέτρεψαν στους κατοίκους της ακτής να κατασκευάσουν έναν κατανοητό κόσμο.³³² Η συγκρότηση της πληροφορίας για τον κόσμο γύρω από ένα συμβολικό πλαίσιο, που εισέρχεται στην καθημερινή δράση των κατοίκων και κληρονομείται από γενιά σε γενιά, αποτελεί ουσιαστικά ένα είδος “*habitus*”.³³³

³²⁶ Berg 2007, 389

³²⁷ Berg 2007, 388

³²⁸ Tartaron 2013, 8

³²⁹ Tartaron 2013, 9

³³⁰ Tartaron 2013, 9

³³¹ Tartaron 2013, 9

³³² Tartaron 2013, 8

³³³ Tartaron 2013, 9· Bourdieu 1990

Ο όρος “seascape”³³⁴ χρησιμοποιείται για να δηλώσει το προϊόν της συλλογικής εμπειρίας, αξιολόγησης και αντίληψης του θαλάσσιου τοπίου, το οποίο περιλάμβανε τόσο φυσικά, όσο και ανθρωπογενή χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος.³³⁵ Η θάλασσα ήταν ένας τόπος εμποτισμένος με νόημα, που πηγάζει από την ενασχόληση των ανθρώπων μαζί της και, ως τέτοιος, ενσάρκωνε τα σχήματα πολιτισμικής αξιολόγησης, που έδωσαν βάση στην κοινωνική δράση στην Κρήτη.³³⁶ Στη βάση αυτού, ο Γ.Βαβουρανάκης υποστηρίζει ότι η έννοια του θαλάσσιου τοπίου χαρακτήριζε την κοινωνική ζωή της Κρήτης κατά την ΠΕΧ και αναλύει την αξιοποίησή του στην κοινωνική αναδιαπραγμάτευση που χαρακτηρίζει την ταφική δραστηριότητα. Οι πρωτομινωικές θέσεις, που προσανατόλισαν την ύπαρξή τους στη θάλασσα δραστηριότητα και στις επαφές με υπεράκτιες τοποθεσίες, αποτέλεσαν και τον πυρήνα του πλαισίου αντίληψης του θαλάσσιου τοπίου.³³⁷

Όλα τα παραπάνω εντάσσονται στο γενικότερο κλίμα αλλαγών που έφερε η ένταξη της Κρήτης στο “Διεθνές Πνεύμα”, προς το τέλος της ΠΜ Ι, και ενίσχυσαν τις επαφές της με τις Κυκλάδες, εισάγοντας νέες τεχνολογίες, προϊόντα και γνώσεις. Κατ’ αυτόν τον τρόπο, «το θαλάσσιο τοπίο αποτέλεσε ένα μέσο που τροφοδότησε την κοινωνική αλληλεπίδραση και κατέλαβε τη θέση του στον κοινωνικό ιστό ως ενεργός κόμβος που επηρεάζει τις πεποιθήσεις, τις πρακτικές και τις πράξεις».³³⁸ Η έντονη διαφοροποίηση και οι διακριτές ταυτότητες, που η οικειοποίηση τους κατά την ΠΜ Ι μπορεί να προκάλεσε, ενδέχεται να του απέδωσε και έναν ιστορικό χαρακτήρα, στον οποίο οι κοινότητες επόμενων περιόδων θεμελιώναν τις πολιτισμικές -και όχι μόνο- αξιώσεις τους.³³⁹

Τα χαρακτηριστικά του τοπίου, επιπλέον, μπορούν να δώσουν διαφορετικές διαστάσεις σε οικονομικές δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα εντός του. Η μεταλλουργία, για παράδειγμα, ένας καθαρά πρακτικός τομέας, μπορεί αποκτήσει νόημα και συμβολισμό, αν ληφθούν υπ’ όψιν οι συνδηλώσεις του τοπίου, στο οποίο ασκείται. Παράδειγμα αποτελεί η μελέτη της Berg για την παραγωγή χαλκού στην ΠΕΧ, στην οποία αποδίδει συμβολική και αισθητηριακή διάσταση στο τοπίο, όπου λάμβαναν χώρα οι μεταλλουργικές δραστηριότητες, αναλύοντας μια πιο κοινωνική πτυχή του. Στη μελέτη αυτή, υποστηρίζεται, ότι, πέρα από το

³³⁴ Vavouranakis 2011: “θαλάσσιο τοπίο”

³³⁵ Vavouranakis 2011, 91

³³⁶ Vavouranakis 2011, 92

³³⁷ Vavouranakis 2011, 100

³³⁸ Vavouranakis 2011, 92, 94

³³⁹ Vavouranakis 2011, 101-8

πρακτικό κομμάτι της προτίμησης ενός απομονωμένου μέρους για τη μεταλλουργική δραστηριότητα, μέσω της επιλογής ενός απόκρημνου, απότομου ακρωτηρίου με θέα τη θάλασσα, όπως ήταν το Χρυσοκάμινο, και της συμμετοχής φωτιάς και καπνού στη διαδικασία, ενδέχεται να αποδόθηκε «στο μέταλλο μια αισθητή δραστικότητα ή ενέργεια λόγω αυτής της σύντηξης στοιχείων».³⁴⁰ Το άγριο τοπίο, που συνδυάζει τις δυνάμεις του αέρα και της θάλασσας, είναι πιθανό να είχε αποκτήσει μια συμβολική διάσταση, φορτίζοντας και τις δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα σε αυτό με πολλαπλά νοήματα, βασισμένα στην αισθητηριακή εμπειρία και στο βίωμα του.

Η τέχνη αποτελεί, τέλος, ένα επίσης επιδραστικό μέσο, που μπορεί να εμποτιστεί από το βίωμα του τοπίου. Οι απεικονίσεις της θαλάσσιας ζωής παράγονται από ανθρώπους που έχουν βιώσει το θαλάσσιο τοπίο και που οι κατευθυντήριες γραμμές τους επιβάλλονται και από αυτό. Σε αυτές, διακρίνονται οι υποκειμενικές αντιλήψεις μιας παράκτιας κοινωνίας βαθείας εμπλεκόμενης με τη θάλασσα.³⁴¹ Το θαλάσσιο τοπίο, όμως, δεν είναι ούτε στατικό, ούτε μονολιθικό, αλλά μεταβάλλεται συνεχώς και διηγείται τις αλλαγές που του συμβαίνουν.³⁴² Ένα παράδειγμα από την Κρήτη, ανάμεσα σε τόσα άλλα από τη διαχρονική αλληλεπίδραση των κατοίκων της με τη θάλασσα, μπορούν να αποτελέσουν τα στοιχεία, που άφησε αποτυπωμένα στο τοπίο η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας. Τα στοιχεία αυτά μπορεί να περιλαμβάνουν τις ενδείξεις για πρόκληση τσουνάμι, τις συγκεντρώσεις ελαφρόπετρας, αλλά και τέφρας, σεισμούς, πιθανές κλιματολογικές ανωμαλίες και μολύνσεις των διατροφικών πόρων και των υδάτων.³⁴³

Το θαλάσσιο και παράκτιο τοπίο μετά την έκρηξη δεν αποκλείεται να επηρέασε τον τρόπο απεικόνισης των μοτίβων στην τέχνη, και πιο χαρακτηριστικά, στον Θαλάσσιο Ρυθμό. Μια ερμηνεία τον θέλει να εκφράζει τις καταστρεπτικές δυνάμεις της θάλασσας, επηρεασμένο από τις εικόνες που δημιουργήθηκαν, τοποθετώντας τον μέσα στο διαταραγμένο πλαίσιο που η έκρηξη προκάλεσε.³⁴⁴ Η σημασία των απεικονίσεων αυτών, επομένως, ίσως εντοπίζεται όχι στα απεικονιζόμενα θαλάσσια πλάσματα αλλά στο κοινό τους σημείο, το τοπίο εντός του οποίου τοποθετούνται, δηλαδή τη θάλασσα.³⁴⁵ Στη βάση της σκέψης αυτής, μπορεί να εντοπιστεί ο όρος “*metarepresentation*”, κατά τον οποίο ένα συγκεκριμένο “αντικείμενο” μπορεί να αποτελέσει

³⁴⁰ Berg 2020, 292

³⁴¹ Mylona 2020, 206

³⁴² Ingold 2016, 169

³⁴³ Driessen και Macdonald 2000, 83-5

³⁴⁴ Berg 2011, 124-7 · 2013, 13

³⁴⁵ Berg 2013, 13

αναπαράσταση ενός συνόλου ιδεών.³⁴⁶ Έτσι, η θάλασσα και το θαλάσσιο τοπίο, ίσως πράγματι, απεικονίζονται συνεκδοχικά, τόσο στην εικονογραφία του Θαλάσσιου Ρυθμού, όσο και στα εικονογραφικά θέματα, διαχρονικά.

4.3 Η θάλασσα ως παράγοντας δημιουργίας κοινωνικών ταυτοτήτων και κοινωνικών ανισοτήτων

Το παράκτιο και θαλάσσιο τοπίο, το οποίο φιλοξενεί την εγκατάσταση και τη δράση των ατόμων, συγκροτούν ένα επιδραστικό πλαίσιο, εντός του οποίου διαμορφώνονται οι ταυτότητες ατόμων, ομάδων και κοινοτήτων και οι μεταξύ τους ανισότητες. Οι ταυτότητες αυτές δεν είναι μονολιθικές, αλλά δυναμικές, ρευστές, ακόμα και υβριδικές, και χαρακτηρίζουν τα μέλη μιας κοινωνίας, ενώ παράλληλα τα διαχωρίζουν, άλλες φορές με ήπιο και άλλες με έντονο τρόπο. Άλλωστε, τα λιμάνια, λόγω του εμπορικού τους πλούτου και της έκθεσής τους σε νέες ιδέες, συχνά λειτουργούν ως παράγοντες κοινωνικής αλλαγής, ως φυτώρια ιδεών, που δύνανται ακόμα και να υπονομεύσουν την ορθοδοξία της κεντρικής εξουσίας.³⁴⁷

4.2.1 Ταυτότητες και ανισότητες στον τομέα των θαλάσσιων οικονομικών δραστηριοτήτων

Η πιο χαρακτηριστική θαλάσσια δραστηριότητα, η ναυτιλία, η οποία περιλαμβάνει, τόσο την αλιεία, όσο και το θαλάσσιο εμπόριο, έχει όλες τις δυνατότητες να αποτελέσει παράγοντα δημιουργίας ταυτοτήτων. Η ενασχόληση με αυτή φαίνεται να αποτελούσε πηγή κύρους, αφού η ναυσιπλοΐα και η ναυπηγική, με τις προκλήσεις που εμφάνιζαν και ιδιαίτερα η επαφή με την ανοιχτή θάλασσα, αποτελούσαν δραστηριότητες που απαιτούσαν ιδιαίτερες δεξιότητες και συνεπάγονταν οικονομικό και κοινωνικό κόστος. Ταυτόχρονα, οδηγούσαν στη σταδιακή δημιουργία μιας κοινής ταυτότητας όσων συμμετείχαν άμεσα στα θαλάσσια ταξίδια και στα δίκτυα θαλάσσιων επικοινωνιών.

Η ξεχωριστή αυτή ταυτότητα μπορεί να προκαλέσει κοινωνικές διακρίσεις και να χρησιμοποιηθεί για τη διαπραγμάτευση της εξουσίας, όταν η κλίμακα του ταξιδιού μεγαλώνει. Τόσο το κόστος, όσο και οι απολαβές της ενασχόλησης με τη ναυσιπλοΐα και το υπερπόντιο εμπόριο, συμβάλλουν στα παραπάνω. Η θάλασσα δημιουργεί μια απόσταση, χωρική και

³⁴⁶ Nuttall 2021, 197-8

³⁴⁷ Watrous 2007, 101

χρονική, η οποία συνοδεύεται από τον παράγοντα του αγνώστου και του κινδύνου, δίνοντας την αίσθηση του άπιαστου, του ξένου, του απρόσιτου, ακόμα και του υπερφυσικού, για τους υπερπόντιους προορισμούς των θαλάσσιων αποστολών. Ένα άτομο ή μια ομάδα, αποκτώντας πρόσβαση σε τοποθεσίες, αγαθά και γνώσεις που χρειάζονται την οργάνωση ενός μεγάλου θαλάσσιου ταξιδιού για να προσεγγιστούν, ενδέχεται να θεωρηθεί ότι διαθέτει κάποια ιδιαίτερη δύναμη ή έλεγχο, σε σχέση με τα υπόλοιπα μέλη μιας κοινωνίας.³⁴⁸

Η χειροπιαστή απόδειξη των επιτευγμάτων των πρώιμων ναυτικών ή και των εμπλεκόμενων στα ταξίδια αυτά, όπως είναι η απόκτηση πρώτων υλών, προϊόντων, τεχνολογιών, ιστοριών, γνώσεων ή ακόμα και ανθρωπίνων σχέσεων, οι οποίες ευνοούν την ανάπτυξη και ευημερία της κοινότητάς τους, επιβεβαιώνει τη δύναμη των ατόμων αυτών και ενισχύει τη δυνατότητά τους για κοινωνική ανέλιξη. Άλλωστε, στις προνεωτερικές κοινωνίες, τα εξωτικά ή μη τοπικά αγαθά είχαν συχνά σημαντική προβολή, λόγω της χρήσης τους στη δημιουργία και τη συνεχή διαπραγμάτευση των ταυτοτήτων της ελίτ, κάτι που ενδεχομένως ίσχυε και στην Προανακτορική Κρήτη, όπου πολλές ανατολικές εισαγωγές μετατρέπονταν σε κοσμήματα και εκτίθενταν στο σώμα.³⁴⁹

Προανακτορικές παράκτιες κοινότητες με ισχυρά στοιχεία επαφής με υπεράκτιες περιοχές, όπως ο Μόχλος, εμφάνισαν, πράγματι την περίοδο αυτή, σημάδια κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Η ανάδυση της κοινωνικής διαφοροποίησης μπορεί, σε ένα μέρος της, να αποδοθεί στη θαλάσσια συνδεσιμότητα, μέσω της δημιουργίας ποικίλων κοινωνικών σχέσεων με μακρινές τοποθεσίες, όπως ανταλλακτικές συνεργασίες και επιγαμίες.³⁵⁰ Οι εξελίξεις αυτές συνέβησαν την περίοδο, που συγκεκριμένες αιγαιακές κοινότητες λειτουργούσαν ως εμπορικοί κόμβοι και δημιουργούσαν νέες σχέσεις μακρινών αποστάσεων, οι οποίες περιλάμβαναν την ευρεία διασπορά υλικού πολιτισμού, τεχνολογιών και κοινωνικών πρακτικών, εκφράζοντας δηλαδή το ΠΧ ΙΙ “Διεθνές Πνεύμα”.³⁵¹

Οι οικονομικές δραστηριότητες, που λάμβαναν χώρα σε μια παράκτια εγκατάσταση, συντελούσαν, επίσης, στη δημιουργία διακριτών ομάδων και στη δημιουργία ταυτοτήτων. Η Μυλωνά θεωρεί πιθανή, σε θέσεις της YEX, τη συγκρότηση ξεχωριστών ομάδων ανθρώπων, αλιέων και τεχνιτών, ενταγμένων στις ευρύτερες κοινότητες κάθε περιοχής, που κατείχαν τις

³⁴⁸ Colburn 2008, 206

³⁴⁹ Colburn 2008, 206

³⁵⁰ Carter 2004, 296

³⁵¹ Carter 2004, 296· Vavouranakis 2011, 107

περίπλοκες γνώσεις για τη συλλογή και επεξεργασία των θαλάσσιων αγαθών.³⁵² Ο εντοπισμός θαλάσσιων ειδών, που απαιτούν ιδιαίτερες ικανότητες για να αλιευτούν, ή καταλοίπων βιοτεχνιών μετατροπής θαλάσσιων πόρων, προσφέρει αποτελούν μερικά από τα αρχαιολογικά τεκμήρια της παραπάνω υπόθεσης. Στις ομάδες αυτές, ενδέχεται να υπήρχε οργάνωση και καταμερισμός εργασίας, ενώ το ποιός επιτρέπεται ή μπορεί να ψαρέψει ίσως επηρεαζόταν από γεωγραφικούς, κοινωνικούς και ιδεολογικούς παράγοντες.³⁵³ Η ομαδική προσπάθεια για την επιτυχία της δραστηριότητας αυτής, κατά περιπτώσεις ίσως απαραίτητη, συντελεί στην απόκτηση κοινής εμπειρίας, κατά την οποία δημιουργείται μια κοινή ταυτότητα και ισχυροποιούνται οι κοινωνικοί δεσμοί. Γνώσεις, παράδοση και εμπειρία περνούν από γενιά σε γενιά στις ομάδες αυτές, ενώ συχνά εμπλέκονται και τα ενδιαφέροντα θέσεων, που δεν διαθέτουν άμεση πρόσβαση στους θαλάσσιους πόρους.

Οι πληροφορίες που μπορούν να λάβουν και να επεξεργαστούν οι αλιείς από τα υποθαλάσσια περιβάλλοντα στα οποία αναπτύσσουν τη δράση τους είναι πολύ δυσκολότερα προσβάσιμες, σε σχέση με εκείνες που προέρχονται από την προμήθεια τροφής στην ξηρά, και οι γνώσεις τους βασίζονται σε συμπεράσματα που εξάγονται από περιορισμένα δεδομένα. Για την J. Powell, οι αλιείς είναι απαραίτητο να κατανοούν τα υποθαλάσσια τοπία, τον καιρό και την κίνηση του νερού, να γνωρίζουν τα θαλάσσια ρεύματα και να εντοπίζουν τα πεδία που προσφέρονται για ψάρεμα αλλά και –το δυσκολότερο- να μπορούν να επιστρέφουν σε αυτά.³⁵⁴ Εθνογραφικές και ανθρωπολογικές έρευνες παρέχουν ενδείξεις για τους μηχανισμούς εκπαίδευσης στην αλιεία και δίνουν έμφαση στους στενούς δεσμούς μεταξύ μαθητείας και συμμετοχής σε μια κοινότητα αλιέων, με κοινό τρόπο ζωής και με όλες τους τις υλικές, κοινωνικές και πνευματικές προεκτάσεις.³⁵⁵ Η οπτική του κόσμου των αλιέων διαμορφωνόταν, σε γενικές γραμμές, στην ακτή, που αποτελούσε και το πεδίο καθημερινής δράσης τους.³⁵⁶ Τα δεδομένα, βέβαια, διαφέρουν για τους αλιείς βαθύτερων νερών, για τους οποίους σημαντικότερο στοιχείο είναι τα βάθη, όπου έφταναν μόνο μέσω των τεχνολογικών επιτευγμάτων, με καταδύσεις και βασιζόμενοι στην επιδεξιότητά τους. Βασικό χαρακτηριστικό αυτής της σχέσης είναι η ικανότητά να “τιθασεύουν” τους περιορισμούς, που το νερό δημιουργεί στην ανθρώπινη

³⁵² Mylona 2020, 204

³⁵³ Mylona 2016β, 76

³⁵⁴ Powell 1996, 59

³⁵⁵ Mylona 2020, 204

³⁵⁶ Mylona 2020, 203

βιολογία, ενώ η καλή αντίληψη του περιβάλλοντος και της συμπεριφοράς των ψαριών ήταν θεμελιώδης για την επιτυχία τους.³⁵⁷

Επιπροσθέτως, τα προϊόντα, της αλιείας αξιοποιούνται και σε ελίτ περιβάλλοντα, πέρα από το άμεσο, κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο των αλιέων τους. Η παραγωγή αντιγράφων θαλάσσιων πλασμάτων ή η επεξεργασία των φυσικών οργανισμών, όπως τα παραδείγματα τριτώνων του Παλαιού Ανακτόρου της Φαιστού ή της παραγωγής πορφύρας, και επομένως η χρήση θαλάσσιων πόρων για σκοπούς πέρα από διατροφικούς, προσδίδουν μια ιδιαίτερη, συμβολική υπόσταση και μια επιπλέον κοινωνική σημασία στο ζήτημα.³⁵⁸ Πράγματι, η “αναμέτρηση” με τον αστάθμητο παράγοντα της θάλασσας για την απόκτησή τους, η οικονομική και κοινωνική αξία τους και η χρήση τους, ιδιαίτερα στο πλαίσιο τελετουργιών, δίνει στα προϊόντα αυτά έναν πολυτιμότερο χαρακτήρα και δεν είναι απίθανο το ενδεχόμενο να αποτέλεσαν σύμβολα διακρίσεων και δομημένων ταυτοτήτων. Οι δραστηριότητες αυτές επηρεάζουν, έτσι, ομάδες, που δεν έρχονται σε άμεση επαφή με τη θάλασσα, αλλά εκφράζουν την σύνδεσή τους με αυτή, μέσω της επιδεικτικής χρήσης θαλάσσιων πόρων.

Έναν συνδυασμό ταυτοτήτων φαίνεται να είχαν δημιουργήσει οι μεταλλουργοί, οι οποίοι, όπως αναλύει η Berg, πέρα από την τεχνογνωσία για την επεξεργασία των υλικών τους, αποκτούσαν και εξειδίκευση στα θαλάσσια ταξίδια μεγάλων αποστάσεων.³⁵⁹ Αρχαιολογικά παραδείγματα της Χαλκολιθικής Περιόδου από τη Βουλγαρία, αλλά και εθνογραφικές μελέτες, στηρίζουν το ενδεχόμενο οι τεχνίτες να ακολουθούσαν την “πορεία” της πρώτης ύλης τους, από το στάδιο της εξόρυξης ως και τη χύτευση.³⁶⁰ Αποκτούσαν, κατ’ αυτό τον τρόπο, μια “διπλή” ταυτότητα, του τεχνίτη που επεξεργαζόταν το ξένο, εξωτικό και νέο υλικό, αλλά και του ναυτικού, που ξεπερνούσε τους περιορισμούς και τους κινδύνους του θαλάσσιου ταξιδιού, για να προμηθευτεί την πρώτη ύλη του. Κάτι αντίστοιχο θα μπορούσε να υποτεθεί και για τεχνίτες άλλων υλικών, όπως του μηλιακού οψιανού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Μόχλος, κύριος προμηθευτής οψιανού κατά την Προανακτορική στην ανατολική Κρήτη, για τον οποίο έχει υποστηριχθεί ότι προμηθευόταν άμεσα τον οψιανό και άλλους πόρους από το Αιγαίο, με

³⁵⁷ Mylona 2020, 203· Berg 2013, 12

³⁵⁸ Apostolakou κ.α. 2014, 329-30· Sanavia 2014, 543· Mylona 2020, 205

³⁵⁹ Berg 2020, 295

³⁶⁰ Berg 2020, 295

δικές του θαλάσσιες αποστολές, και χωρίς ενδιάμεση ανταλλαγή ή πολιτισμική αλληλεπίδραση.³⁶¹

4.2.2 Ταυτότητες και ανισότητες στην πορεία προς την πολυπλοκότητα

Οι κυκλαδικές επιρροές, που εμφανίζονται κατά την Προανακτορική, κατά κύριο λόγο σε θέσεις της βόρειας ακτής, διεισδύοντας σταδιακά και προς το εσωτερικό και κάνουν αισθητή την παρουσία τους κυρίως σε ταφικά πλαίσια, αποτελούν ένα θέμα που έχει σχετιστεί έντονα με ζητήματα ταυτοτήτων. Η κυκλαδική αυτή επιρροή αποτελεί χαρακτηριστική ένδειξη της αλληλεπίδρασης, στο πλαίσιο του “Διεθνούς Πνεύματος”, και περιλαμβάνει εισηγμένες κυκλαδικές πρώτες ύλες, κυκλαδικά και κυκλαδίζοντα τεχνουργήματα, κρητικές απομιμήσεις κυκλαδικών αντικειμένων, κυκλαδική τεχνογνωσία και τεχνολογία και επιρροή στα ταφικά έθιμα.

Στον αντίποδα των ερμηνειών, που βασίζονται στη διάκριση κάποιας “εθνικότητας” ή καταγωγής των ενταφιασμένων με κυκλαδικά έθιμα, εντοπίζονται μελέτες, που θέτουν στο επίκεντρο τη δημιουργία ταυτότητας. Ο Γ. Βαβουρανάκης, μελετώντας την επαν-οικειοποίηση του πρωτομινωικού θαλάσσιου τοπίου στον κοινωνικό στίβο της ταφικής δραστηριότητας, υποστηρίζει ότι τα κυκλαδικά αγγεία, και σε μικρότερο βαθμό τα μεταλλικά εγχειρίδια και ο οψιανός, είναι κατάλληλα για προσφορές που στοχεύουν στην ανάδειξη της ατομικότητας και προσωπικότητας του νεκρού, τονίζοντας έτσι την ταυτότητα και τα επιτεύγματά του, ανάμεσά τους και τη ναυτική του δραστηριοποίηση.³⁶² Η έμφαση στις νεκρικές τελετές και στην ατομική ταυτότητα του νεκρού μπορεί να διευκόλυε την αφήγηση περιπετειών γενναίων ανθρώπων, που έπλεαν στο Αιγαίο και επέστρεφαν με διευρυμένους ορίζοντες, πολύτιμες πρώτες ύλες και εξωτικά αγαθά.

Τα κυκλαδικά αντικείμενα, επομένως, «έτυχαν ενεργής χειραγώγησης σε συγκεκριμένα πλαίσια και για συγκεκριμένους σκοπούς, ως μέρος ατομικών ή ομαδικών στρατηγικών».³⁶³ Εντός τυπικών κρητικών πλαισίων, είχαν μάλλον σκοπό την ενίσχυση του κύρους και κατ’ επέκταση τη δόμηση μια ταυτότητας που σχετίζεται με τις υπεράκτιες επαφές, τα εμπορικά δίκτυα και την πρόσβαση σε αντικείμενα και πρώτες ύλες από της Κυκλάδες. Η επίδειξη της πρόσβασης αυτής χρησιμοποιήθηκε από ορισμένες κοινωνικές ομάδες ικανές να εμπλακούν σε αυτά τα δίκτυα

³⁶¹ Carter 2004, 296, 298

³⁶² Vavouranakis 2011, 97-8

³⁶³ Papadatos 2007, 435

ανταλλαγής ή ελέγχου διακίνησης, ώστε να τονιστεί η ιδιαίτερη θέση τους στην κοινότητα.³⁶⁴ Δεν αποκλείεται, όμως, η ισχύς ενός συνδυασμού των ερμηνειών που έχουν δοθεί ως τώρα από την έρευνα, με την ταυτόχρονη λειτουργία οικονομικού χαρακτήρα δικτύων, όπως του εμπορίου και ανθρώπινων δικτύων, μεταξύ αυτών και εκείνων που δημιουργούνται με τις επιγαμίες και τη μακροπρόθεσμη εγκατάσταση και ανάμειξη νεοφερμένων με τον νησιωτικό πληθυσμό, εντάσσοντας την παράμετρο της καταγωγής ορισμένων από τις Κυκλάδες και διευκολύνοντας τις εισαγωγές και την υιοθέτηση κυκλαδικών αντικειμένων και πρακτικών από ανθρώπους στην Κρήτη.³⁶⁵

Πέρα, όμως, από το ζήτημα των *κυκλαδικών*, γενικότερα, πολλά από τα αγαθά που εντοπίζονται σε προανακτορικές ταφές, διακρίνονται από σπανιότητα και δυσκολία απόκτησης και κατασκευής, που προϋπέθετε ταξίδια στην ανοιχτή θάλασσα και τεχνολογική εξειδίκευση. Αποτελούσαν αποδεικτικά του κύρους των κατόχων τους και, παράλληλα, οδηγούσαν στη σταδιακή δημιουργία μια κοινής ταυτότητας όσων συμμετείχαν στα θαλάσσια ταξίδια και στα δίκτυα αυτά.³⁶⁶ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα προέρχεται από τον Μόχλο, στον οποίο την περίοδο αυτή, όντως εμφανίζονται σημάδια κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Ο συλλογικός χαρακτήρας των προανακτορικών ταφών του συμβάλλει στην υπόθεση, ότι αυτές οι ταφικές προσφορές γίνονταν στο πλαίσιο μιας κοινωνίας δομημένης σε ομάδες, τις οποίες ένωναν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά, μια κοινή ταυτότητα και που χρησιμοποιούσαν μεταξύ άλλων και τα ταφικά έθιμα για την ανέλιξη στην ιεραρχία και την απόκτηση εξουσίας. Καταλήγοντας, αυτή η επίδειξη σε ταφικές τελετουργίες και η απόσυρση σε τάφους αγαθών, που αποκτήθηκαν από την ενασχόληση με τις θαλάσσιες δραστηριότητες και επαφές, πέρα από ένδειξη της δυνατότητας συμμετοχής, άμεσα ή έμμεσα, στα ανταλλακτικά δίκτυα διακίνησης των προϊόντων αυτών, αποτελεί και μια δίοδο προς τη δημιουργία κοινωνικών ανισοτήτων.³⁶⁷

4.4 Η θάλασσα ως παράγοντας δημιουργίας πολιτισμικών ταυτοτήτων

Η θαλάσσια συνδεσιμότητα συντελεί σημαντικά στη δημιουργία ιδιαίτερων, “συγγενικών” ή και κοινών, πολιτισμικών ταυτοτήτων. Η συγκεκριμένη συνδεσιμότητα δεν είναι απαραίτητο, ότι αφορά αποκλειστικά σε θέσεις που βρίσκονται σε διαφορετικά νησιά ή

³⁶⁴ Papadatos 2007, 434-9· βλ. και Vavouranakis 2011, 99· Berg 2020, 292-3

³⁶⁵ Nafplioti κ.α. 2021, 3

³⁶⁶ Kaiser 2018, 21

³⁶⁷ Papadatos 2007, 438

ξηρές “χωρισμένες” από θάλασσα, αλλά περιλαμβάνει θέσεις ακόμα και στο ίδιο νησί ή στο ίδιο κομμάτι ξηράς, σε διπλανά ακρωτήρια και ακτές, στις οποίες η πρόσβαση με το σκάφος ή το πλοίο θα ήταν πολύ ευκολότερη. Η Α. Krieger εντοπίζει στη θαλάσσια συνδεσιμότητα τη μοναδική ικανότητα που έχει να συντελεί «στην κατάρρευση του χώρου —και σε κάποιο βαθμό του χρόνου— σε περιβάλλοντα όπως η Μεσόγειος».³⁶⁸ Αναφέρεται, δηλαδή, στην απότομη μετάβαση και αλλαγή των πολιτισμικών χαρακτηριστικών, από την αφετηρία στον προορισμό του θαλάσσιου ταξιδιού, χωρίς την ύπαρξη ξεκάθαρων συνόρων και χωρίς τη διαβάθμιση που μια χερσαία μετακίνηση θα έκανε αντιληπτή. Στο Αιγαίο όμως, η συνδεσιμότητα είναι ιδιαίτερα έντονη και οι ναυτικοί έχουν σχεδόν συνεχή επαφή με τη στεριά. Η έντονη αλληλεπίδραση, που η μορφολογία του Αιγαίου προσφέρει, αποτελεί και ένα εργαλείο για την κατανόηση των πολιτισμικών ταυτοτήτων που αναπτύσσονται στις ακτές του.

Οι ακτές, επομένως, τίθενται στο επίκεντρο. Αποτελούν τους συνδέσμους στεριάς και θάλασσας, όντας επιπλέον συνδεδεμένες μεταξύ τους. Ανήκουν σε μια ενδιάμεση ζώνη, με ιδιαίτερο μικροκλίμα, στην οποία ο τρόπος ζωής, τα μέσα επιβίωσης και οι πολιτισμικές ταυτότητες των κατοίκων τους διαφέρουν σημαντικά από αυτών της ενδοχώρας.³⁶⁹ Οι παράκτιες θέσεις αποτελούν, ταυτόχρονα, σημαντικούς συνδέσμους με την ενδοχώρα, ως επίνεια χερσαίων ανακτορικών οικισμών ή, γενικότερα, ως διέξοδοι επικοινωνίας θέσεων του εσωτερικού. Κατά περιπτώσεις, αποτελούν και οι ίδιες οι παράκτιες εγκαταστάσεις σημαντικές ανακτορικές θέσεις και λειτουργούν ως σημαντικές εμπορικές πύλες, από τις οποίες πρώτες ύλες, προϊόντα, άνθρωποι και τεχνολογίες διαχέονται στο εσωτερικό. Όπως ο Tartaron αναφέρει, οι παράκτιες θέσεις ήταν “hotspots” της Εποχής του Χαλκού, δηλαδή θέσεις επίκεντρα, στις οποίες εντοπίζονται τόσο οι αλληλεπιδράσεις της καθημερινής ζωής, όσο και η εκτύλιξη κομβικών γεγονότων και ανταλλαγής ιδεών που προκάλεσαν βαθιές αλλαγές.³⁷⁰ Φέρνουν, επομένως, σε επαφή ποικίλες και διαφορετικές πολιτισμικές ταυτότητες, διαμορφώνοντας εν τέλει τις τοπικές ταυτότητες των διαφόρων κοινοτήτων.

Αυτή η κινητικότητα που εμφανίζουν οι παράκτιες θέσεις φαίνεται να είναι εντυπωμένη στον τρόπο ζωής των κατοίκων του Αιγαίου από την Παλαιολιθική, γεγονός που ανάγει την ενασχόληση με τη θάλασσα, παρά τις πρακτικές της δυσκολίες, σε μια δραστηριότητα που ενδιέφερε έντονα τις παράκτιες κοινότητες και όχι απλά σε μια λύση

³⁶⁸ Leidwanger και Knappett 2018, 3

³⁶⁹ Kramer-Hajos 2016, 13

³⁷⁰ Tartaron 2013, 9

ανάγκης.³⁷¹ Με στοιχεία που φτάνουν πολύ πριν την Εποχή του Χαλκού, επομένως, μπορεί να υποστηριχθεί, ότι το ενδιαφέρον για τη θάλασσα αποτελεί σημαντικό κομμάτι της ταυτότητας των κατοίκων του Αιγαίου και, ιδιαίτερα, των κατοίκων των παράκτιων εγκαταστάσεων. Άλλωστε, ανθρωπολογικά παράλληλα δείχνουν, ότι οι νησιωτικές, και ιδιαίτερα οι παράκτιες κοινότητες, συχνά αντιλαμβάνονται την ταυτότητά τους ως ένα δίκτυο συνδέσεων με άλλους ανθρώπους και μέρη παρά ως ένα «υδατοστεγές δοχείο κοινών χαρακτηριστικών».³⁷²

Μια πρόσφατη προσέγγιση των προϊστορικών σκαφών από τον Γ. Βαβουρανάκη και την Δ. Καταπότη, φέρνει στο προσκήνιο την έννοια της “υβριδικότητας”, της «εγγενούς αμφισημίας του υλικού».³⁷³ Στη μελέτη τους, οι παραπάνω αναφέρονται στο “longboat” (μακρύ πλοίο), ένα από τα είδη σκαφών που έπλεαν στο Αιγαίο κατά την ΠΕΧ και τον τρόπο με τον οποίο αυτό συνδυάζει θαλάσσια και χερσαία ταυτότητα. Το “longboat” χαρακτηρίζεται ως μια οντότητα υβριδική, που εμφανίζει αυτή την αμφισημία στην κατασκευή του, στη χρήση και στη συσχέτισή του με το ανθρώπινο δυναμικό. Κατά τα λεγόμενα των προαναφερθέντων, το “longboat” πλησιάζει ιδιαίτερα σε αυτό που θα μπορούσε να περιγραφεί ως “σύνθετο”, “δυναμικό” και “ρευστό” και στο να θεωρηθεί το απόλυτο υβριδικό αντικείμενο στην αρχαιολογία του νότιου Αιγαίου. Δεν εντάσσεται σε στατικές κατηγορίες και καλεί για μια σχολαστική χαρτογράφηση των συνδέσεων μεταξύ τόπων, ανθρώπων και πραγμάτων.

Εθνογραφικό παράλληλο των παραπάνω θα μπορούσε να θεωρηθεί η περίπτωση της Tidore, μιας παπουανικής γλώσσας που ομιλείται από περίπου σαράντα χιλιάδες άτομα που ζουν στο νησί Tidore και σε γειτονικά νησιά στις Βόρειες Μολούκες της Ινδονησίας.³⁷⁴ Στη γλώσσα αυτή, παρατηρούνται στενές σχέσεις μεταξύ της χρήσης όρων για το ανθρώπινο σώμα, το σπίτι, τη βάρκα και την οικογένεια. Συγκεκριμένα, η λέξη “yora” σημαίνει “σπονδυλική στήλη του ανθρώπινου σώματος”, “καρίνα της βάρκας”, “ράχη της στέγης του σπιτιού” και “πρόγονοι ενός ατόμου”. Επιπλέον, στη γλώσσα αυτή, οι κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις εκφράζονται ως μέρη ενός σκάφους ή ως λειτουργίες των ανθρώπων σε ένα σκάφος. Αυτή η δυναμική της λέξης, να αλλάζει σημασίες ή να έχει όλες αυτές τις σημασίες ταυτόχρονα, είναι ενδεικτική της υβριδικότητας, που χαρακτηρίζει τα σκάφη σαν

³⁷¹ Vavouranakis και Catapoti 2021, 6

³⁷² Vavouranakis 2020, 301

³⁷³ Vavouranakis και Catapoti 2021, 7-8

³⁷⁴ Bailey 2013, 258-9

οντότητες και ομοιάζει με την περίπτωση της μη-στατικότητας του “longboat”. Ταυτόχρονα, το παράδειγμα αυτό είναι ενδεικτικό της διάστασης που έχει η θάλασσα για τις κοινωνίες που αναπτύσσονταν στις ακτές της.

Η ίδια η συνδεσιμότητα που παρατηρείται στο Αιγαίο της Εποχής του Χαλκού προκαλεί τη δημιουργία υβριδισμών, αφού φέρνει σε επαφή και διασπείρει τον υλικό και άυλο πολιτισμό περιοχών του Αιγαίου με πολιτισμικές ταυτότητες που διαφέρουν. Οι υβριδισμοί αυτοί εντοπίζονται τόσο στους προορισμούς των θαλάσσιων ταξιδιών, δηλαδή στις παράκτιες θέσεις, όσο και στην ίδια τη διαδικασία της κινητικότητας.³⁷⁵ Στρέφοντας την προσοχή στις παράκτιες μινωικές εγκαταστάσεις, επίκεντρο της παρούσας εργασίας, το ζήτημα της επαφής και της αλληλεπίδρασης, της συνεχούς ανάμειξης διαφορετικών πολιτισμικών στοιχείων, επανέρχεται συνεχώς. Η επαφή και η αλληλεπίδραση δεν έχουν μονάχα την υλική υπόσταση, με την οποία σώζονται σε εμάς. Οι δύο αυτές έννοιες εισέρχονται πολύ βαθύτερα στις ταυτότητες των ανθρώπων και οι παράκτιες εγκαταστάσεις είναι ένας από τους πρώτους τόπους, στον οποίο γίνονται εμφανή τα αποτελέσματά τους. Άλλωστε, έγιναν ήδη αναφορές για τις κυκλαδικές επιρροές στις θέσεις της βόρειας ακτής, στη βαθιά αλλαγή στο πολιτισμικό στοιχείο της Ψείρας και στα πρότυπα εξουσίας που οι επαφές με την Ανατολική Μεσόγειο μπορεί να προσέφεραν, μερικά μόνο παραδείγματα βαθύτερων αλληλεπιδράσεων και επιδράσεων στην ταυτότητα παράκτιων εγκαταστάσεων. Η συζήτηση δεν αποσκοπεί στον εντοπισμό κάποιας “εθνοτικής” ταυτότητας των κατοίκων των παράκτιων μινωικών εγκαταστάσεων, αν υφίσταται καν η έννοια αυτή κατά την περίοδο που μελετάμε. Για την εξέλιξη της έρευνας και την επαναπροσέγγιση του υλικού πολιτισμού είναι ανάγκη να ασπαστούμε αυτήν τη σύνθετη εικόνα που σχεδόν πάντα υπάρχει στα αρχαιολογικά τεκμήρια, αποτέλεσμα της «εγγενούς αμφισημίας της ύλης» που προαναφέρθηκε.³⁷⁶

Η έννοια της υβριδικότητας, λοιπόν, θα μπορούσε να χαρακτηρίζει τις πολιτισμικές ταυτότητες που διαμορφώνονται στις παράκτιες εγκαταστάσεις. Οι κάτοικοι των παράκτιων εγκαταστάσεων δομούν τη ζωή τους στον χώρο, συνδυάζοντας χαρακτηριστικά τόσο από το χερσαίο τοπίο, όσο και από το θαλάσσιο. Βασίζουν τη διαβίωσή τους σε πόρους προερχόμενους και από τα δύο. Η προσοχή τους είναι στραμμένη ταυτόχρονα στη γη και στη θάλασσα για την επιβίωση και την εξέλιξή τους, καθώς στην πρώτη βασίζονται για τη

³⁷⁵ Vavouranakis 2020, 304

³⁷⁶ Vavouranakis και Catapoti 2021, 7

σταθερή τροφοδότηση πόρων για τη διατροφή, τη δόμηση του χώρου και την προστασία τους και στη δεύτερη βασίζουν την αλλαγή, την επαφή, τη σύναψη δεσμών και την ανέλιξή τους. Η θάλασσα αποτελεί ένα επιπλέον εφόδιο για την ανάπτυξή τους, ένα επιπλέον πεδίο δράσης, ένα προβάδισμα σε σχέση με τις θέσεις της ενδοχώρας. Αυτή η υβριδικότητα της ταυτότητάς τους, χερσαία και θαλάσσια, “σταθερή” όπως η γη και μεταβλητή όπως η θάλασσα, επέτρεψε στις κοινότητές τους να αναπτύξουν σύνθετες ταυτότητες. Οι παράκτιες εγκαταστάσεις φιλοξενούσαν μόνιμους κατοίκους και ταυτόχρονα “έδιωχναν” μακριά ή υποδέχονταν από μακριά, από υπερπόντια μέρη, άτομα και πολιτισμικό φορτίο. Είναι οι πρώτες που έρχονται σε επαφή με νέες ιδέες και τεχνολογίες και τις διαμορφώνουν στα μέτρα τους. Επωφελούνται οικονομικά από τη θαλάσσια δραστηριότητα, αλλά και από τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Οι ταυτότητες των κατοίκων τους αποτελούν “μείγματα” τοπικών και υπεράκτιων γνωρισμάτων, με τις περιεκτικότητες του καθενός από αυτά να ποικίλλει, ανάλογα με παράγοντες όπως η απόσταση, η ευκολία στην επικοινωνία, η εκλεκτική “κοινωνικότητα” της θέσης και η συχνότητα των επαφών ή, ακόμα, και οι διαφορετικές επιλογές των ατόμων που απαρτίζουν το όλον τους. Οι παράκτιες μινωικές εγκαταστάσεις αποτελούν, επομένως, τη διεπιφάνεια διαφόρων πολιτισμικών χαρακτηριστικών, όπως ακριβώς η ακτή, με τον γεωλογικό της ορισμό, αποτελεί τη διεπιφάνεια ξηράς και θάλασσας.

5. Συζήτηση και συμπεράσματα

5.1 Τα χαρακτηριστικά και ο χαρακτήρας των μινωικών παράκτιων εγκαταστάσεων

Οι θέσεις, που παρουσιάστηκαν εδώ, διακρίνονται σχεδόν στο σύνολό τους από ορισμένα σημαντικά κοινά χαρακτηριστικά. Το πρώτο από αυτά είναι η διαχρονικότητά τους. Οι θέσεις αυτές επιβίωσαν, αναπτύχθηκαν και, σε πολλές περιπτώσεις άκμασαν, εξαιρετικά με το πέρασμα του χρόνου, ως αποτέλεσμα του συνδυασμού της στρατηγικής τοποθεσίας τους, των χερσαίων και θαλάσσιων πλεονεκτημάτων τους και των οικονομικών δραστηριοτήτων που ανέπτυξαν. Το δεύτερο είναι η εξωστρέφειά τους. Η συνειδητή επιλογή αξιοποίησης των ανοιχτών θαλάσσιων δρόμων, της δημιουργίας επαφών και συνδέσμων, σχετίζεται άμεσα με την επιβίωση μιας παράκτιας θέσης, για την οποία η εξωστρέφεια, συνήθως, αποτελεί αυτοσκοπό. Τα δύο αυτά χαρακτηριστικά αλληλοσυμπληρώνονται, αφού η διάρκεια μιας θέσης στον χρόνο αποτελεί ισχυρή απόδειξη της κομβικής σημασίας της και της στρατηγικής της τοποθεσίας στην πορεία θαλάσσιων δρόμων, που επιτρέπουν την επικοινωνία. Αντίστροφα, η επιδιωκόμενη εξωστρέφεια αποτελεί την πρώτη ύλη για την ανάπτυξη μιας παράκτιας θέσης μέσα στον χρόνο. Μια παράκτια θέση, απομονωμένη λόγω των δυσκολιών του χερσαίου τοπίου ή και των επιλογών της, θα είχε μικρή διάρκεια ζωής, αν παρέλειπε να αναπτύξει δια θαλάσσης επαφές με τις γύρω περιοχές, τόσο της ίδιας της Κρήτης, όσο και του υπόλοιπου Αιγαίου.

Παρά την έκθεση των παράκτιων μινωικών εγκαταστάσεων στις δυνάμεις της φύσης, είναι αρκετές οι πληροφορίες, που επιτρέπουν την ανασύνθεση μιας γενικής εικόνας. Από τα στοιχεία για την τοπογραφία των παράκτιων εγκαταστάσεων, αναδύεται ένα μοτίβο παραγόντων, που συντέλεσαν στην επιλογή μιας συγκεκριμένης τοποθεσίας για την ίδρυση θέσης, στην ανάπτυξη και ευημερία της και στον καθορισμό του χαρακτήρα της. Στους παράγοντες αυτούς, συγκαταλέγονται πρώτα απ' όλα η πρόσβασή της θέσης στους ανοιχτούς θαλάσσιους δρόμους επικοινωνίας και άρα η τοποθεσία της σε ένα στρατηγικό σημείο. Κατ' επέκταση, θεμελιώδη ρόλο έχει η ύπαρξη ενός προστατευμένου φυσικού αγκυροβολίου ή και τεχνητών λιμενικών εγκαταστάσεων. Επιπλέον, πολλές παράκτιες μινωικές εγκαταστάσεις βρίσκονται σε κομβικές τοποθεσίες, στον άξονα χερσαίων διαδρομών, που αποτελούν τη δίοδο επικοινωνίας του εσωτερικού της Κρήτης με το υπόλοιπο Αιγαίο. Το έδαφος γύρω από τις εγκαταστάσεις αυτές, ακόμα και αν είναι περιορισμένο σε έκταση, είναι συνήθως αρκετά

εύφορο ώστε να στηρίξει τη ζωή τους. Η επιλογή ενός μικρού νησιού για την ίδρυση εγκατάστασης εντάσσεται στην ίδια λογική με των εγκαταστάσεων της κρητικής ακτογραμμής. Η απόστασή απόσταση τέτοιων εγκαταστάσεων από την Κρήτη, ακόμα και αν ήταν ελάχιστη, τις κατέστησε ακόμα πιο εξαρτημένες από τη θαλάσσια επικοινωνία, ενώ ταυτόχρονα η “βαρυτική” επίδραση, που ασκούσε η Κρήτη εκείνη την περίοδο, τις έθεσε στην ίδια οικονομική, πολιτική και πολιτισμική τροχιά με αυτή. Κατά μία έννοια, λειτουργούν σαν μια νησιωτική προέκταση της Κρήτης.

Πέρα από τα φυσικά προτερήματα μιας παράκτιας θέσης, η ανθρώπινη παρέμβαση μπορεί να αυξήσει ακόμα περισσότερο την αξία της και να καταστήσει την αλληλεπίδραση των ανθρώπων με τη θάλασσα σημαντικά ευκολότερη. Η διαμόρφωση του φυσικού περιβάλλοντος ή και η κατασκευή εγκαταστάσεων για τον ασφαλή ελλιμενισμό των σκαφών, η ύπαρξη νεώσοικων και ραμπών καθέλκυσης, η κατασκευή βοηθητικών κτιρίων, και γενικότερα υποδομών που σχετίζονται με τις θαλάσσιες δραστηριότητες, αποτελούν μερικά από τα χαρακτηριστικά σημαντικών λιμενικών θέσεων. Εντούτοις, αναφέρθηκε και στο υποκεφάλαιο 2.3, ότι μια παράκτια θέση μπορεί να έχει λιμενικό χαρακτήρα ακόμα και χωρίς την ύπαρξη τεχνητών λιμενικών εγκαταστάσεων, κάτι που οδηγεί στο ερώτημα αν όλες οι παράκτιες θέσεις λειτουργούσαν απαραίτητα και ως λιμάνια ή μια παράκτια θέση μπορεί να υπάρξει σε συνδυασμό με λιμάνι ή και χωρίς ένα τέτοιο.

Αφού καθορίστηκε η βάση των παραγόντων που συντελούν στην ίδρυση και λειτουργία των παράκτιων εγκαταστάσεων, ακολούθησαν τα δεδομένα που επιβεβαιώνουν και τη γεωπολιτική τους αξία. Παρ’ ότι δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτοι με τον διαχωρισμό των παράκτιων θέσεων σε αυθύπαρκτες και τεχνητές, καθώς οι περισσότερες από αυτές έχουν μεγάλη διάρκεια ζωής που επιτρέπει την αλλαγή ισορροπιών, μια γενικότερη αποτίμηση μπορεί να πραγματοποιηθεί. Πολλές από τις θέσεις προέκυψαν φυσικά, ως αποτέλεσμα των τοπογραφικών και περιβαλλοντικών προτερημάτων τους, που κατέστησαν την τοποθεσία κατάλληλη για εγκατάσταση και παρά τη συχνή ή και στενή σύνδεση με ισχυρές θέσεις του εσωτερικού, προς το παρόν δεν υπάρχουν στοιχεία που να στηρίζουν την εξάρτηση ή τη ριζική αναμόρφωσή τους από αυτές.

Ο Πόρος-Κατσαμπάς μοιάζει να είναι μια χαρακτηριστική τέτοια περίπτωση. Παρά τη διαχρονική, στενή της, σχέση με την Κνωσό, δεν έχασε τον προσωπικό της χαρακτήρα. Η έντονα κυκλαδίζουσα ταυτότητά του κατά την Προανακτορική, είναι ενδεικτική της αυτόνομης

ύπαρξης εγκατάστασης κατά την πρώιμη αυτή περίοδο, κυρίως πολιτισμικά αλλά και πολιτικά. Η αξιοποίησή της θέσης αργότερα, ως επίνειο, από την κοντινή και ισχυρότατη Κνωσό, δεν φαίνεται να καταπνίγει την αυτονομία της σε βαθμό που να θεωρείται πολιτισμικά ή πολιτικά υποτελής της δεύτερης. Χαρακτηριστική είναι, επιπλέον, η απουσία κάποιου μνημειακού κτιρίου, αναλόγου των Κτιρίων ΑΑ και Γ του Κομμού, που να ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα του οικισμού και να παραπέμπει σε ανακτορική παρέμβαση. Το ίδιο ισχύει και για το Παλαίκαστρο, το οποίο εμφανίζει σημαντικής ποιότητας αρχιτεκτονική και ευρήματα και ιδιαίτερα κατά τη Νεοανακτορική που σχεδόν φτάνει σε έκταση την Κνωσό. Το επίπεδο ζωής και ο πλούτος του οικισμού δεν φαίνεται να οφείλονται σε κάποια εξωτερική παρέμβαση, αλλά στη δραστηριοποίηση των ντόπιων και στην εκμετάλλευση της διεξόδου, που η θάλασσα προσέφερε.

Ο Πετράς δίνει σημαντικές πληροφορίες για την ανάδυση μιας παράκτιας, ανακτορικής κοινότητας, σταδιακά και θεμελιωμένα. Η μετάβαση στην ανακτορική του φάση δεν μοιάζει να προκαλείται από εξωτερικούς παράγοντες και, σύμφωνα με την ανασκαφέα, η ανάπτυξη της ανακτορικής οικονομικής οργάνωσης και διοίκησης του Πετρά μοιάζει συνεχής και χωρίς ιδιαίτερες διακυμάνσεις.³⁷⁷ Αυθύπαρκτη και αυτόνομη ήταν μάλλον και η γειτονική του θέση, στον Παπαδιόκαμπο, χωρίς να αποκλείονται οι στενές σχέσεις με το δεσπόζον ανακτορικό κέντρο της περιοχής. Η επίσης ανακτορική θέση των Μαλίων και το γειτονικό της Σίσι αποτελούσαν και αυτές θέσεις που αναπτύχθηκαν φυσικά, στο πλαίσιο που οι ευνοϊκές συνθήκες της περιοχής επέτρεπαν, όποια και αν ήταν τελικά η μεταξύ τους σχέση. Το ίδιο και η εγκατάσταση στον Μόγλο, που παίζει διαχρονικά κομβικό ρόλο στη βόρεια ακτή, αν και κατά την ΥΜ Ι διακρίνονται ορισμένοι συναισθηματικοί και θρησκευτικοί δεσμοί με την Κνωσό.³⁷⁸

Άλλες εγκαταστάσεις αναπτύχθηκαν στη βάση μιας φυσικής συνέχειας της κατοίκησης, όμως αργότερα στη ζωή τους δέχθηκαν επιρροή ή και έντονη αναδιαμόρφωση από ισχυρότερες θέσεις. Αποτελούν μια γκριζα ζώνη, στο ενδιάμεσο αυθύπαρκτου και τεχνητού, αφού η διαχρονική “ατομική” και τοπική εξέλιξή τους θα έπαιξε ρόλο στην επιλογή τους από εξωτερικούς παράγοντες, με σκοπό να τις αξιοποιήσουν. Το Νίρου Χάνι ενδέχεται να αποτέλεσε μια τέτοια περίπτωση, αφού στην περιοχή η κατοίκηση υπάρχει πριν από τη νεοανακτορική έπαυλη με τις κνωσιακές επιρροές. Η εμφάνιση της “Έπαυλης των Κρίνων” στην Αμνισό κατά

³⁷⁷ Tsipopoulou 2002, 135

³⁷⁸ Soles 2016, 252

τη Νεοανακτορική, ενδεχομένως, αποτέλεσε μια αντίστοιχη περίπτωση διαμόρφωσης μιας θέσης, πάλι από την Κνωσό, για τον έλεγχο του θαλάσσιου χώρου.

Το ίδιο θα μπορούσε να ειπωθεί για τη Ζάκρο. Η θέση διαθέτει πολύ μεγάλη διάρκεια ζωής, πριν την ΥΜ ΙΒ κνωσιακή επιρροή της, και τα υλικά της κατάλοιπα εμφανίζουν μια ιδιαίτερη, τοπική ταυτότητα. Δεν αποκλείεται η κλίση προς την Κνωσό, που εμφανίζεται κατά την ΥΜ ΙΒ, να αποτελεί πρωτοβουλία της τελευταίας, η οποία την οργάνωσε και τη διαμόρφωσε στην πράξη, με την ίδρυση διοικητικών κτιρίων και υποδομών. Η στρατηγική της τοποθεσία, το ανεπτυγμένο θαλάσσιο εμπόριο, οι επαφές της με την Ανατολή και η υψηλής ποιότητας βιοτεχνική δραστηριότητα, θα την κατέστησαν σημαντικό πόλο έλξης για το μεγαλύτερο κέντρο του νησιού. Πράγματι, η Ζάκρος μπορεί να αποτέλεσε κομβικό μέρος του σχεδίου επέκτασης της επιρροής της Κνωσού. Μπορεί, όμως, η έντονη κνωσιακή επιρροή, όπως και σε διάφορες άλλες παράκτιες θέσεις κατά τη Νεοανακτορική, να είναι αποτέλεσμα των τοπικών επιλογών και πρωτοβουλιών ομάδων.

Μια αντίστοιχη περίπτωση είναι τα Γουρνιά. Ακόμα και αν υπάρχουν πολλά προβλήματα με τον προσδιορισμό τους ως έδρας της δικής τους ανεξάρτητης πολιτείας³⁷⁹, δεν αποκλείεται η θέση, όπως και η Ζάκρος, να είχε όλα τα χαρακτηριστικά για να εξελιχθεί σε ανακτορικό κέντρο, που ελέγχει το σημαντικότερο θαλάσσιο εμπόριο και τη βιοτεχνική παραγωγή υψηλής ποιότητας. Στο πλαίσιο του πνεύματος της εποχής και λόγω της δύναμης και του κύρους που απέπνεε η Κνωσός, ενδεχομένως οι κάτοικοί τους υιοθέτησαν χαρακτηριστικά του υλικού και πνευματικού πολιτισμού της, για να συνδεθούν με αυτή και την αίγλη της. Η Κνωσός, με τη σειρά της, θα πρέπει να κέρδιζε από αυτή την οικειοποίηση των χαρακτηριστικών της με κάποιο τρόπο, ίσως με εμπορικές συμφωνίες, επιγαμίες και διπλωματικές σχέσεις, που την έφερναν πιο κοντά στην πρόσβαση στο θαλάσσιο εμπόριο της περιοχής και συνέβαλαν στην αύξηση της δύναμης και επιρροής της.

Η περίπτωση της Ψείρας, από την άλλη, παρότι θέση χωρίς ανακτορικό συγκρότημα κατά την ΥΜ Ι, δείχνει πώς η παρουσία ιδιαίτερων συναισθηματικών και ψυχολογικών δεσμών με την Κνωσό, ένα αρχαιότερο και σημαντικότερο πολιτισμικό και θρησκευτικό κέντρο του νησιού, μπορεί να αποτελέσει εργαλείο στα χέρια της τελευταίας.³⁸⁰ Η λατρεία, άλλωστε, ίσως αποτέλεσε ένα από τα βασικά μέσα των Μινωιτών για τη ρύθμιση της κοινωνίας και τη

³⁷⁹ Soles 1991, 74

³⁸⁰ Soles 1991, 76

διατήρηση της κοινωνική τάξης. Μέσω αυτής, ένα κοσμολογικό κέντρο, στην παρούσα περίπτωση η Κνωσός, διευκολύνει την επικοινωνία μεταξύ του υπερφυσικού και της πραγματικότητας, διεκδικεί τον έλεγχο των υπερφυσικών δυνάμεων και τις φέρνει σε επαφή με τις ανθρώπινες υποθέσεις, διατηρώντας έτσι τη δική του δύναμη και, κατ' επέκταση, επιβάλλοντάς τη σε άλλες, λιγότερο ισχυρές θέσεις.³⁸¹ Τούτων λεχθέντων, είτε η κνωσιακή επιρροή που παρατηρείται στις παραπάνω θέσεις αφορά σε τοπικές πρωτοβουλίες ομάδων, που θέλησαν να συνδεθούν με αυτή, είτε σε πρωτοβουλία της Κνωσού για την εξυπηρέτηση των αναγκών της, η πολιτική παρουσία και ο έλεγχός τους από την Κνωσό δεν είναι απαραίτητος.

Η θέση που έχει τις περισσότερες πιθανότητες να ιδρύθηκε για να εξυπηρετεί τα συμφέροντα ενός ανακτορικού κέντρου της ενδοχώρας είναι ο Κομμός. Η Van de Moortel βλέπει στον Κομμό μια εγκατάσταση που “φυτεύτηκε” εκεί, στηρίζοντας την άποψή της στην ξαφνική εμφάνισή του, σχεδόν σε πλήρη ανάπτυξη και σε μια περίοδο που τα δεδομένα της ναυτιλίας είχαν αλλάξει με την εισαγωγή του πανιού.³⁸² Η ταυτόχρονη ίδρυσή του με το Παλαιό ανάκτορο της Φαιστού, η κοντινή τους απόσταση και οι χερσαίοι δρόμοι που τους ένωναν, πράγματι, δείχνουν μια θέση που δημιουργήθηκε εκεί με σκοπό την εκμετάλλευση των φυσικών προνομίων της περιοχής και τις συνδέσεις που η στρατηγική του τοποθεσία επιτρέπει. Ο ανασκαφέας, επιπλέον, αποδίδει την κατασκευή των Κτιρίων T και AA στην ελίτ της δυτικής Μεσαράς, αφού η αρχιτεκτονική τους και οι πόροι που δαπανήθηκαν για την κατασκευή τους διαφέρουν δραστικά από των υπόλοιπων κτισμάτων του Κομμού.³⁸³

Η σημασία της θάλασσας στην ανάπτυξη των παράκτιων εγκαταστάσεων, αλλά και στην, κατά τα δεδομένα προσανατολισμένη προς την ξηρά, μινωική οικονομία, γίνεται ξεκάθαρη όταν οι παράκτιες εγκαταστάσεις εξετάζονται εντός του συνολικότερου πολιτικού και πολιτισμικού πλαισίου της Κρήτης κατά την Εποχή του Χαλκού. Η αναζήτηση και διαλεύκανση των επαφών και των δεσμών μεταξύ των θέσεων του εσωτερικού, των ισχυρών πρωταγωνιστών, αλλά και των περιφερειακών μικρότερων κέντρων, και θέσεων της κρητικής ακτογραμμής αναδεικνύουν στο έπακρο την κομβική σημασία των τελευταίων. Η μεγάλη ανάπτυξη, σε ποικίλους τομείς, που γνώρισαν πολλές από τις παράκτιες εγκαταστάσεις, αρκετές από τις οποίες αποτέλεσαν ανακτορικά κέντρα οι ίδιες, είναι ενδεικτική της γεωπολιτικής αξίας τους. Ο πλούτος θέσεων, όπως τα Γουρνιά, το Παλαίκαστρο, η Ζάκρος και ο Κομμός είναι αναμφισβήτητος, είτε πίσω

³⁸¹ Soles 2016, 250

³⁸² Van de Moortel 2007, 179

³⁸³ Shaw και Shaw 2006, 849

από την ανάπτυξη αυτή κρυβόταν μια άλλη μεγάλη δύναμη της περιόδου, είτε η αλματώδης εξέλιξή τους υπήρξε αποτέλεσμα τοπικών πρωτοβουλιών και πολιτικών χειρισμών.

5.2 Θαλάσσια δραστηριοποίηση και οικονομική αξία των παράκτιων μινωικών εγκαταστάσεων

Τα δεδομένα που αναλύθηκαν σε όλα τα προηγούμενα κεφάλαια ανέδειξαν όλες τις σημαντικές δυνατότητες των παράκτιων θέσεων της Κρήτης να αναπτυχθούν και να ακμάσουν. Διερευνώντας τη γεωπολιτική τους αξία σε συνδυασμό με τη θαλάσσια δραστηριοποίησή τους, γίνονται εμφανείς οι δυνατότητες, τόσο των βόρειων όσο και των νότιων και ανατολικών παράκτιων εγκαταστάσεων, να αναπτύσσουν τη θαλάσσια επικοινωνία, βασιζόμενες στους ανοιχτούς θαλάσσιους δρόμους. Εντασσόμενες σε ένα πυκνό δίκτυο διασυνδέσεων στο Αιγαίο, έχουν την ικανότητα να διαμορφώνουν την ιδιαίτερη δράση και ταυτότητά τους. Η ύπαρξη σημαντικών κέντρων σε κομβικά σημεία των θαλάσσιων διαδρομών, πράγματι, επιβεβαιώνεται από τα δεδομένα της Κρήτης. Αναμφισβήτητα, η θάλασσα γύρω της *«ήταν το σταυροδρόμι των διαδρομών που ένωναν το Αιγαίο, την Ανατολική Μεσόγειο, το Ιόνιο και τη δυτική Μεσόγειο»*.³⁸⁴

Η κυκλοφορία των θαλάσσιων ρευμάτων και των ανέμων πρέπει να έπαιξε αρκετά σημαντικό ρόλο και να αξιοποιήθηκε από τους ναυτικούς της περιόδου για τον αποτελεσματικότερο και ασφαλέστερο διάπλου των θαλασσών.³⁸⁵ Οι διαδρομές στο Αιγαίο, φυσικά, δεν ήταν αυστηρά προκαθορισμένες, αλλά υπήρχαν πολλές εναλλακτικές, ανάλογα με τις καιρικές συνθήκες και τις εποχές του χρόνου, αλλά και ανάλογα με τις εκάστοτε πολιτισμικές ή και πολιτικές επιλογές.³⁸⁶ Η ανάπτυξη της ναυπηγικής, της ναυσιπλοΐας, και γενικότερα της θαλάσσιας δραστηριότητας, βοήθησε ως ένα βαθμό στην εξισορρόπηση ελλείψεων και την κάλυψη ορισμένων αναγκών της Κρήτης, αλλά η συμβολή της είναι πολύ βαθύτερη από την απλή προμήθεια πόρων, όπως θα αναφερθεί και παρακάτω. Αυτό που προκύπτει σίγουρα, μελετώντας τη διαθέσιμη τεχνολογία και τα περιβαλλοντικά και αρχαιολογικά δεδομένα, είναι ότι η “κοινωνικότητα” ή απομόνωση μιας παράκτιας θέσης καθίσταται επιλογή και όχι ένα περιβαλλοντικά προκαθορισμένο γεγονός.³⁸⁷

³⁸⁴ Papageorgiou 2008, 216

³⁸⁵ Papageorgiou 2008, 212

³⁸⁶ Papageorgiou 2008, 212

³⁸⁷ Berg 2007, 404

Αν και ο περιβαλλοντικός ντετερμινισμός πρέπει να αποφεύγεται, πολλές από τις δραστηριότητες των παράκτιων μινωικών εγκαταστάσεων μπορούν να θεωρηθούν, ως ένα βαθμό, αποτέλεσμα της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης με το τοπίο.³⁸⁸ Η διερεύνηση της επίδρασης του περιβάλλοντος στην ανθρώπινη δράση, θα μπορούσε να προσφέρει τη δική της σκοπιά στο θέμα της ανάπτυξης της ναυτιλίας και των υπόλοιπων οικονομικών δραστηριοτήτων των παράκτιων θέσεων. Σε ένα πρώτο επίπεδο, οι δυσκολίες του τοπίου και το δύσβατο ηπειρωτικό ανάγλυφο, που δυσχεραίνουν τη χερσαία μετακίνηση θα δημιουργήσαν την ανάγκη για εύρεση εναλλακτικών, τις οποίες η εγγύτητα των παράκτιων θέσεων στη θάλασσα τους προσέφερε. Βασιζόμενοι σε αυτό, οι κάτοικοι των παράκτιων εγκαταστάσεων ανέπτυξαν τη ναυσιπλοΐα για την αποδοτικότερη αξιοποίηση των ευκαιριών, που τους προσέφερε η θάλασσα επικοινωνία και άρα το θαλάσσιο τοπίο. Από το τοπίο αντλήθηκαν, επίσης, οι απαραίτητοι πόροι για την κατασκευή των μέσων για τη διάσχιση της θάλασσας και, άρα, για την ανάπτυξη της ναυπηγικής. Τέλος, το παράκτιο και θαλάσσιο τοπίο προσέφεραν πόρους, τόσο για την επιβίωση, όσο και για την ανάπτυξη βιοτεχνικής και ανταλλακτικής δραστηριότητας, ή ακόμα και την επέκταση του ελέγχου ή της επιρροής των παράκτιων εγκαταστάσεων.

Η θαλάσσια εμπορική δραστηριότητα αναλύθηκε όσο το δυνατόν συνοπτικότερα, με σκοπό να δοθεί μια καθαρή εικόνα για τις διαχρονικές τροχιές και διακυμάνσεις της. Η δραστηριότητα αυτή παρέχει ίσως τα πιο θεμελιώδη κίνητρα για την ενασχόληση με τη θάλασσα και τη διατήρηση της εξωστρέφειας μιας παράκτιας θέσης. Η ενασχόληση με το υπερπόντιο εμπόριο, ιδιαίτερα κατά τις ανακτορικές περιόδους, αποτελεί κατά κύριο λόγο επιλογή και “πολιτική” και, σε μικρότερο βαθμό, ανάγκη. Δεν υπαγορεύεται απαραίτητα από περιβαλλοντικούς παράγοντες ή από βασικές ανάγκες επιβίωσης. Το θαλάσσιο εμπόριο, όπως και η αλιεία ως ένα βαθμό, “πατά” στην οικονομική βάση και την ασφάλεια που οι αγροκτηνοτροφικές δραστηριότητες δημιουργούν και αποτελεί έναν από τους μοχλούς ανάπτυξης και εξέλιξης, τόσο των παράκτιων θέσεων, όσο και των εγκαταστάσεων του εσωτερικού. Η εξέλιξη αυτή δεν αφορά μόνο στην οικονομία, αλλά αγγίζει και τον κοινωνικό, πολιτισμικό και πολιτικό τομέα. Τα εικονογραφικά και αρχαιολογικά δεδομένα, επιπλέον, μαρτυρούν την ιδιαίτερη σημασία του θαλάσσιου εμπορίου για τη μινωική οικονομία, γενικότερα, αλλά πιθανώς και για τη μινωική ελίτ, ειδικότερα.

³⁸⁸ Papageorgiou 2008, 200

Αναφορά έγινε και στα κατάλοιπα των μινωικών παράκτιων εγκαταστάσεων, που μαρτυρούν τη σημασία του εμπορίου, τόσο για την μινωική κοινωνία στο σύνολό της, όσο και για την όποια άρχουσα τάξη. Από τη μία, η ύπαρξη των λιμενικών εγκαταστάσεων, των νεώσοικων, των οχυρωματικών έργων και των λοιπών κτισμάτων, θα μπορούσε να δείχνει τη διάθεση κεφαλαίων και ανθρώπινου δυναμικού από κάποια μορφή εξουσίας που ήθελε να συμμετέχει ενεργά στα ναυτικά πράγματα.³⁸⁹ Πράγματι, η όποια κεντρική εξουσία θα ήταν λογικό να θελήσει να μονοπωλήσει μια τόσο επικερδή δραστηριότητα, με τόσο εμφανή και ευεργετικά αποτελέσματα. Από την άλλη, δεν υπάρχουν ακόμα ξεκάθαρα στοιχεία, ότι το υπερπόντιο εμπόριο ήταν αποκλειστικό προνόμιο και ιδιοκτησία των ανακτόρων, για καμία από τις δύο ανακτορικές περιόδους. Τίποτα δεν αποκλείει την αυτοοργάνωση των παράκτιων κοινοτήτων και την ελευθερία τους να επιλέξουν οι ίδιες πώς θα δομήσουν το παράκτιο τοπίο για να εξυπηρετήσουν τους σκοπούς τους. Μια εκδοχή, που βρίσκεται στη μέση των διαφόρων ερμηνειών, είναι η ύπαρξη μιας ανεξάρτητης ή ημιανεξάρτητης τάξης εμπόρων, που θα δρούσε τόσο για τα δικά της συμφέροντα, όσο και για τα συμφέροντα ομάδων με τις οποίες θα συνεργαζόταν ή από τις οποίες θα προσλαμβάνονταν. Άλλωστε, η εντατική ενασχόληση με το εμπόριο είχε ξεκινήσει πολύ πριν τη λειτουργία του ανακτορικού συστήματος, ενώ πολλά από τα εμπορευόμενα αγαθά εντοπίζονται σε πλαίσια ανεξάρτητα των ανακτόρων.

Η ισχυρή επιρροή της Κνωσού, που εντοπίζεται κατά τη Νεοανακτορική σε πολλές παράκτιες θέσεις, αποτέλεσε ένα επανερχόμενο θέμα στα δεδομένα που αναφέρθηκαν. Αν η Κνωσός, την περίοδο αυτή, κατά την οποία εντοπίζονται και τα φαινόμενα εκμινωισμού, λειτούργησε ως κόμβος των διαπεριφερειακών δικτύων, με τον οποίο κοινότητες εντός και εκτός Κρήτης σχημάτιζαν ισχυρούς δεσμούς, τότε η ευνοημένη ικανότητα πρόσβασής της στα εμπορικά θαλάσσια δίκτυα, θα ωφελούσε τόσο την ίδια, στην αναζήτησή της για πόρους, όσο και τις παράκτιες θέσεις, λιγότερο κεντρικούς συνδέσμους στα δίκτυα αυτά.³⁹⁰

Μεγάλη σημασία για την ανάπτυξη των παράκτιων μινωικών εγκαταστάσεων είχαν και οι υπόλοιπες οικονομικές δραστηριότητες. Η χαρακτηριστικότερή τους, η αλιεία, ασκούνταν διαχρονικά και συστηματικά. Η αντίληψη ότι αποτελούσε αντίδραση πρώτης ανάγκης σε περιόδους κρίσης είναι προβληματική, καθώς δεν πρέπει να παραβλέπονται παράγοντες, όπως η δυνατότητα διατήρησης των διαφόρων ειδών στα αρχαιολογικά δεδομένα, οι ταφονομικές

³⁸⁹ Loizou 2016, 123

³⁹⁰ Knappett και Nikolakopoulou 2005, 182

συνθήκες, η θρεπτική αξία, οι πολιτισμικά κατευθυνόμενες επιλογές και ο χαρακτήρας των θέσεων.³⁹¹ Αν και τα θαλασσινά αποτελούσαν μικρό κομμάτι της διατροφής, οι κοινότητες της περιόδου διέθεταν κατάλληλη τεχνολογία και δεξιότητες για να ταξιδέψουν στη θάλασσα και να εκμεταλλευθούν τους πόρους της.³⁹² Τα στοιχεία για τη ναυσιπλοΐα και τη ναυπηγική δείχνουν την ικανότητα πρόσβασης στα ανοιχτά από πολύ νωρίς και τη δυνατότητα να προμηθεύονται πόρους από την ακτή, αλλά και από βαθύτερα ύδατα. Όλα τα παραπάνω βρίσκουν στήριξη, τόσο από τα αρχαιολογικά και εικονογραφικά δεδομένα, όσο και τις αλιευτικές μεθόδους που αναγνωρίζονται.

Η βιοτεχνική δραστηριότητα έλαβε σημαντική ώθηση από την ενασχόληση με τη θάλασσα. Η μεταλλουργία, η χρυσοχοΐα, η παραγωγή κεραμικής, φαγεντιανής και άλλων υλικών και η λιθοτεχνία, καθώς και οι βιοτεχνικές δραστηριότητες που σχετίζονται με την επεξεργασία θαλάσσιων πόρων, είναι παρούσες στις παράκτιες εγκαταστάσεις από την Πρωτομινωική ως και το τέλος του ανακτορικού συστήματος. Σημαντικές προανακτορικές θέσεις, όπως ο Πόρος-Κατσαμπάς, μετέπειτα επίνειο της Κνωσού, και ο Μόχλος, εμφανίζουν εντατική βιοτεχνική παραγωγή, βασισμένη σε πρώτες ύλες που προμηθεύονται από τα θαλάσσια ταξίδια, είτε μέσω επαφής με μεσάζοντες που είχαν αμεσότερη πρόσβαση στις πηγές, είτε οργανώνοντας οι ίδιες τις θαλάσσιες αποστολές. Τα χρυσά ευρήματα και τα λίθινα αγγεία του Μόχλου, οι τοπικές καινοτομίες και οι εξωτερικές επιρροές στην κεραμική και τη μεταλλουργία, η παραγωγή απομιμήσεων και υβριδικών προϊόντων, η πορφύρα και η επεξεργασία τριτώνων, οφείλουν την ύπαρξή τους στους θαλάσσιους δρόμους επικοινωνίας και στον πλούτο της θάλασσας. Επιπροσθέτως, η χρήση ξένων προτύπων, ενδεχομένως, αποτελούσε προσπάθεια συσχετισμού με μακρινούς τόπους και δημιουργίας κοινωνικών διακρίσεων.³⁹³

Ορισμένες κατηγορίες βιοτεχνικών δραστηριοτήτων έχουν συνδεθεί στενότερα με την άρχουσα τάξη. Η πιο χαρακτηριστική είναι η παραγωγή πορφύρας. Η διαχρονική σημασία της έχει οδηγήσει στο να υποστηρίζεται, ότι τα πορφυρά υφάσματα, ίσως αποτελούσαν το κύριο, ή ένα από τα κύρια είδη, εμπορεύματος, που προσέφερε η Κρήτη ως αντάλλαγμα για μέταλλα και άλλες πολύτιμες πρώτες ύλες, απύσες από το νησί.³⁹⁴ Οι θέσεις, όπου εντοπίζεται η βιοτεχνική αυτή δραστηριότητα, ενδεχομένως ανέπτυσαν τις δικές τους επαφές, χωρίς να αποκλείεται η

³⁹¹ Μυλωνά 2008, 134

³⁹² Berg 2013, 9

³⁹³ Colburn 2008, 214

³⁹⁴ Van de Moortel 2010, 883-4

ύπαρξη εποπτείας ή ελέγχου από την άρχουσα ελίτ, όπως ενδεχομένως να συνέβαινε στον Κομμό ή στη Χρυσή. Στις ιδιαίτερες παραγωγές αγαθών, που σχετίζονται με την θαλάσσια δραστηριότητα, συγκαταλέγονται, επιπλέον, οι επεξεργασμένοι τρίτωνες, τα τεχνουργήματα του Μόχλου και της Ψείρας, ακόμα και οι ενδείξεις επεξεργασίας και συντήρησης τροφίμων με τη χρήση θαλασσινού άλατος. Πολλά από τα αγαθά αυτά ίσως έπαιζαν κάποιον ιδιαίτερο ρόλο και διέθεταν μια επιπλέον αξία, πέρα από την όποια χρησιμότητά τους.

Από τα παραπάνω, αποκομίζεται η εικόνα μιας μινωικής οικονομίας που δεν αρκείται στην παραγωγή, την απόκτηση και την κατανάλωση των θαλάσσιων πόρων και των εμπορευμάτων. Από πολύ νωρίς, προχωρά ένα στάδιο παραπέρα, ανοίγοντας δρόμους επικοινωνίας και συμμετέχοντας ενεργά στα θαλάσσια δίκτυα του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου. Όλη αυτή η οργάνωση και η κινητοποίηση για την παραγωγή, την κυκλοφορία και το εμπόριο των αγαθών, είναι ενδεικτικές της αυξημένης τεχνολογικής, οικονομικής και κοινωνικής πολυπλοκότητας, που είχε επιτευχθεί στην Κρήτη, ιδιαίτερα κατά τη Νεοανακτορική περίοδο.

5.3 Η επίδραση της θάλασσας στο πολιτισμικό και κοινωνικό πλαίσιο

Σε μια προσπάθεια να εντοπιστεί η παρουσία και η επίδραση της θάλασσας σε ζητήματα πολιτισμικής και κοινωνικής φύσης και με επίκεντρο τις παράκτιες εγκαταστάσεις, αναλύθηκαν δεδομένα μιας σειράς θεμάτων από την εικονογραφία και τη λατρεία, ως το τοπίο, τις κοινωνικές ανισότητες και τη δημιουργία ταυτοτήτων. Ξεκινώντας από το πλαίσιο στο οποίο εντοπίζεται η δράση, τα θαλάσσια και παράκτια τοπία παίζουν κρίσιμο και δυναμικό ρόλο στη διαχρονική εξέλιξη των παράκτιων εγκαταστάσεων και εμπλέκονται στενά σε διάφορες εκφάνσεις του καθημερινού βίου. Το θαλάσσιο τοπίο έχει κατά καιρούς προσεγγισθεί και ορισθεί με διάφορους τρόπους, άλλοτε λαμβάνοντας υπ' όψιν την αλληλεπίδραση με την ξηρά και άλλοτε όχι. Ένα θαλάσσιο τοπίο, ενώ μπορεί να συνδεθεί με τη στεριά μέσω του φυσικού του ορίου, της ακτής, μπορεί να υπάρξει, εξίσου, ανεξάρτητα από τη στεριά και να σχετίζεται τόσο με την ανθρώπινη αντίληψη, όσο και με την εμπειρία της ίδιας της θάλασσας, περιλαμβάνοντας απτά και άυλα στοιχεία.³⁹⁵ Στη μελέτη των παράκτιων και θαλάσσιων τοπίων, όμως, είτε το κέντρο βάρους εντοπιστεί στην ξηρά, είτε εντοπιστεί στη θάλασσα, λαμβάνεται σημαντικά υπ' όψιν τόσο ο φυσικός κόσμος και το περιβάλλον, με την επιρροή τους στην ανθρώπινη

³⁹⁵ Krieger 2020, 375, 382

κατοίκηση και κοινωνία και τη διαμόρφωση της ανθρώπινης αντίληψής, όσο και η προσπάθεια των ανθρώπων να κατανοήσουν και, κατ' επέκταση, να αξιοποιήσουν τον φυσικό κόσμο γύρω τους, ενσωματώνοντας σε αυτόν αντιλήψεις, ιδέες και πολιτισμικές πεποιθήσεις.

Κατά τον Ingold, όσα μοιάζουν σταθερές μορφές του τοπίου στην πραγματικότητα βρίσκονται σε κίνηση, σε κλίμακα ανυπολόγιστα πιο αργή και μεγαλειώδη από αυτή στην οποία λαμβάνουν χώρα οι δικές μας δραστηριότητες, γι' αυτό και τα χαρακτηριστικά του τοπίου είναι παρατηρήσιμα για καιρό μετά την παύση της κίνησης που τα δημιούργησε.³⁹⁶ Το παράκτιο και θαλάσσιο τοπίο, όμως, είναι περιβάλλοντα που μπορούν να μεταβληθούν αρκετά συχνά, πολλές φορές ακόμα και από τη μεταξύ τους αλληλεπίδραση, αφού η θάλασσα διαμορφώνει την ακτή και η ακτή, με τη σειρά της, περιορίζει τη θάλασσα. Οι μεταβολές τους αυτές μπορεί να είναι ήπιες και αργές ή ραγδαίες και δραματικές. Τα άτομα που κατοικούν εντός τους, βιώνουν αυτές τις αλλαγές, τις παρατηρούν και η σκέψη και δράση τους επηρεάζεται και από αυτές. Η κοινή οπτική εμπειρία των κατοίκων των παράκτιων οικισμών αποτελεί τη βάση, στην οποία συγκεντρώνονται οι ζωές τους σε χρονική συμφωνία.³⁹⁷

Από τη Προανακτορική Περίοδο, το θαλάσσιο τοπίο είναι ένας τόπος εμποτισμένος με νόημα, αλληλένδετος με την ακτή, και κατ' επέκταση την ξηρά και τις δραστηριότητές της, και αξιοποιήσιμος με ποικίλους τρόπους. Η σχέση του με τα άτομα που κατοικούν και δραστηριοποιούνται εντός του είναι δυναμική και εμπλέκεται δραστικά στο κοινωνικό γίνεσθαι. Όπως αναλύθηκε, η επιλογή παράκτιων τοποθεσιών, ιδιαίτερα της βόρειας ακτής, όπως στην Αγία Φωτιά, την Ψείρα και τον Πύργο, για τη δημιουργία νεκροταφείων, τα κυκλαδικά ταφικά έθιμα σε αρκετά από αυτά, ο προσωπικός χαρακτήρας των κτερισμάτων και των ταφικών πρακτικών, αποτέλεσαν όλα “εργαλεία” στα χέρια των ατόμων, με σκοπό την ανασύσταση και ανανοηματοδότηση των κοινωνικών κανόνων.³⁹⁸ Όλοι αυτοί οι συμβολισμοί, που αποδόθηκαν στη θάλασσα, προκύπτουν από τις ίδιες τις ιδιότητές της, τα φυσικά της χαρακτηριστικά και τις ικανότητες που έχει να διαμορφώνει τόσο το τοπίο δράσης των ανθρώπων, όσο και τους ίδιους τους ανθρώπους.³⁹⁹ Επιπλέον, και η ίδια η ελίτ έχει προσπαθήσει, κατά καιρούς, να δηλώσει τη σύνδεσή της με αυτή και το ενδιαφέρον της για τους

³⁹⁶ Ingold 2016, 183, 187

³⁹⁷ Ingold 2016, 192-3

³⁹⁸ Vavouranakis 2011, 92-8

³⁹⁹ Ingold 2016, 183-4

πόρους της, καθιστώντας έτσι εμφανή την επιρροή της θάλασσας στη δημιουργία ταυτοτήτων και τη συμβολή της στην παραγωγή ανισοτήτων.

Η συστηματική ενασχόληση με τις οικονομικές δραστηριότητες των παράκτιων μινωικών εγκαταστάσεων μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία διακριτών και πολυδιάστατων ταυτοτήτων, όπως αυτές των αλιέων και των μεταλλουργών. Οι ταυτότητες αυτές συνεπάγονται εξειδικευμένες γνώσεις, μαθητεία και συμμετοχή σε μια ομάδα ατόμων με κοινά βιώματα και σε ένα ολόκληρο σύστημα σχέσεων και οπτικών του κόσμου.⁴⁰⁰ Η ενασχόληση με τη ναυτιλία στέκεται κάπου στο μεταίχμιο, τόσο συγκροτώντας κοινές ταυτότητες, όσο και πυροδοτώντας τη δημιουργία ανισοτήτων. Παρ' όλα αυτά, οι ξεχωριστές αυτές ταυτότητες είναι άμεσα συνδεδεμένες με τη θάλασσα και τη διαχρονική σημασία και συμβολισμούς της.

Το πολυπαραγοντικό ζήτημα της ανάδυσης του ανακτορικού συστήματος και, σε ευρύτερη κλίμακα, της αυξανόμενης πολυπλοκότητας, μπορεί, επομένως, να συσχετιστεί με τις συνδηλώσεις της ενασχόλησης με τη θάλασσα και της παρουσίας της στη ζωή των κατοίκων των παράκτιων εγκαταστάσεων. Τα παραδείγματα από τα προανακτορικά νεκροταφεία, που αναφέρθηκαν, είναι μια από τις πτυχές της “κατανάλωσης” των προνομίων, που η σχέση με τη θάλασσα μπορεί να αποφέρει. Οι ανισότητες που εμφανίστηκαν κλιμακώθηκαν σταδιακά, οδηγώντας σε όλο και περισσότερο αυξημένη πολυπλοκότητα και φτάνοντας στη δημιουργία, λειτουργία και ακμή του ανακτορικού συστήματος, του οποίου το ενδιαφέρον για τη θάλασσα είναι ευδιάκριτο στις παράκτιες εγκαταστάσεις, ιδιαίτερα κατά τη Νεοανακτορική. Αν η σχετική απροσιτότητα των αποκτημάτων της ενασχόλησης με τη θάλασσα συνέβαλε στην αύξηση της αξίας τους κατά την Πρωτομινωική, τότε η μεγαλύτερη συνδεσιμότητα της Κρήτης με υπερπόντιους προορισμούς στις επόμενες περιόδους, μπορεί να αποτελέσει και μια εξήγηση της μεταφοράς του κοινωνικού ανταγωνισμού από τα προανακτορικά νεκροταφεία σε άλλες δομές, που συνδύαζαν λατρεία και διοίκηση, δηλαδή τα ανακτορικά και διοικητικά συγκροτήματα.⁴⁰¹

Το μέγεθος της Κρήτης, η μορφολογία της και η εξάπλωση της κατοίκησης σε αυτή δεν θα επέτρεπαν μια προσέγγιση που λαμβάνει ως δεδομένο την απόλυτη, πολιτιστική, πολιτική και κοινωνική, ομοιογένεια. Από την άλλη, οι ανομοιογένειες που εμφανίζονται στα αρχαιολογικά δεδομένα «δεν αποτελούν αναγκαστικά ένα εμπόδιο που πρέπει να ξεπεραστεί».⁴⁰² Δεν μπορούμε καν να γνωρίζουμε αν οι Μινωίτες ένιωθαν νησιώτες, αν συνειδητοποιούσαν ότι το κομμάτι γης

⁴⁰⁰ Mylona 2016β, 76

⁴⁰¹ Colburn 2008, 220

⁴⁰² Vavouranakis και Catapoti 2021, 7

στο οποίο κατοικούσαν, αποτελούσε, κατά τον γεωγραφικό ορισμό, νησί ή πώς αντιλαμβάνονταν τους γεωγραφικούς περιορισμούς, που η μορφολογία της Κρήτης τους επέβαλε. Μπορούμε, όμως, να εντοπίσουμε τις μεθόδους που ανέπτυξαν για να ξεπεράσουν τους περιορισμούς αυτούς, να αλληλεπιδράσουν με μεγάλη επιτυχία, τόσο μεταξύ τους, όσο και με κοινότητες εκτός Κρήτης και, σταδιακά, να δημιουργήσουν μια ξεχωριστή σε σύγκριση με το υπόλοιπο Αιγαίο -και κατά βάση ομοιόμορφη- πολιτισμική ταυτότητα.

Παρά την κατά βάση πολιτισμική ομοιομορφία, τα φαινόμενα υβριδισμών δεν απουσιάζουν από την Κρήτη. Οι παράκτιες θέσεις, περιοχές με τις οποίες το “νέο” και το “ξένο” έρχονται πριν απ’ όλες τις άλλες σε επαφή, περιοχές που βάσιζαν την επιβίωση και ανάπτυξή τους σε ξηρά και θάλασσα ταυτόχρονα, αποτελούν την κοντινότερη περίπτωση ανάπτυξης μιας “υβριδικής” πολιτιστικής ταυτότητας. Η υβριδική αυτή ταυτότητα εντοπίζεται σε ζητήματα επιβίωσης, οικονομίας, τεχνολογίας και πολιτισμού, αλλά ακόμη και στην ίδια την τοπογραφία τους, αφού αποτελούν τον ενδιάμεσο ξηράς και θάλασσας.

5.4 Τελικά συμπεράσματα

Στα κεφάλαια που προηγήθηκαν, έγινε μια προσπάθεια να μελετηθεί διαθεματικά ο ρόλος της θάλασσας στην ανάπτυξη των μινωικών παράκτιων εγκαταστάσεων, στοχεύοντας στην εξέταση ποικίλων ζητημάτων. Αναλύθηκαν τα τοπογραφικά χαρακτηριστικά και η γεωπολιτική αξία τους, η εκμετάλλευση της θάλασσας και οι οικονομικές δραστηριότητές τους και, τέλος, το πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται, αλλά και στο οποίο συμβάλλουν ενεργά. Σκοπός ήταν να αναδειχθεί η σημασία της θάλασσας διαχρονικά, οι διαστάσεις που η επαφή μαζί της μπορεί να λάβει ανάλογα με τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες του νησιού και η επίδρασή της στη ζωή και την ψυχοσύνθεση των κατοίκων της παράκτιας μινωικής Κρήτης.

Όλες οι παράκτιες θέσεις, που αναφέρθηκαν παραπάνω, φαίνεται, ότι όντως λειτουργούσαν ως “λιμάνια”, ακόμη και αν σε αρκετές από αυτές δεν εντοπίζονται ξεκάθαρες λιμενικές εγκαταστάσεις. Άλλωστε, η ανάγκη τους για αλληλεπίδραση και η προνομιακή τους θέση αποτελούν σημαντικούς παράγοντες για την ανάπτυξη της δια θαλάσσης επικοινωνίας. Η κλίμακα, όμως, της θαλάσσιας κινητικότητας και των δραστηριοτήτων που το εκάστοτε “λιμάνι” θα φιλοξενούσε, είναι αυτή που θα διέφερε. Ανακτορικές θέσεις, επίνεια και εγκαταστάσεις που βρίσκονται στην εμβέλεια ανακτόρων, διαθέτουν πολύ πιο οργανωμένο και δομημένο λιμενικό χαρακτήρα και εμφανίζουν ευρύτερο άνοιγμα στις θαλάσσιες δραστηριότητες, με παραδείγματα

τη Ζάκρο, τον Πετρά και τα Γουρνιά, τον Κομμό και τον Πόρο-Κατσαμπά. Άλλες, παρά την κομβική τους τοποθεσία και την αναμφισβήτητη σημασία τους στις θαλάσσιες επικοινωνίες, δεν εμφανίζουν την έκταση και την οργάνωση των προηγούμενων. Η συνδεσιμότητά τους ίσως επικεντρωνόταν σε μικρότερης κλίμακας αποστάσεις, λειτουργώντας ως σημαντικοί σταθμοί σε ένα σύνολο θέσεων-λιμανιών της κρητικής ακτογραμμής, χωρίς να μπορεί να αποκλεισθεί η συμμετοχή τους στο “διεθνές εμπόριο”.

Οι παράκτιες μινωικές εγκαταστάσεις, επομένως, θα μπορούσαν να αποτελούν τους σημαντικούς σταθμούς ενός δικτύου λιμανιών, κατά μήκος των ακτών της Κρήτης, που θα περιλάμβανε θέσεις με σημαντικό άνοιγμα στη θαλάσσια δραστηριότητα, όπως αυτές που παρουσιάστηκαν εδώ, και οι οποίες, με τη σειρά τους, θα ήταν συνδεδεμένες με τους υπόλοιπους, μικρότερους, ίσως, λιμενικούς σταθμούς του νησιού. Η ύπαρξη διαδοχικών παράκτιων εγκαταστάσεων κατά μήκος της κρητικής ακτογραμμής ευνόησε σημαντικά τη ναυτιλία και τη συνδεσιμότητα. Η ανάπτυξη και ακμή των μινωικών παράκτιων εγκαταστάσεων ευνοήθηκε, με τη σειρά της, από τη θαλάσσια επικοινωνία, μέσω της σύναψης δεσμών και επαφών με μέρη του υπόλοιπου Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου, αλλά και μέσω των συνδέσεων που φαίνεται να είχαν αυτές αναπτύξει μεταξύ τους.

Η οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ακμή τους οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο θαλάσσιο εμπόριο, που εκτόξευσε και τη γεωπολιτική τους αξία και τράβηξε το ενδιαφέρον των ισχυρών θέσεων της ενδοχώρας. Η ανάπτυξη, όμως, του εμπορίου και των θαλάσσιων επαφών και ανταλλαγών επέφερε πολύ βαθύτερες αλλαγές, πέρα από την οικονομική ευημερία της θέσης, συμβάλλοντας εν μέρει στην ανάδυση ενός πιο πολύπλοκου πολιτικοοικονομικού συστήματος και στην εμφάνιση κοινωνικά ιεραρχημένων θέσεων. Οι υπόλοιπες οικονομικές δραστηριότητες αποτελούσαν σημαντικά οικονομικά στηρίγματα για τον τοπικό πληθυσμό και δείγμα εξειδίκευσης και πολυπλοκότητας μιας οικονομίας που μπορούσε να απορροφήσει και να διακινήσει τόσο τα απαραίτητα, όσο και τις ιδιαίτερες παραγωγές.

Η θάλασσα για τους Μινωίτες ήταν αναμφισβήτητη πηγή πλούτου, κυριολεκτικά, αφού διέθετε τους πόρους της προς εκμετάλλευση και τους έφερνε σε επαφή με πολύτιμα αγαθά και πρώτες ύλες. Σε ένα ανώτερο επίπεδο, όμως, ο ανοιχτός ορίζοντας, θέα κάθε παράκτιας εγκατάστασης, αποτελούσε για αυτούς μια πρόκληση από το άγνωστο. Το άνοιγμά τους στη θάλασσα και η ακμή τόσων παράκτιων εγκαταστάσεων, δείχνουν την απουσία δισταγμών μπροστά του και την επιθυμία των κατοίκων τους να επεκτείνουν τις γνώσεις τους και τα όρια

της αντίληψής τους. Δεν ήταν άνθρωποι ριζωμένοι στον τόπο τους, ενωμένοι μόνο με το οικείο τους περιβάλλον.⁴⁰³ Ό,τι βρισκόταν πέρα από το οπτικό τους πεδίο, κατάφεραν να το προσεγγίσουν μέσω της θαλάσσιας συνδεσιμότητας και το έφεραν πίσω στους οικισμούς τους, διασπείροντας, ταυτόχρονα, και τη δική τους ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα. Οι κάτοικοι των παράκτιων εγκαταστάσεων υπήρξαν μέτοχοι σε δίκτυα συνεχών ανταλλαγών και ροών ανθρώπων, αγαθών και πληροφοριών και όχι απλοί διαχειριστές στατικών και ομοιόμορφων περιοχών σε ένα χάρτη, που ακολουθούσαν ένα σύνολο δεδομένων κανόνων.⁴⁰⁴ Οι παράκτιες θέσεις αναδείχθηκαν σε σημαντικά κέντρα και, επιπλέον, αποτέλεσαν τον απαραίτητο μεσάζοντα για την επίτευξη των σκοπών του ανακτορικού συστήματος. Το τοπίο τους, με την υβριδική του υπόσταση, ένας συνδυασμός ξηράς και θάλασσας, σε συνάρτηση με τις πολιτισμικές επιλογές των κατοίκων τους, συντέλεσαν στη διαμόρφωση ιδιαίτερων ταυτοτήτων και στην ανάδυση κοινωνικών ανισοτήτων.

Το εθνογραφικό παράλληλο της γλώσσας Tidore δείχνει το βάρος, το οποίο δίνεται από ένα ολόκληρο πολιτισμικό και γλωσσικό σύστημα στην επαφή με το θαλάσσιο στοιχείο. Η θάλασσα φαίνεται να καθορίζει σημαντικά την ύπαρξη των πληθυσμών αυτών και τη σύσταση της κοινωνίας τους. Στην περίπτωση του Μινωικού Πολιτισμού, που αναπτύχθηκε σε ένα νησί με το μέγεθος μικρής ηπείρου, οι κάτοικοι, που επέλεξαν τα πιο ακραία σημεία του, τις ακτές του, υπήρξαν, εν τέλει, ίσως οι πιο ευνοημένοι. Διπλασίαζαν το πεδίο δράσης τους και τη δυνατότητα ανάπτυξής τους, αξιοποιώντας τα πλεονεκτήματα, που η θάλασσα τους παρείχε. Στήριζαν, έτσι, διαχρονικά την ύπαρξή τους στη θάλασσα, μια οντότητα, που, παρά τον απρόβλεπτο χαρακτήρα και τις δυσκολίες της, αποτέλεσε πολύτιμο σύμμαχο στην ανάπτυξη και εξέλιξή τους.

⁴⁰³ Berg 2007, 391

⁴⁰⁴ Papadatos 2007, 424

Συντομογραφίες

ΠΕΧ Πρώιμη Εποχή του Χαλκού

ΜΕΧ Μέση Εποχή του Χαλκού

ΥΕΧ Ύστερη Εποχή του Χαλκού

ΠΜ Πρωτομινωική

ΜΜ Μεσομινωική

ΥΜ Υστερομινωική

ΠΧ Πρωτόχαλκη

ΜΕ Μεσοελλαδική

Βιβλιογραφία

Alberti, M. E. 2013. “Aegean trade systems: Overview and observations on the Middle Bronze Age”. Στο *Exchange Networks and Local Transformations: Interaction and local change in Europe and the Mediterranean from the Bronze Age to the Iron Age*, επίμ. Μ. Ε. Alberti και S. Sabatini, 22-43. Oxford and Oakville: Oxbow Books.

Αποστολάκου Β., P. Betancourt και T. Brogan. 2010. “Ανασκαφικές Έρευνες στην Παχειά Άμμο και τη Χρυσή Ιεράπετρας”. Στο *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1: Πρακτικά της 1ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008*, επίμ. Μ. Ανδριανάκης και Ι. Τζαχίλη, 143-54. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.

Apostolakou, S., P. Betancourt, T. Brogan, D. Mylona και C. Sofianou. 2014. “Tritons Revisited”. Στο *Physis: l'environnement naturel et la relation homme-milieu dans le monde égéen protohistorique. Actes de la 14e Rencontre égéenne internationale, Paris, Institut National d'Histoire de l'Art (INHA), 11-14 décembre 2012*, επίμ. G. Touchais, R. Laffineur και F. Rougemont, 325-32. *Aegaeum* 37. Leuven and Liege: Peeters.

Apostolakou, S., P. Betancourt, T. Brogan και D. Mylona. 2016. “Chryssi and Pefka: the production and use of purple dye on Crete in the Middle and Late Bronze Age”. Στο *Textiles, Basketry and Dyes in the Ancient Mediterranean World. Proceedings of the 5th International Symposium on Textiles and Dyes in the Ancient Mediterranean World (Montserrat, 19-22 March, 2014)*, επίμ. J. Ortiz, C. Alfaro, L. Turell και M. J. Martínez, 199-208. València.

Bailey, D. 2013. “Figurines, Corporeality and the Gendered Body”. Στο *A Companion to Gender Prehistory*, επίμ. D. Bolger, 244-64. Blackwell Companions to Anthropology 21, Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell.

Berg, I. 2007. “Aegean Bronze Age seascapes - a case study in maritime movement, contact and interaction”. Στο *Mediterranean Crossroads, Antoniadou*, επίμ. S. και A. Pace, 387-415. Oxford: Pierides Foundation.

Berg, I. 2011. “Towards a conceptualisation of the sea: artefacts, iconography and meaning”. Στο *The seascape in Aegean Prehistory*, επίμ. G. Vavouranakis, 119-37. Monographs of the Danish Institute at Athens 14, Athens: The Danish Institute at Athens.

Berg, I. 2013. “Marine Creatures and the Sea in Bronze Age Greece: Ambiguities of Meaning”. *Journal of Maritime Archaeology* 8.1: 1-27.

Berg, I. 2020. “The Transformational Power of the Sea: Copper Production in Early Bronze Age Greece”. *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies* 8.3-4: 287-98.

Betancourt, P. P. 1977. “Marine-life Pottery from the Aegean”. *Archaeology* 30.1: 38-43.

Betancourt, P. P. 2004. “Pseira and Knossos: The Transformation of an East Cretan Seaport”. Στο *Crete Beyond the Palaces: Proceedings of the Crete 2000 Conference*, L. Preston Day, M. S. Mook και J. D. Muhly, 21-28. Prehistory Monographs 10, Philadelphia: INSTAP Academic Press.

Betancourt, P. P., και E. S. Banou. 1991. “Pseira and Minoan Sea-Trade”. Στο *Thalassa. L'Egée préhistorique et la mer. Actes de la troisième rencontre égéenne internationale de l'Université de Liège, Station de recherches sous-marines et océanographiques (StaReSo), Calvi, Corse, 23-25 avril 1990*, επίμ. R. Laffineur και L. Basch, 107-10. *Aegaeum* 7. *Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège. Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique*, Université de Liège, Liège.

Betancourt, P. P., V. Apostolakou και T. Brogan. 2012. “The Workshop for Making Dyes at Pefka, Crete”. Στο *Kosmos: Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 13th International Aegean Conference/13e Rencontre égéenne internationale, University of Copenhagen, Danish National Research Foundation's Centre for Textile Research, 21–26 April 2010*, επίμ. M.L Nosch και R Laffineur, 183-86. *Aegaeum* 33. Leuven and Liege: Peeters.

Bevan, A. 2010. “Political Geography and Palatial Crete”. *JMA* 23.1: 27-54.

Branigan, K. 1981. “Minoan Colonialism”. *BSA* 76: 23-33.

Branigan, K. 1991. “Mochlos: An Early Aegean 'Gateway Community'?”. Στο *Thalassa. L'Egée préhistorique et la mer. Actes de la troisième rencontre égéenne internationale de l'Université de Liège, Station de recherches sous-marines et océanographiques (StaReSo), Calvi, Corse, 23-25 avril 1990*, επίμ. R. Laffineur και L. Basch, 97-105. *Aegaeum* 7. *Annales d'archéologie égéenne*

de l'Université de Liège. Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique, Université de Liège, Liège.

Broodbank, C. 2004. “Minoanisation”. *PCPS* 50: 46-91.

Broodbank, C. 2016. “The Transmitting Sea: A Mediterranean Perspective”. Στο *Human Mobility and Technological Transfer in the Prehistoric Mediterranean*, επίμ. Ε. Kiriati και C. Knappett, 18-30. British School at Athens Studies in Greek Antiquity. Cambridge: Cambridge University Press.

Carter, T. 2004. “Mochlos and Melos: A Special Relationship? Creating Identity and Status in Minoan Crete”. Στο *Crete Beyond the Palaces: Proceedings of the Crete 2000 Conference*, L. Preston Day, M. S. Mook και J. D. Muhly, 291-307. Prehistory Monographs 10, Philadelphia: INSTAP Academic Press.

Christakis, K. S. 2012α. “Petras, Siteia: political, economic and ideological trajectories of a polity”. Στο *Petras, Siteia - 25 years of excavations and studies. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010*, επίμ. Μ. Tsiropoulou, 205-19. Monographs of the Danish Institute at Athens 16, Athens: The Danish Institute at Athens.

Christakis, K. S. 2012β. “Petras in Crete”. Στο *Encyclopedia of Ancient History (Wiley-Blackwell Companion)*, επίμ. R. Bagnall, K. Brodersen, C. Champion, A. Erskine, S. Huebner. Oxford. <https://doi.org/10.1002/9781444338386.wbeah02145>

Colburn, C. S. 2008. “Exotica and the Early Minoan Elite: Eastern Imports in Prepalatial Crete”. *AJA* 112.2.: 203-24.

D'Annibale, C. 2006. “Production and Consumption of Obsidian in the Siteia Bay Area: Final Neolithic through Late Minoan”. Στο *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001. Α1: Προϊστορική Περίοδος, Ανασκαφικά Δεδομένα*, επίμ. Ε. Ταμπακάκη και Α. Καλουτσάκης, 333-45. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.

Davaras, C. 1980. “Une ancre minoenne sacrée?” *BCH* 104.1: 47-71.

Davaras, C. 1992. “Makryyialos”. Στο *The Aerial Atlas of Ancient Crete*, επίμ. J. W. Myers, E. E. Myers και G. Cadogan, 172-174. University of California Press, Berkeley.

Davaras, C. 1997. “The 'Cult-Villa' at Makrygialos”. Στο *The Function of the 'Minoan Villa': Proceedings of the Eighth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 6-8 June 1992*, επίμ. R. Hägg, 117-35. ActaAth 4°, 46, Stockholm: Paul Åströms.

Dietrich, B. C. 1997. “Death and Afterlife in Minoan Religion”. *Kernos* (online) 1: 19-38.

Dimopoulou-Rethemiotaki, N. 2004. “Το επίνειο της Κνωσού στον Πόρο-Κατσαμπά”. Στο *Knossos: Palace, City, State: Proceedings of the Conference in Herakleion organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos*, επίμ. G. Cadogan, E. Hatzaki και A. Vasilakis, 363-80. BSA Studies 12, London: The British School at Athens.

Dimopoulou-Rethemiotaki, N., D. E. Wilson και P. M. Day. 2007. “The Earlier Prepalatial Settlement of Poros-Katsambas: Craft Production and Exchange at the Harbour Town of Knossos”. Στο *Metallurgy in the Early Bronze Age Aegean*, επίμ. P. M Day και R. C. P. Doonan, 84-97. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 7, Oxford: Oxbow Books.

Driessen, J. 2012. “Ανασκαφές στο Σίσι 2007-2010”. Στο *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 2: Πρακτικά της 2ης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 26-28 Νοεμβρίου 2010. Archaeological Work in Crete 2: Proceedings of the 2nd Meeting, Rethymnon, 26-28 November 2010*, επίμ. Μ. Ανδριανάκης, Π. Βαρθαλίτου και Ι. Τζαχίλη, 81-88. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.

Driessen, J. 2013. “The Wild Country East of Dikte: Contextualising Minoan Petras”. Διάλεξη από την παρουσίαση του βιβλίου *Petras, Siteia: 25 years of excavations and studies*, επίμ. Μ. Τσιμπούλου; Athens, Danish Institute, 18 april, 2013.

Driessen, J. 2018. A new ceremonial centre at Sissi (Nomos Lassithiou). Στο *Πεπραγμένα ΙΒ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 21-25 Σεπτεμβρίου 2016*, επίμ. Κ. Μιτσοτάκη και Λ. Τζεδάκη-Αποστολάκη. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών - Ιστορικό Μουσείο Κρήτης. <https://12iccs.proceedings.gr/en/proceedings/category/38/32/159>

Driessen, J και C.F. Macdonald. 1997. *The Troubled Island: Minoan Crete before and after the Santorini Eruption. Aegaeum* 17. Liège: Université de Liège, Histoire de l'art et

archéologie de la Grèce antique; University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.

Driessen, J. και C.F. MacDonald. 2000. “The eruption of the Santorini volcano and its effects on Minoan Crete”. Στο *The Archaeology of Geological Catastrophes*, επίμ. W.J McGuire, D.R. Griffiths, P.L. Hancock και I.S. Stewart, 81-93. London, The Geological Society, επίμ. A.J. Hartley, R.E. Holdsworth, A.C. Morton και M.S. Stoker, Geological Society Special Publication 171.

Georgiou, H. S. 1991. “Bronze Age Ships and Rigging”. Στο *Thalassa. L'Egée préhistorique et la mer. Actes de la troisième rencontre égéenne internationale de l'Université de Liège, Station de recherches sous-marines et océanographiques (StaReSo), Calvi, Corse, 23-25 avril 1990* επίμ. R. Laffineur και L. Basch, 61-71. *Aegaeum* 7. Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique, Université de Liège, Liège.

Gill, M. A. V. 1985. “Some observations on representations of marine animals in Minoan art, and their identification”. *Bulletin de correspondance hellénique*. Supplément 11: 63-81.

Godelier, M. 2003. *Το αίνιγμα του δόρου* (Μετάφραση Α. Αγγελίδου). Αθήνα: Gutenberg.

Haysom, M. 2011. “Fish and ships: Neopalatial seascapes in context”. Στο *The Seascape in Aegean Prehistory*, επίμ. G. Vavouranakis, 70-98. Monographs of the Danish Institute at Athens 14, Athens: The Danish Institute at Athens.

Hue, M. και O. Pelon. 1991. “Malia et la mer”. Στο *Thalassa. L'Egée préhistorique et la mer. Actes de la troisième rencontre égéenne internationale de l'Université de Liège, Station de recherches sous-marines et océanographiques (StaReSo), Calvi, Corse, 23-25 avril 1990*, επίμ. R. Laffineur και L. Basch, 117-127. *Aegaeum* 7. *Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège*. Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique, Université de Liège, Liège.

Θεοδούλου, Θ. 2015. “Σύνοψη της ενάλιας και παράκτιας αρχαιολογικής έρευνας στην Κρήτη μέχρι το 2014”. *CretChron* 35: 31-52.

Ingold, T. 2016. *Η αντίληψη του περιβάλλοντος* (μετάφραση Α. Βρεττού). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Kaiser, L. 2018. “Origin and Practice of Trade at Early Minoan Mochlos: A Report on 2018 Work Supported by the Richard Seager Fellowship”. *Kentro* 21: 19-22.

Knappett, C. και I. Nikolakopoulou. 2005. “Exchange and Affiliation Networks in the MBA Southern Aegean: Crete, Akrotiri and Miletus”. Στο *Emporia: Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference/10e Rencontre égéenne internationale, Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 April 2004*, επίμ. R. Laffineur και E. Greco, 175-184. Volume 1, Aegaeum 25, Liège and Austin: Université de Liège, Histoire de l’art et archéologie de la Grèce antique and University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.

Knappett, C. και I. Nikolakopoulou. 2014. “Inside Out? Materiality and Connectivity in the Aegean Archipelago”. Στο *The Cambridge Prehistory of the Bronze and Iron Age Mediterranean*, επίμ. A. B. Knapp, Bernard και P. van Dommelen, 25-39. New York: Cambridge University Press.

Kopaka, K. 2008. “What is an island? Concepts, meanings and polysemies of insular topoi in Greek sources.” *EJA* 11.2-3: 179-97.

Kopaka, K. και A. Kossyva. 1999. “An Island’s Isles: Crete and Its Insular Components: A Preliminary Approach”. Στο *Meletemata: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters His 65th Year. Vol. II*, επίμ. P. P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur και W. D. Niemeier, 435-443. Université de Liège, Histoire de l’art et archéologie de la Grèce antique; University of Texas at Austin: Programs in Aegean Scripts and Prehistory.

Kramer-Hajos, M. 2016. *Mycenaean Greece and the Aegean World: Palace and Province in the Late Bronze Age*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Krieger, A. 2020. “The Human Experience of Seafaring in Prehistoric Times”. *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies* 8.3-4: 273-86.

Leidwanger, J. και C. Knappett. 2018. “Maritime Networks, Connectivity, and Mobility in the Ancient Mediterranean”. Στο *Maritime Networks in the Ancient Mediterranean World*, επίμ. J. Leidwanger και Carl Knappett, 1-21. Cambridge: Cambridge University Press.

Λοΐζου, Ε. 2015. *Θαλάσσιοι Δρόμοι, Λιμάνια και Ναυσιπλοΐα στο Αιγαίο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού*. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

- Loizou, E.** 2016. “Late Bronze Age Harbours in the Aegean: Towards another theoretical approach”. *Skyllis* 16.2: 118-25.
- Marinatos, N.** 1993. *Minoan Religion. Ritual, Image, and Symbol*. University of South Carolina Press, Columbia, SC.
- Marinatos, N.** 1997. “Minoan and Mycenaean Larnakes: A Comparison”. Στο *La Crète mycénienne: Actes de la Table Ronde Internationale organisée par l'École française d'Athènes (26-28 Mars 1991)*, επίμ. J. Driessen, A. Farnoux, 281-92. BCH Supplément 30, Athènes: École française d'Athènes; Paris: De Boccard Édition-Diffusion.
- Marinatos, N.** 2008 “Minoan Beliefs of the Afterlife”. Στο *From the Land of the Labyrinth. Minoan Crete, 3000-1100 B.C. Volume 2: Essays*, επίμ. M. Andreadaki-Vlazaki, G. Rethemiotakis & N. Dimopoulou-Rethemiotaki, 143-5. New York: Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation.
- Marriner N., C. Morhange, C. Flaux και N. Carayon.** 2017. “Harbors and ports, Ancient”. *Encyclopedia of Geoarchaeology*: 382-403.
- MacGillivray, J. A. και J. Driessen.** 1990. “Minoan settlement at Palaikastro”. Στο *L'habitat égéen préhistorique: Actes de la table ronde internationale, Athènes, 23-25 juin 1987*, επίμ. P. Darcque και René Treuil, 395-412. BCH Suppl. 19, Athènes and Paris: École française d'Athènes and Diffusion de Boccard.
- MacGillivray, J. A. και L. H. Sackett.** 2010. “Palaikastro”. Στο *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca.3000-1000 BC)*, επίμ. E. H Cline, 571-581. Oxford: Oxford University Press.
- McGeehan - Liritzis, V.** 1988. “Seafaring, craft and cultural contact in the Aegean during the 3rd millennium BC”. *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* (1988) 17.3: 237-56.
- Mountjoy, P. A.** 1985. “Ritual associations for LM I B marine style vases”. *Bulletin de correspondance ellénique*. Supplément 11: 231-42.

Mourtzas, N. και E. Kolaiti. 2017. “Shoreline reconstruction of the submerged Minoan harbour morphology in the bay of Kato Zakros (Eastern Crete, Greece)”. *JAS: Reports* 12: 684-98.

Μυλωνά, Α. 2008. “Αλιεία στο Προϊστορικό Αιγαίο, θεωρητικές προσεγγίσεις και αρχαιολογικές μαρτυρίες: η περίπτωση του Ακρωτηρίου”. Στο *Ακρωτήρι Θήρας. Τριάντα Χρόνια Έρευνα, 1967-1997. Επιστημονική Συνάντηση 19-20 Δεκεμβρίου 1997*, επίμ. Χ. Ντούμας, 129-36. Η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα.

Mylona, D. 2014. “Aquatic animal resources in Prehistoric Aegean, Greece”. *Journal of Biological Research-Thessaloniki* 21: 2.

Mylona, D. 2016α. “On Fish Bones, Seashells, Fishermen, and Seaside Living at Late Minoan IB Mochlos”. *Kentro* 19: 1-5.

Mylona, D. 2016β. “Fish and seafood consumption in the Aegean: variations on a theme”. Στο *The Inland Seas: Towards an Ecohistory of the Mediterranean and the Black Sea*, επίμ. T. Bekker-Nielsen και R. Gertwagen, 57-84. *Geographica Historica* 35, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Mylona, D. 2018. “Fish Processing in the Mediterranean: Varying Traditions, Technologies and Scales of Production with Particular Reference to the Eastern Mediterranean”. *Journal of Maritime Archaeology* 13.3: 419–36.

Mylona, D. 2020. “Marine Resources and Coastal Communities in the Late Bronze Age Southern Aegean: A Seascape Approach”. *AJA* 124.2: 179-213.

Nafplioti, A., J. Driessen, A. Schmitt και I. Crevecoeur. 2021. “Mobile (after-)lifeways: People at pre- and protopalatial Sissi (Crete)”. *JAS: Reports* 35. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2352409X20305095>

Niemeier, W. D. 1995. “Aegina - First Aegean 'State' Outside of Crete?”. Στο *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference / 5e Rencontre égéenne internationale, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994, Vol I*, επίμ. R. Laffineur, και W. D. Niemeier, 73-80. *Aegaeum* 12. Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique; University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.

Niemeier, W. D. 2004. “When Minos ruled the waves: Knossian power overseas”. Στο *Knossos: Palace, City, State: Proceedings of the Conference in Herakleion organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos*, επίμ. G. Cadogan, E. Hatzaki και A. Vasilakis, 393-98. BSA Studies 12, London: The British School at Athens.

Nuttall, C. 2021. *Seascape Dialogues. Human-sea interaction in the Aegean from Late Neolithic to Late Bronze Age*. Uppsala: Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University.

Papadatos, Y. 2007. “Beyond cultures and ethnicity: a new look at material culture distribution and inter-regional interaction in the Early Bronze Age Southern Aegean”. Στο *Mediterranean Crossroads*, επίμ. S. Antoniadou και A. Pace, 419-51. Oxford: Pierides Foundation.

Papageorgiou, D. 2008. “The marine environment and its influence on seafaring and maritime routes in the prehistoric Aegean”. *EJA* 11.2-3: 199-222.

Πλάτων, Α. 2009. *Ζάκρος Σητείας: Το Ανάκτορο και ο Μινωικός Οικισμός*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Πλάτων, Α. 2018. “Καινούργιες ενδείξεις για τον κνωσιακό χαρακτήρα του ΥΜΙ ανακτόρου της Ζάκρου”. Στο *Πεπραγμένα ΙΑ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011*, επίμ. Ε. Γαβριλάκη, 275-292. Volume A1.1: Τμήμα Αρχαιολογικό. Μεσόγειος - Αιγαιακός Κόσμος - Κρήτη; Πολιτισμικοί Ορίζοντες - Οικιστική - Αρχιτεκτονική, Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης.

Platon, L. 2004. “Το Υστερομινωικό Ι ανάκτορο της Ζάκρου: μια ‘Κνωσός’ έξω από την Κνωσό;”. Στο *Knossos: Palace, City, State: Proceedings of the Conference in Herakleion organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos*, επίμ. G. Cadogan, E. Hatzaki και A. Vasilakis, 381-92. BSA Studies 12, London: The British School at Athens.

Platon, L. 2010. “Kato Zakros”. Στο *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca.3000-1000 BC)*, επίμ. E. H Cline, 509-17. Oxford: Oxford University Press.

Πλάτων, Ν. 1974. *Ζάκρος. Το νέον μινωικόν ανάκτορον*. Αθήνα: Αρχαιολογική Εταιρεία.

Powell, J. 1996. *Fishing in the Prehistoric Aegean. SIMA-PB 137*. Jonsered: Paul Åströms.

Reese, D. S. 2019. *Shell Purple-dye Production in the Mediterranean Basin and Environs*. Δημοσίευτος κατάλογος.

Renfrew, C., J.R. Cann και J.E. Dixon. 1965. “Obsidian in the Aegean”. *BSA* 60: 225-47.

Σακελλαράκη, Μ. 2011. *Ο χαρακτήρας και η λειτουργία των νεοανακτορικών κτηρίων: η περίπτωση του Νίρου Χάνι*. Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Sanavia, A. 2014. “How to Improve on Nature: Some Middle Minoan Triton Shells from Phaistos (Crete)”. Στο *Physis: l'environnement naturel et la relation homme-milieu dans le monde égéen protohistorique. Actes de la 14e Rencontre égéenne internationale, Paris, Institut National d'Histoire de l'Art (INHA), 11-14 décembre 2012*, επίμ. G. Touchais, R. Laffineur και F. Rougemont, 543-546. *Aegaeum* 37, Leuven and Liege: Peeters.

Schäfer, J. 1991. “Amnisos: Harbour-Town of Minos?”. Στο *Thalassa. L'Egée préhistorique et la mer. Actes de la troisième rencontre égéenne internationale de l'Université de Liège, Station de recherches sous-marines et océanographiques (StaReSo), Calvi, Corse, 23-25 avril 1990*, επίμ. R. Laffineur και L. Basch, 111-16. *Aegaeum* 7. *Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège*. Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique, Université de Liège, Liège.

Shaw, J. W. 1990. “Bronze Age Aegean Harboursides”. Στο *Thera and the Aegean World III. Vol. 1: Archaeology. Proceedings of the Third International Congress, Santorini, Greece, 3-9 September 1989*, επίμ. D.A. Hardy, C.G. Doumas, J.A. Sakellarakis και P.M. Warren, 420-436. The Thera Foundation, London.

Shaw, J. W. 1995. “Two Three-Holed Stone Anchors from Kommos, Crete: Their Context, Type and Origin”. *IJNA* 24: 279-91.

Shaw, J. W. 2004. “Kommos: The Sea-Gate to Southern Crete”. Στο *Crete Beyond the Palaces: Proceedings of the Crete 2000 Conference*, L. Preston Day, M. S. Mook και J. D. Muhly, 43-51. Prehistory Monographs 10, Philadelphia: INSTAP Academic Press.

Shaw, J. W. 2019. “The Earliest Harbour Installations on Aegean Foreshores”. *IJNA* 48.1: 85-102.

Shaw, J. W. και M. C. Shaw. 2006. *Kommos. An Excavation on the South Coast of Crete by the University of Toronto under the auspices of the American School of Classical Studies at Athens. Vol V. The Monumental Minoan Buildings at Kommos, (With contributions by Giuliana Bianco, Deborah Ruscillo, Jeremy B. Rutter, Joseph W. Shaw, Maria C. Shaw, Aleydis Van de Moortel, and others)*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Sofianou, C. και T. M. Brogan. 2012. “Papadiokampos and the Siteia Bay in the second millennium BC: exploring patterns of regional hierarchy and exchange in eastern Crete”. Στο *Petras, Siteia - 25 years of excavations and studies. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010*, επίμ. M. Tsipopoulou, 327-40. Monographs of the Danish Institute at Athens 16, Athens: The Danish Institute at Athens.

Soles, J. S. 1991. “The Gournia Palace”. *AJA* 95.1: 17-78.

Soles, J. S. 2016. “Hero, Goddess, Priestess: New Evidence for Minoan Religion and Social Organization”. Στο *Metaphysis: Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 15th International Aegean Conference, Vienna, Institute for Oriental and European Archaeology, Aegean and Anatolia Department, Austrian Academy of Sciences and Institute of Classical Archaeology, University of Vienna, 22-25 April 2014*, επίμ. E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur και J. Weilhartner, 247-53. *Aegaeum* 39, Leuven-Liege: Peeters.

Tartaron, T. F. 2013. *Maritime Networks in the Mycenaean World*. Cambridge: Cambridge University Press.

Theodoropoulou, T. 2012. “Neolithic and Minoan marine exploitation at Petras: diachronic trends and cultural shifts”. Στο *Petras, Siteia - 25 years of excavations and studies. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010*, επίμ. M. Tsipopoulou,

89-103. Monographs of the Danish Institute at Athens 16, Athens: The Danish Institute at Athens.

Todd, I. A. και P. Warren. 2012. “Islandscapes and the built environments: the placing of settlements from village to city state (third to first millennia BC) in Cyprus and Crete”. Στο *Parallel Lives: Ancient Island Societies in Crete and Cyprus. Papers arising from the Conference in Nicosia organized by the British School at Athens, the University of Crete and the University of Cyprus, in November-December 2006*, επίμ. G. Cadogan, M. Iacovou, K. Koraka και J. Whitley, 47-59. British School at Athens Studies 20, London: The British School at Athens.

Tsipopoulou, M. 2002. “Petras, Siteia: The Palace, the Town, the Hinterland and the Protopalatial Background”. Στο *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan Palaces. Proceedings of the International Workshop “Crete of the hundred Palaces?” held at the Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve, 14-15 December 2001*, επίμ. J. Driessen, I. Schoep και R. Laffineur, 133-44. Aegaeum 23, Liege: Université de Liège.

Van de Moortel, A. 2007. “The Harbor of Kommos and Its East Mediterranean Connections in the Protopalatial Period”. Στο *Krinoi kai Limenes: Studies in Honor of Joseph and Maria Shaw*, επίμ. P. P. Betancourt, M. C. Nelson και H. Williams, 177-84. Prehistory Monographs 22, Philadelphia: INSTAP Academic Press.

Van de Moortel, A. 2010. “Interconnections between the Western Mesara and the Aegean in the Middle Bronze Age”. Στο *Mesohelladika. Μεσοελλαδικά: La Grèce continentale au Bronze Moyen. Η ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση εποχή του Χαλκού. The Greek Mainland in the Middle Bronze Age. Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 mars 2006*, επίμ. A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki και J. Wright, 875-84. BCH Suppl. 52, Athènes: École française d'Athènes.

Van de Moortel, A. 2012. “Middle Bronze Age Boat of Mitrou, Central Greece”. Στο *Between Continents: Proceedings of the Twelfth Symposium on Boat and Ship Archaeology, Istanbul 2009*, επίμ. N. Günsenin, 17-26. *International Symposium on Boat and Ship Archaeology 12*. İstanbul: Ege Yayınları.

Van de Moortel, A. 2017. “A New Typology of Bronze Age Aegean Ships: developments in Aegean shipbuilding in their historical context”. Στο *Baltic and beyond: Change and continuity in shipbuilding. Proceedings of the Fourteenth International Symposium on Boat and Ship Archaeology, Gdańsk 2015*, επίμ. J. Litwin, 263-68. *International Symposium on Boat and Ship Archaeology* 14. Gdańsk: The National Maritime Museum.

Vavouranakis, G. 2011. “Funerary customs and maritime activity in Early Bronze Crete”. Στο *The seascape in Aegean Prehistory*, επίμ. G. Vavouranakis, 91-118. Monographs of the Danish Institute at Athens 14, Athens: The Danish Institute at Athens.

Vavouranakis, G. 2020. “The Mechanics of Cultural Hybridization in the Southern Aegean during the Third Millennium BC”. *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies* 8.3-4: 299-313.

Vavouranakis G. και D. Catapoti. 2021. “Le dur ne dure pas, seul dure le doux. Rethinking Dominant Perceptions of the “Maritime” in Early Bronze Age Aegean Archaeology”. *Cahiers «Mondes anciens»* 14. <https://journals.openedition.org/mondesanciens/3264>

Watrous, L. V. 1998. “Egypt and Crete in the Early Middle Bronze Age: A Case of Trade and Cultural Diffusion”. Στο *The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997*, επίμ. E. H. Cline και D. Harris-Cline, 19-28. *Aegaeum* 18. Liège: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique; University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.

Watrous, L. V. 2007. “Harbors as Agents of Social Change in Ancient Crete”. Στο *Krinoi kai Limenes: Studies in Honor of Joseph and Maria Shaw*, επίμ. P. P. Betancourt, M. C. Nelson και H. Williams, 101-6. Prehistory Monographs 22, Philadelphia: INSTAP Academic Press.

Watrous, L. V. 2012. “The Harbor Complex of the Minoan Town at Gournia”. *AJA* 116.3: 521-41.

Wiener, M. H. 1991. “The Nature and Control of Minoan Foreign Trade”. Στο *Bronze Age Trade in the Mediterranean*, επίμ. N.H Gale, 325-50. *SIMA* 90. Paul Åströms Förlag, Göteborg.

Χρυσικοπούλου, Ε., και Σ. Σωτηροπούλου. 2003. “Το Ιώδες στην Παλέτα του Θηραίου Ζωγράφου”. Στο *Αργοναύτις. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Χρίστο Γ. Ντούμα από τους*

μαθητές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1980-2000), επίμ. Α. Βλαχόπουλος και Κ. Μπίρταχα, 490-504. Αθήνα: Η Καθημερινή Α.Ε.

Κατάλογος εικόνων

Εικ.1. Χάρτης με τις θέσεις που αναφέρονται στο κεφάλαιο 1.2.

Εικ.2. Η περιοχή του Πόρου Κατσαμπά το 1940 (αεροφωτογραφία). Πηγή: Dimoroulou-Rethemiotaki 2004, εικ.31.2.

Εικ.3. Οι νεώσοικοι στον Πόρο-Κατσαμπά. Πηγή: Loizou 2016, fig.8.

Εικ.4. Σχέδιο των νεώσοικων στον Πόρο-Κατσαμπά. Πηγή: Shaw 2019, fig.9.

Εικ.5. Αμνισός 1985. Διάστικτη γραμμή: Υποθετική ακτογραμμή στη 2^η χιλιετία π.Χ. Διακεκομμένες και συμπαγείς μαύρες γραμμές: Πιθανές διαδρομές προς την Κνωσό. Πηγή: Schäfer 1991, Pl. XXVIIIb.

Εικ.6. Σχέδιο με τις πιθανές διαδρομές Αμνισού – Κνωσού. Πηγή: Schäfer 1991, Pl. XXIXa.

Εικ.7. Η περιοχή της Κνωσού με τον Καίρατο, τον Καρτερό και τις πιθανές μινωικές διαδρομές προς Κατσαμπά και Αμνισό. Πηγή: Schäfer 1991, Pl. XXVIIIa.

Εικ.8. Η έπαυλη στο Νίρου Χάνι. Πηγή: Σακελλαράκη 2011, εικ. 4.1.

Εικ.9. Ακρωτήριο Αγ. Θεοδώρων. Τοπογραφικό Σχέδιο με τα αποκαλυφθέντα μινωικά κατάλοιπα. Πηγή: Σακελλαράκη 2011, εικ. 7.1.

Εικ.10. Η λαξευμένη ορθογώνια δεξαμενή που εντοπίστηκε από τον Σ. Μαρινάτο. Πηγή: Loizou 2016, fig.7.

Εικ.11. Η λαξευμένη ορθογώνια δεξαμενή. Πηγή: Σακελλαράκη 2011, εικ. 7.4.

Εικ.12. Η λαξευμένη ορθογώνια δεξαμενή. Ανατολικό τμήμα. Πηγή: Σακελλαράκη 2011, εικ. 7.5.

Εικ.13. Το αγκυροβόλιο της Αγίας Βαρβάρας στα Μάλια. Πηγή: Hue και Pelon 1991, Pl.XXXI.

Εικ.14. Το αγκυροβόλιο στον όρμο του Ποταμού, Μάλια. Πηγή: Hue και Pelon 1991, Pl.XXXII.

Εικ.15. Σχέδιο των καταλοίπων του βυθισμένου κτίσματος στα Μάλια. Πηγή: Shaw 1990, fig.11.

Εικ.16. Ο λόφος Κεφάλι στο Σίσι (αεροφωτογραφία). Πηγή: Driessen 2018, fig.1.

Εικ.17. Το Τελετουργικό Σύμπλεγμα στο Σίσι (αεροφωτογραφία). Πηγή: Driessen 2018, fig.5.

Εικ.18. Τοπογραφικό σχέδιο των Γουρνιών και της ακτής. Πηγή: Watrous 2012, fig.1.

Εικ.19. Σχέδιο των μινωικών καταλοίπων στην ακτή των Γουρνιών. Πηγή: Watrous 2012, fig.3.

Εικ.20. Η οπή στον φυσικό βράχο, κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας, Γουρνιά. Πηγή: Loizou 2016, fig.5.

Εικ.21. Η κλίμακα στον φυσικό βράχο, κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας, Γουρνιά. Πηγή: Loizou 2016, fig.6.

Εικ.22. “Shore House”, Γουρνιά. Πηγή: Loizou 2016, fig.3.

Εικ.23. Σχέδιο του “Shore House”, Γουρνιά. Πηγή: Watrous 2012, fig.6.

Εικ.24. Ψηφιακή αποκατάσταση της περιοχής του Μόχλου. Η θέα από τα βορειοδυτικά. Πηγή: Vavouranakis 2011, fig.4.

Εικ.25. Αεροφωτογραφία της περιοχής του Παπαδιόκαμπου. Πηγή: Sofianou και Brogan 2012, fig.2.

Εικ.26. Νεοανακτορικές θέσεις στον κόλπο της Σητείας. Πηγή: Christakis 2012α, fig.1.

Εικ.27. Μινωικές θέσεις στην περιοχή του Παλαικάστρου. Πηγή: MacGillivray και Driessen 1990, fig.6.

Εικ.28. Η έκταση του Παλαικάστρου κατά τη Νεοανακτορική. Πηγή: MacGillivray και Driessen 1990, fig.4.

Εικ.29. Σχέδιο του οικισμού του Παλαικάστρου. Πηγή: MacGillivray και Sackett 2010, fig.43.1.

Εικ.30. (a): Χάρτης θέσης του ανατολικού άκρου της Κρήτης. (b): Ο όρμος και η κοιλάδα της Κάτω Ζάκρου. (c): Το Ανάκτορο της Κάτω Ζάκρου μεταξύ του ΒΑ λόφου και του λόφου του Αγίου Αντωνίου στα νότια, και τα λείψανα της γύρω μινωικής πόλης στις πλαγιές των λόφων. Πηγή: Mourtzas και Kolaiti 2017, fig.1.

Εικ.31. (d): Η επιμήκης υποβρύχια διαμόρφωση των διαφόρων λωρίδων βράχων, που σχηματίζουν τη βυθισμένη φυσική μορφολογία του λιμανιού. (e): Το άκρο της επιμήκους υποβρύχιας διαμόρφωσης, προς την ακτή. (f): Το άκρο της επιμήκους υποβρύχιας διαμόρφωσης, προς την θάλασσα. Πηγή: Mourtzas. και Kolaiti 2017, fig.3.

Εικ.32. Η έπαυλη στον Μακρύγιαλο. Πηγή: Davaras 1997, Plan 2.

Εικ.33. Το “double harbor arrangement” από την ΥΜ Ι “*Τοιχογραφία της Νηοπομπής*”, Δυτική Οικία, Ακρωτήρι, Θήρα. Πηγή: Loizou 2016, fig.1.

Εικ.34. Πιθανή αποκατάσταση του ακρωτηρίου που συνέδεε την νησίδα της Παπαδόπλακας με τον Κομμό. Πηγή: Loizou 2016, fig.2.

Εικ.35. Σχέδιο του Κομμού. Νότια περιοχή. Πηγή: Loizou 2016, fig.10.

Εικ.36. Η ράμπα καθέλκυσης του Κομμού. Πηγή: Shaw 2019, fig.2.

Εικ.37. Σχέδιο της ράμπας καθέλκυσης του Κομμού. Πηγή: Shaw 2019, fig.3.

Εικ.38. Σχέδιο του παλαιοανακτορικού Κτιρίου ΑΑ. Πηγή: Shaw 2019, fig.5.

Εικ.39. Σχέδιο του νεοανακτορικού Κτιρίου Τ. Πηγή: Shaw 2019, fig.7.

Εικ.40. Εξάπλωση κνωσιακής επιρροής, αν η Κνωσός χρησιμοποιούσε και τη θαλάσσια μεταφορά. Πηγή: Bevan 2010, fig.6.

Εικ.41. Οι προτεινόμενες θαλάσσιες διαδρομές του Προϊστορικού Αιγαίου, σύμφωνα με περιβαλλοντικά και αρχαιολογικά δεδομένα. Η διαδρομή “D” αναφέρεται στο κείμενο ως “Δ”. Πηγή: Parageorgiou 2008, fig.4.

Εικ.42. Απεικονίσεις πλοίων της Εποχής του Χαλκού: a. Πρωτοκυκλαδικό longboat, b. Πρωτομινωικό πήλινο ομοίωμα πλοίου από το Παλαίκαстро, Κρήτη, c. Υστερομινωική σφραγίδα με απεικόνιση πλοίου με ιστία d. Κωπήλατο πλοίο από την Νότια Μικρογραφική Τοιχογραφία, Ακρωτήρι, Θήρα. Πηγή: Berg 2013, fig.2.

Εικ.43. Πήλινο ομοίωμα πλοίου από το Μόγλο. Πηγή: McGeehan- Liritzis 1988, fig.12.

Εικ.44. Το πλοίο από το Μήτρον, Λοκρίδα. Πηγή: Vavouranakis 2020, fig.2.

Εικ.45. Αναπαραστάσεις ΠΜ ΙΙΙ και Μεσομινωικών ιστιοφόρων σε σφραγίδες. Πηγή: McGeehan- Liritzis 1988, fig.13.

Εικ.46. Θραύσμα αγγείου από την Κολώνα με άνδρες που κρατούν κουπιά και ακόντια μέσα σε πλοίο. Πηγή: <http://www.ime.gr/chronos/02/mainland/gr/mh/gallery/economy/navig.html>

Εικ.47. Χάρτης του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου. Η κομβική θέση της Κρήτης. Πηγή: Colburn 2008, fig.1.

Εικ.48. Κύριοι θαλάσσιοι δρόμοι και δίκτυα στο Αιγαίο. Πηγή: Alberti 2013, fig.3.1, 3.4.

Εικ.49. Απεικονίσεις μεθόδων αλιείας: α. Αλιεία με πετονιά, β. Αλιεία με δίχτυα (;), γ. Αλιεία με παγίδες (;). Πηγή: Berg 2013, fig.3.

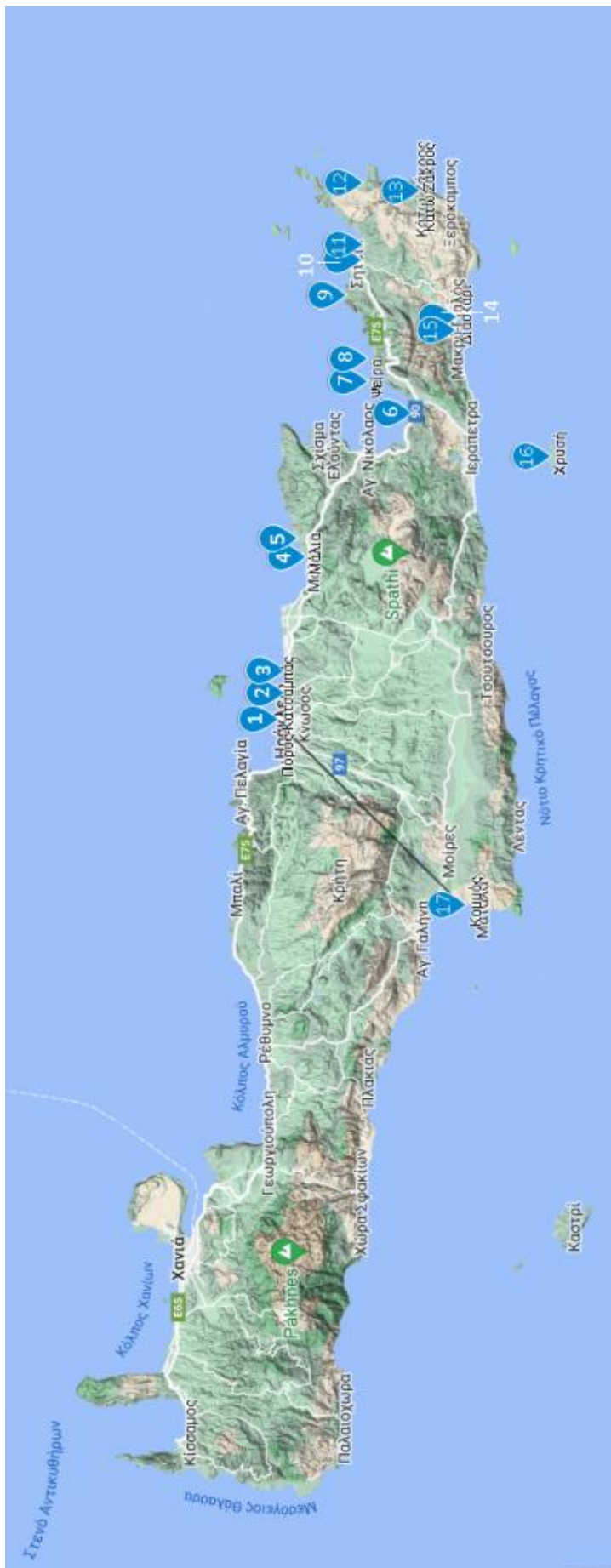
Εικ.50. Τροποποιήσεις στα όστρακα τρίτων: α) τρύπημα, β) αφαίρεση κεντρικού άξονα οστράκου, γ) αφαιρέσεις στο χείλος. Πηγή: Apostolaku κ.α. 2014, πιν. XCIVa.

Εικ.51. Ατροποποίητοι τρίτωνες από ΥΜ Ι πλαίσια στον Παπαδιόκαμπο. Πηγή: Mylona 2020α, εικ.17.

Εικ.52. θρυμματισμένα *Hexaplex trunculus* από την οικία Β1 στη Χρυσή. Πηγή: Apostolaku κ.α. 2016, εικ.3.

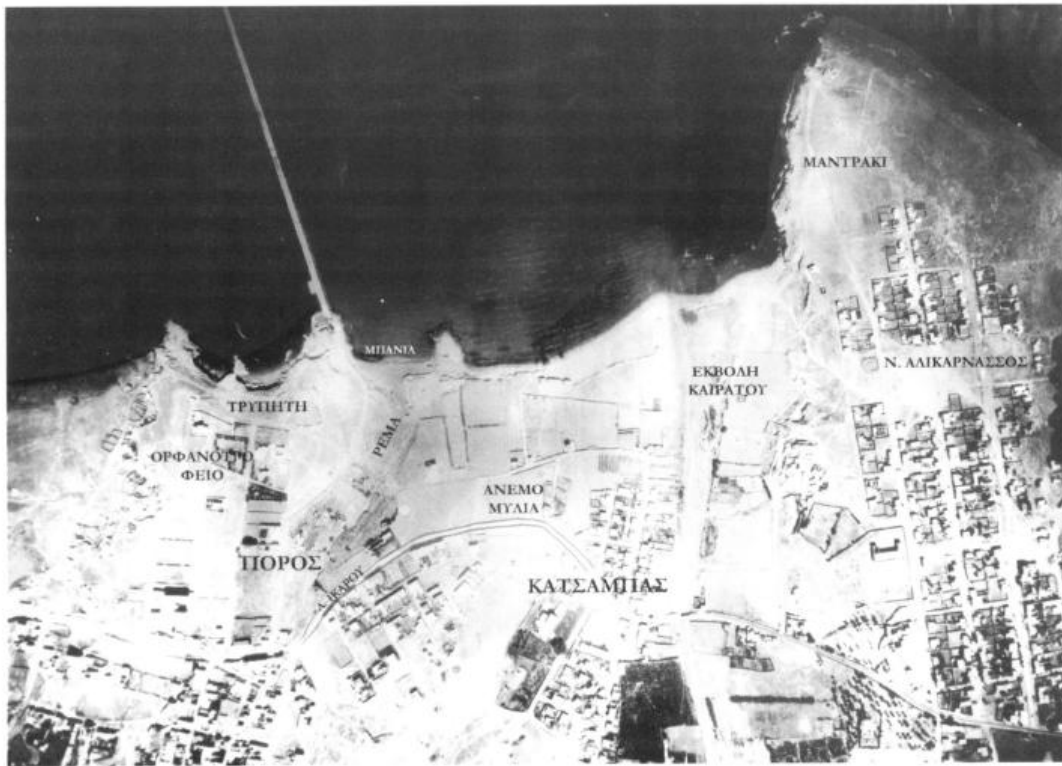
Εικ.53. Σχέδιο οικίας Β1 στη Χρυσή, όπου λειτουργούσε εργαστήριο παραγωγής πορφύρας. Πηγή: Apostolaku κ.α. 2016, εικ.5.

Εικόνες



Εικ.1. Χάρτης με τις θέσεις που αναφέρονται στο κεφάλαιο 1.2.

1. Πόρος- Κατσαμπάς
2. Αμνισός
3. Νίρου Χάνι
4. Μάγια
5. Σίστι
6. Γουρνιά
7. Ψείρα
8. Μόχλος
9. Παπαδιόκαμπος
10. Πετράς
11. Αγία Φωτιά
12. Παλαίκαстро
13. Κάτω Ζάκρος
14. Διασκάρι
15. Μακρύγιαλος
16. Χρυσή
17. Κομμός



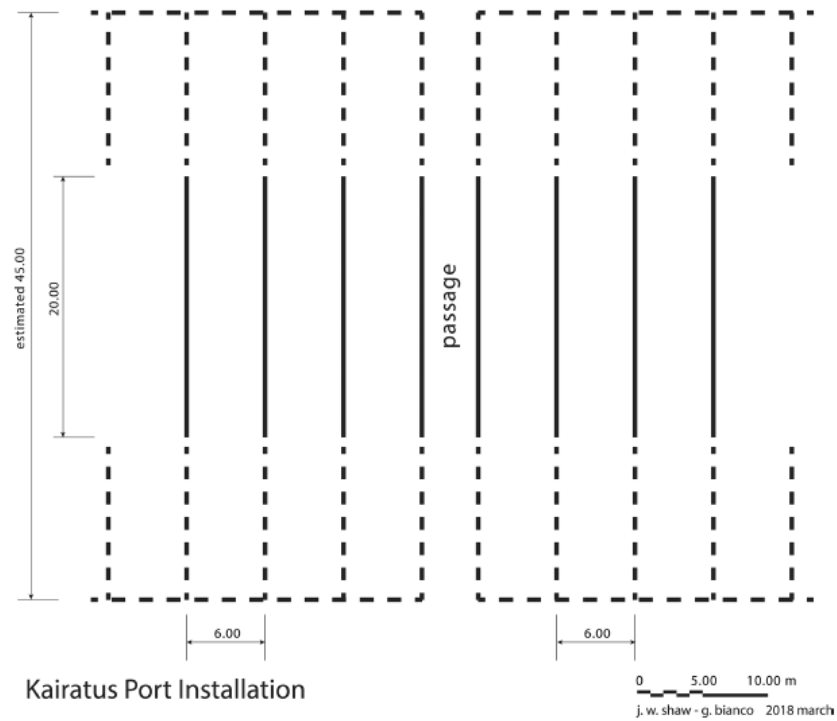
Εικ.2. Η περιοχή του Πόρου Κατσαμπά το 1940 (αεροφωτογραφία).

Πηγή: Dimoroulou-Rethemiotaki 2004, εικ.31.2



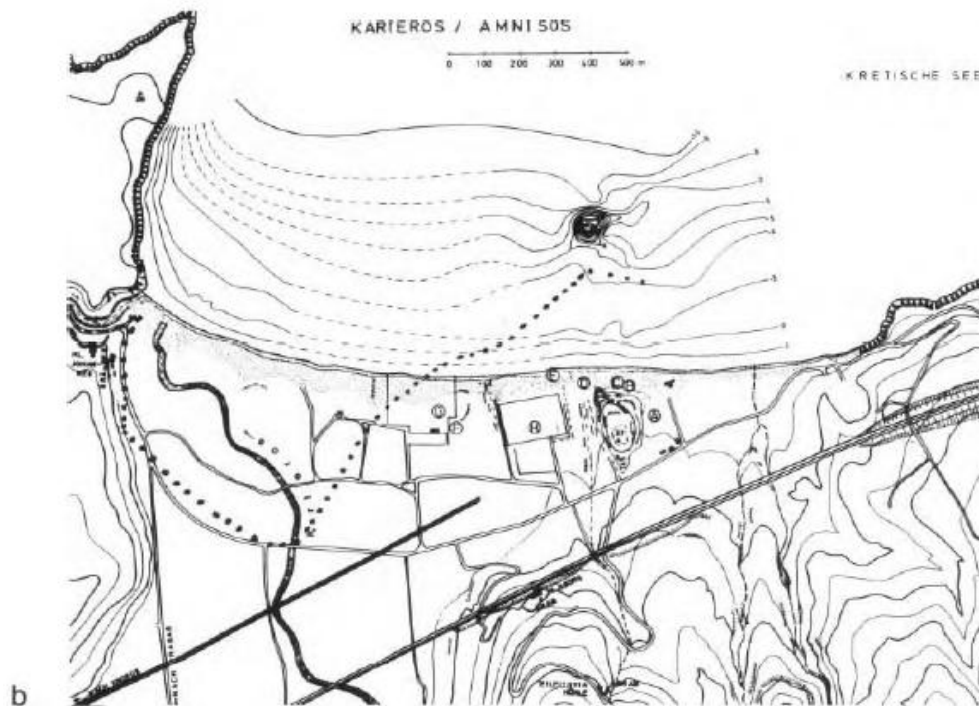
Εικ.3. Οι νεώσοικοι στον Πόρο-Κατσαμπά.

Πηγή: Loizou 2016, fig.8



Εικ.4. Σχέδιο των νεώσοικων στον Πόρο-Κατσαμπά.

Πηγή: Shaw 2019, fig.9

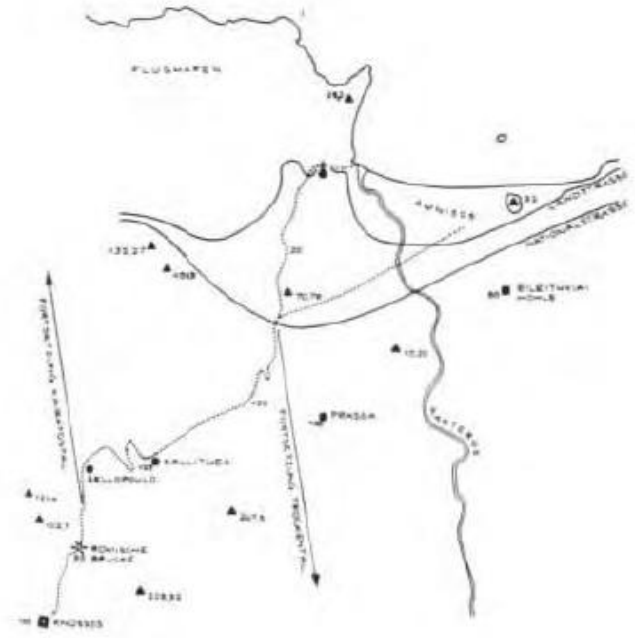


Εικ.5. Αμνισός 1985. Διάστικτη γραμμή: Υποθετική ακτογραμμή στη 2^η χιλιετία π.Χ. Διακεκομμένες και συμπαγείς μαύρες γραμμές: Πιθανές διαδρομές προς την Κνωσό.

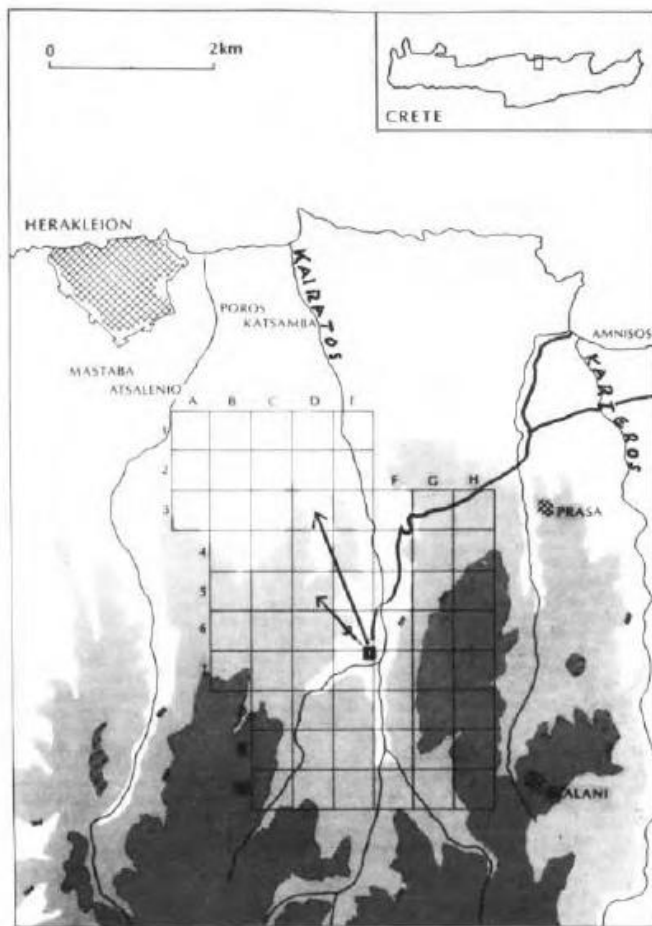
Πηγή: Schäfer 1991, Pl. XXVIIIb

Εικ.6. Σχέδιο με τις πιθανές διαδρομές
Αμνισού – Κνωσού.

Πηγή: Schäfer 1991, Pl. XXIXa



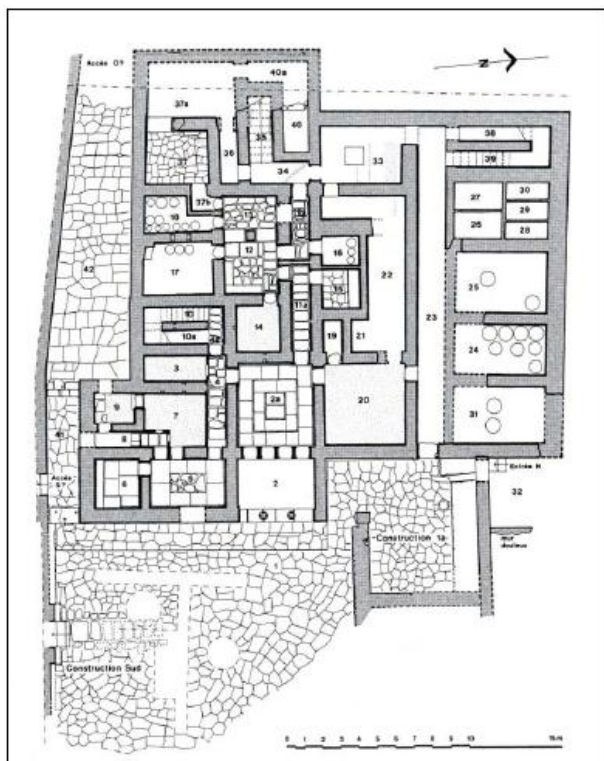
a



a

Εικ.7. Η περιοχή της Κνωσού με τον
Καίρατο, τον Καρτερό και τις πιθανές
μινωικές διαδρομές προς Κατσαμπά και
Αμνισό.

Πηγή: Schäfer 1991, Pl. XXVIIIa

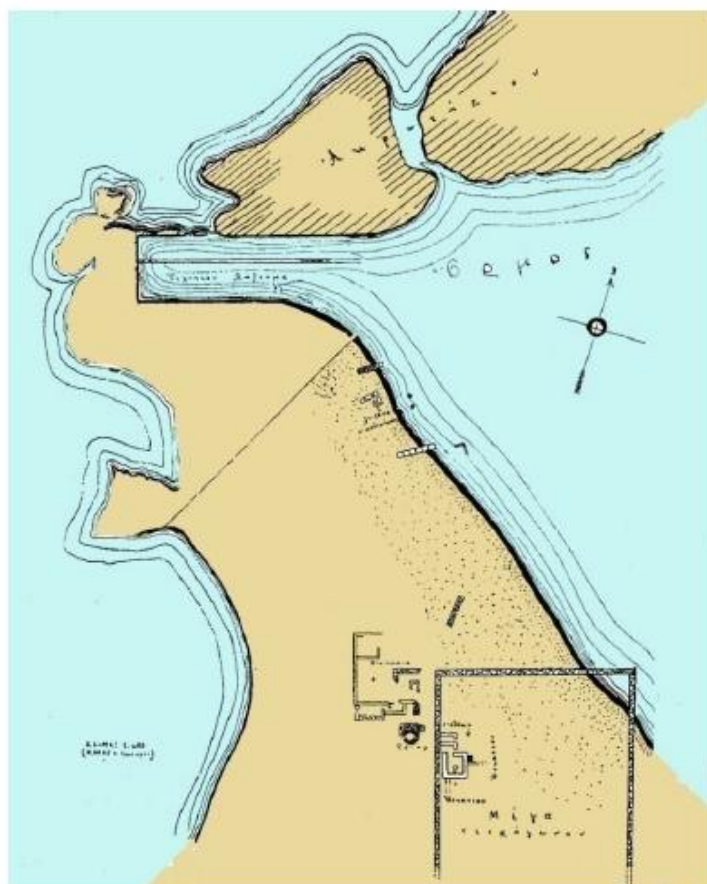


Εικ.8. Η έπαυλη στο Νίρου Χάνι.

Πηγή: Σακελλαράκη 2011, εικ. 4.1

Εικ.9. Ακρωτήριο Αγ. Θεοδώρων.
Τοπογραφικό Σχέδιο με τα
αποκαλυφθέντα μινωικά κατάλοιπα.

Πηγή: Σακελλαράκη 2011, εικ. 7.1





Εικ.10. Η λαξευμένη ορθογώνια δεξαμενή που εντοπίστηκε από τον Σ. Μαρινάτο.

Πηγή: Loizou 2016, fig.7



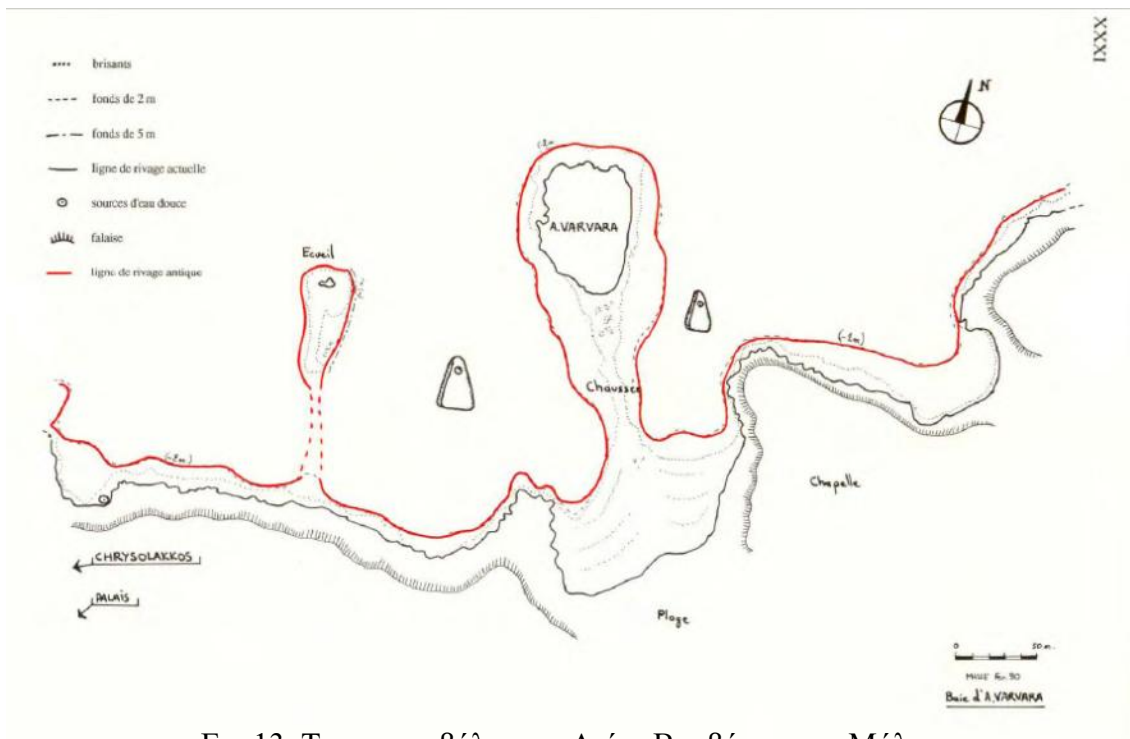
Εικ.11. Η λαξευμένη ορθογώνια δεξαμενή.

Πηγή: Σακελλαράκη 2011, εικ. 7.4



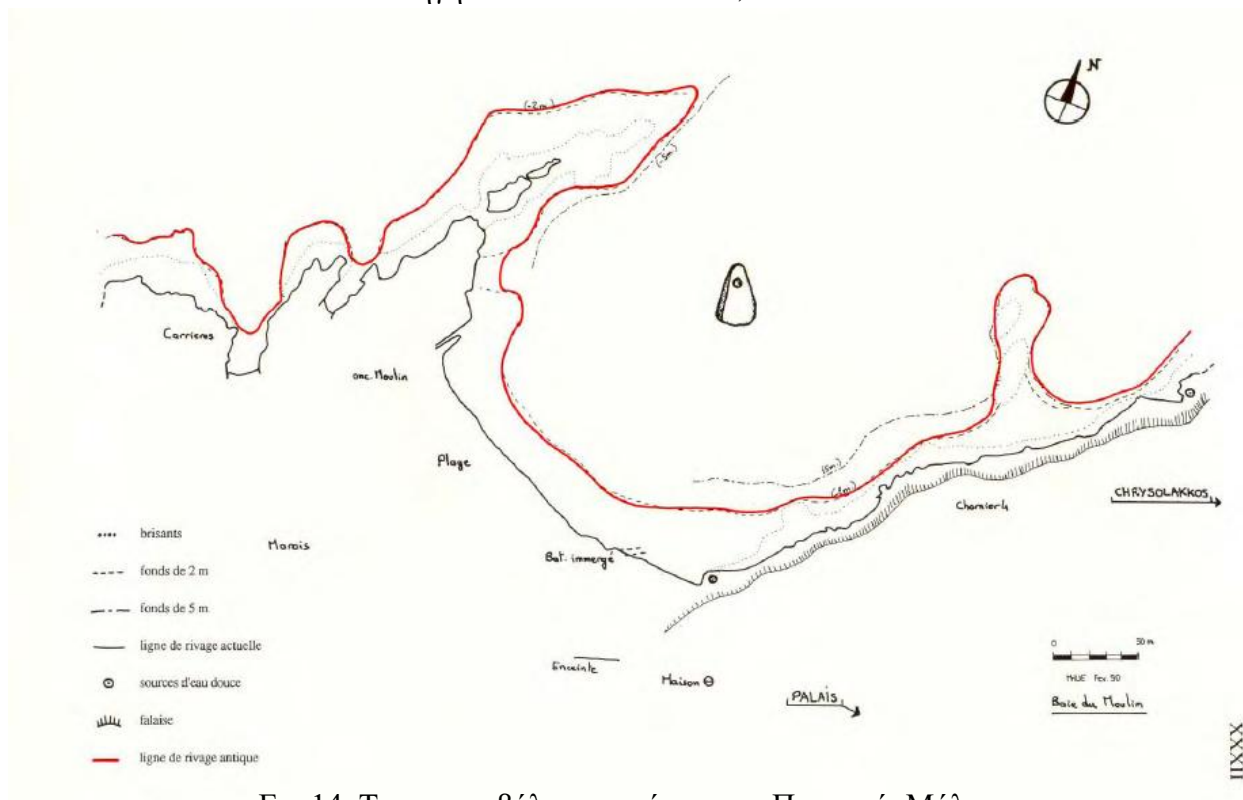
Εικ.12. Η λαξευμένη ορθογώνια δεξαμενή. Ανατολικό τμήμα.

Πηγή: Σακελλαράκη 2011, εικ. 7.5



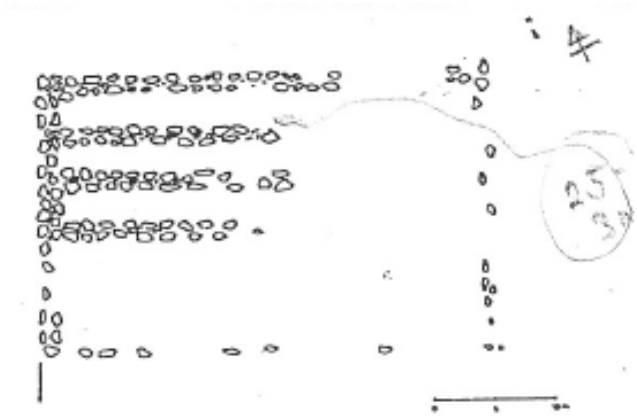
Εικ.13. Το αγκυροβόλιο της Αγίας Βαρβάρας στα Μάλια.

Πηγή: Hue και Pelon 1991, Pl.XXXI



Εικ.14. Το αγκυροβόλιο στον όρμο του Ποταμού, Μάλια.

Πηγή: Hue και Pelon 1991, Pl.XXXII



Εικ.15. Σχέδιο των καταλοίπων του βυθισμένου κτίσματος στα Μάλια.

Πηγή: Shaw 1990, fig.11



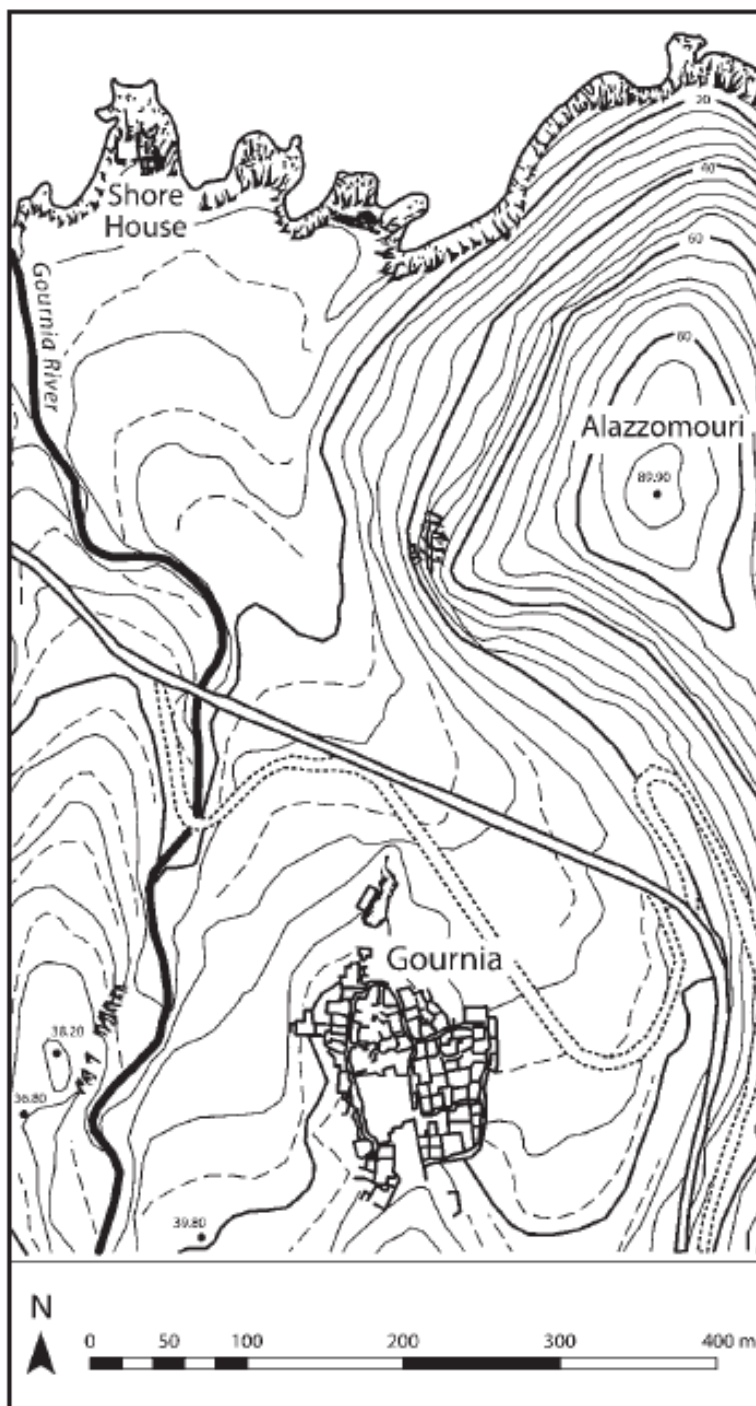
Εικ.16. Ο λόφος Κεφάλι στο Σίσι (αεροφωτογραφία).

Πηγή: Driessen 2018, fig.1



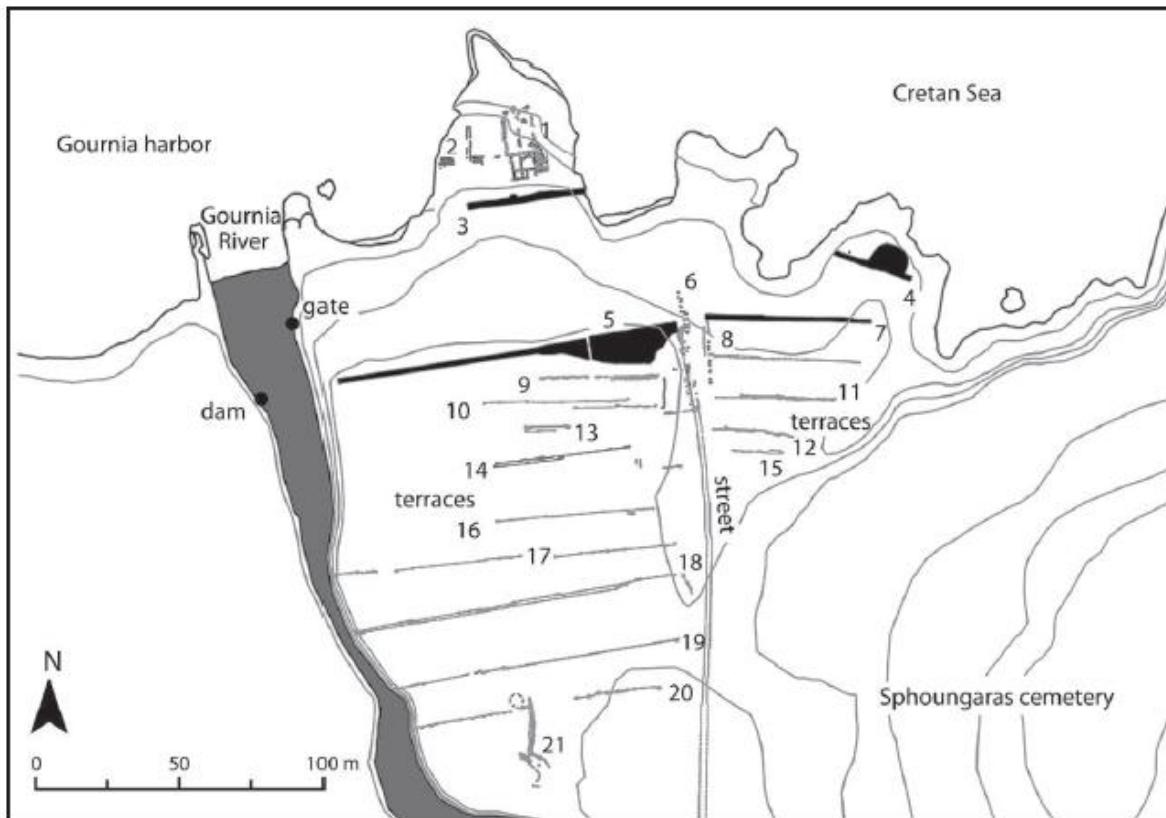
Εικ.17. Το Τελετουργικό Σύμπλεγμα στο Σίσι (αεροφωτογραφία).

Πηγή: Driessen 2018, fig.5



Εικ.18. Τοπογραφικό σχέδιο των Γουρνιών και της ακτής.

Πηγή: Watrous 2012, fig.1



Εικ.19. Σχέδιο των μινωικών καταλοίπων στην ακτή των Γουρνιών.

Πηγή: Watrous 2012, fig.3



Εικ.20. Η οπή στον φυσικό βράχο, κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας, Γουρνιά.

Πηγή: Loizou 2016, fig.5



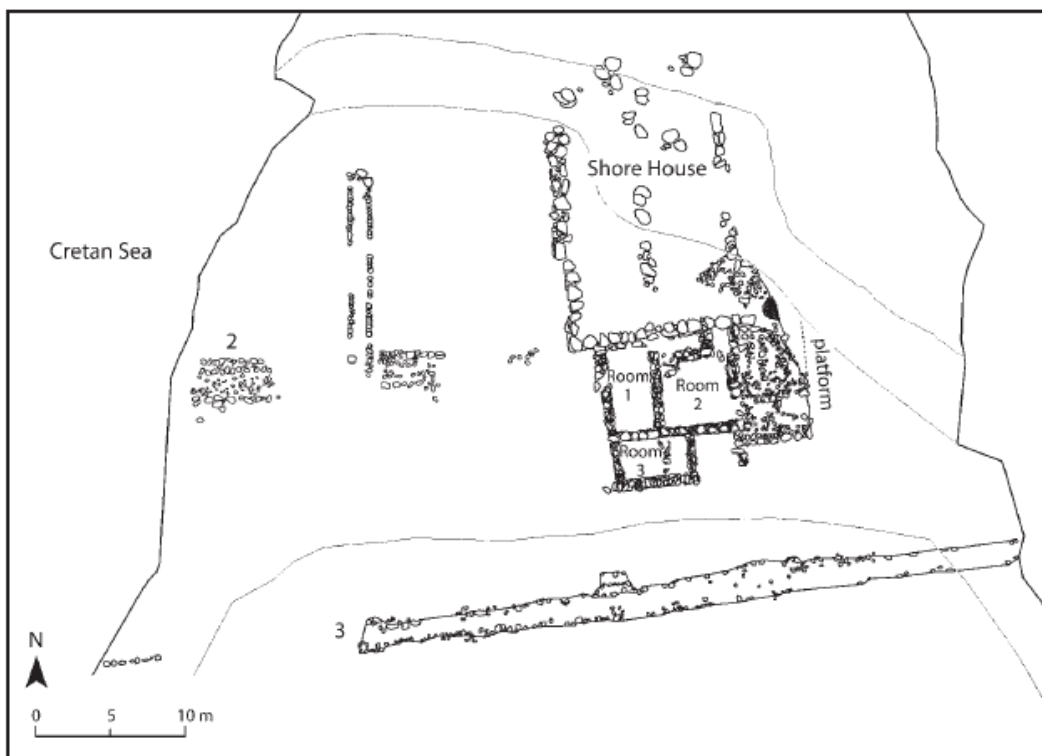
Εικ.21. Η κλίμακα στον φυσικό βράχο, κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας, Γουρνιά.

Πηγή: Loizou 2016, fig.6



Εικ.22. “Shore House”, Γουρνιά.

Πηγή: Loizou 2016, fig.3



Εικ.23. Σχέδιο του “Shore House”, Γουρνιά.

Πηγή: Watrous 2012, fig.6



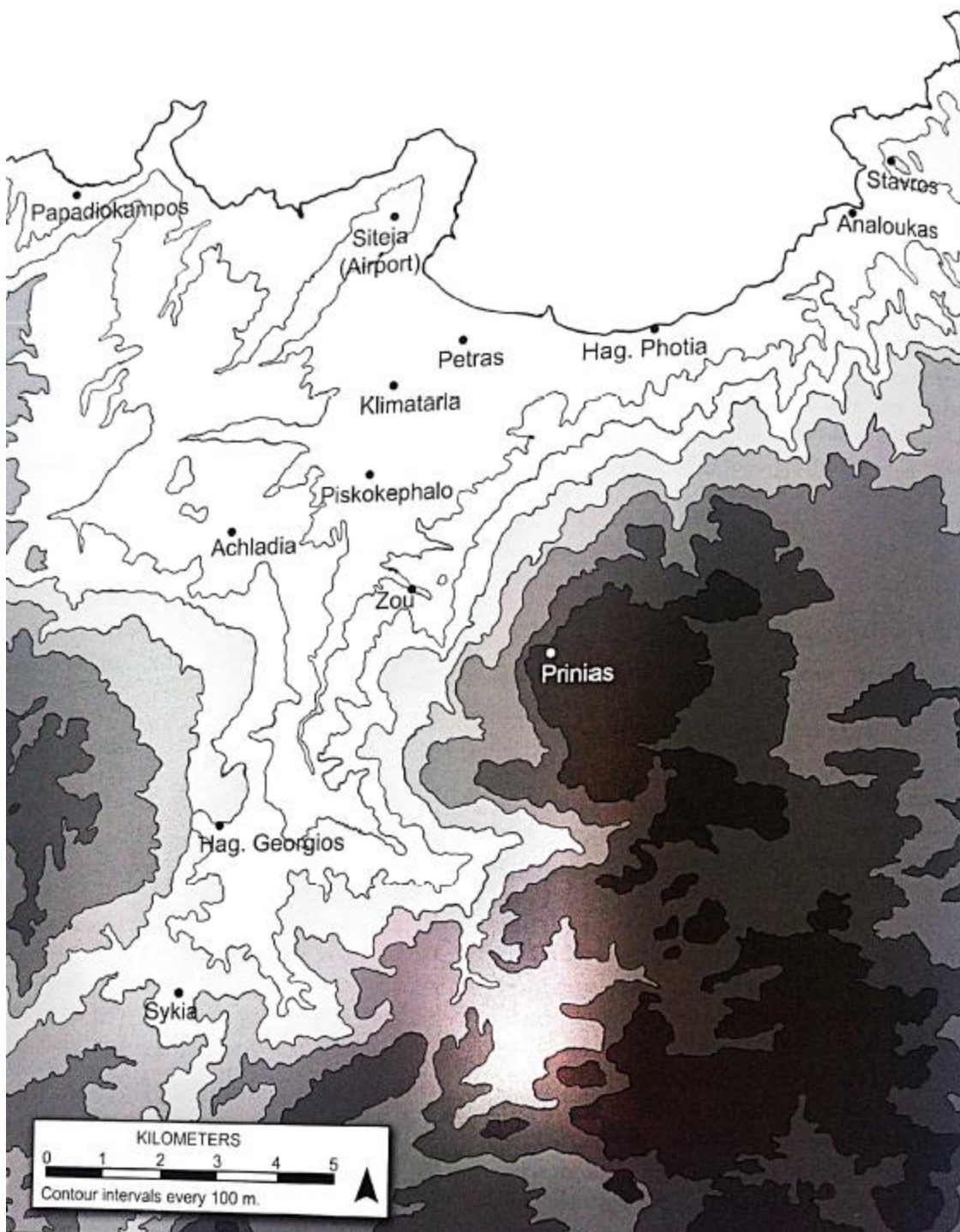
Εικ.24. Ψηφιακή αποκατάσταση της περιοχής του Μόχλου. Η θέα από τα βορειοδυτικά.

Πηγή: Vavouranakis 2011, fig.4



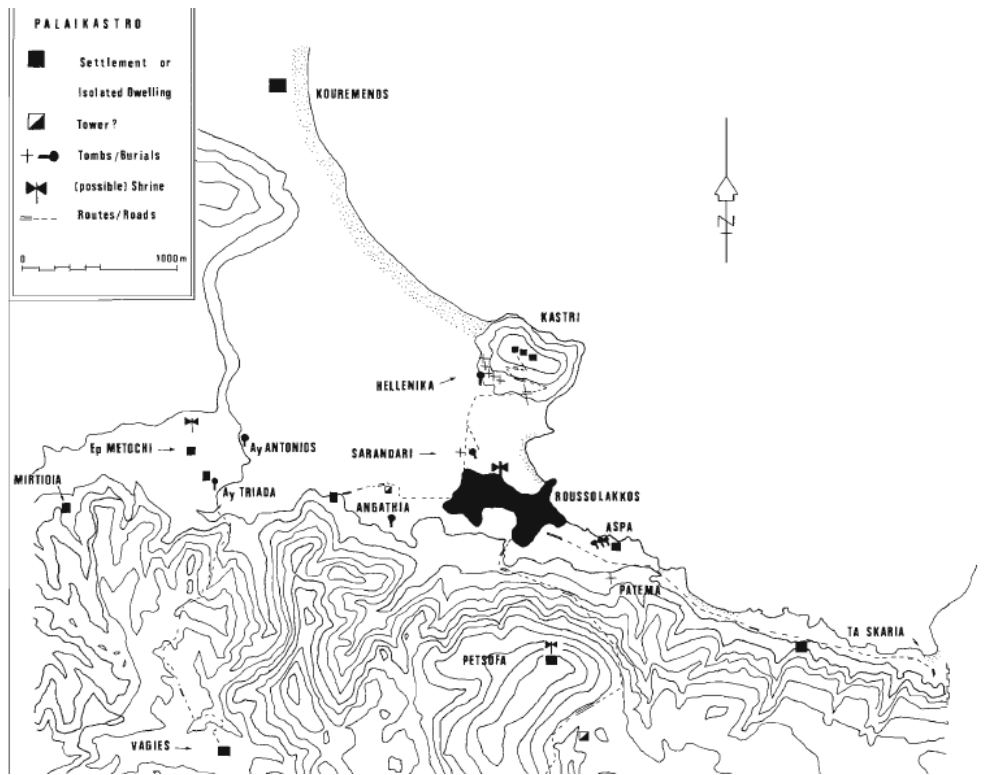
Εικ.25. Αεροφωτογραφία της περιοχής του Παπαδιόκαμπου.

Πηγή: Sofianou και Brogan 2012, fig.2



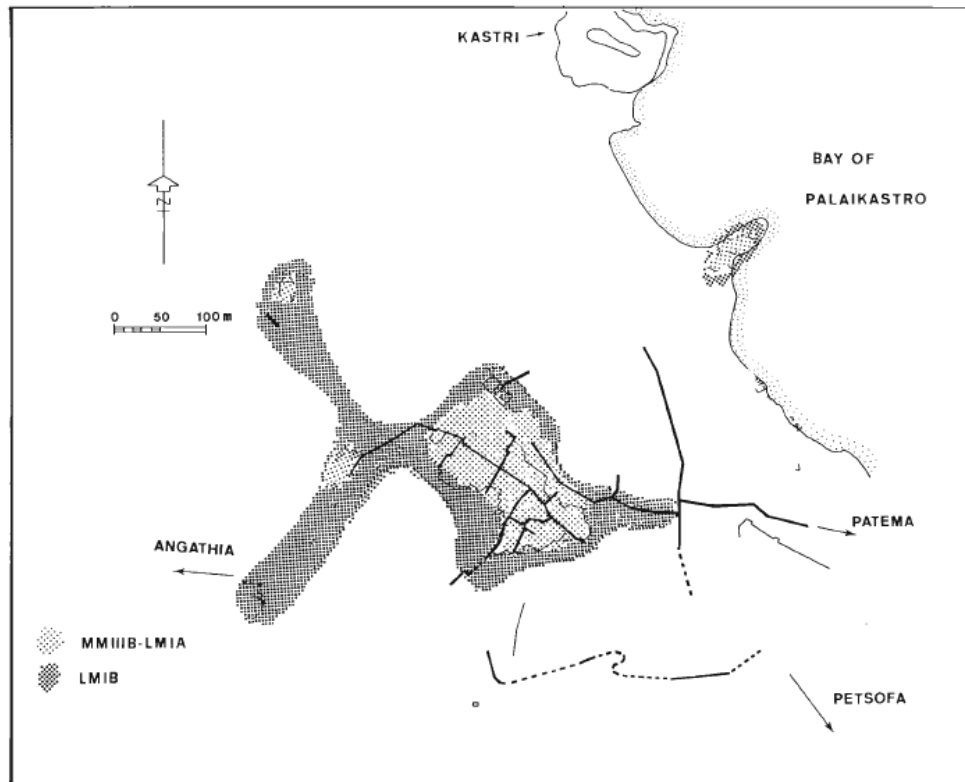
Εικ.26. Νεοανακτορικές θέσεις στον κόλπο της Σητείας.

Πηγή: Christakis 2012α, fig.1



Εικ.27. Μινωικές θέσεις στην περιοχή του Παλαικάστρου.

Πηγή: MacGillivray και Driessen 1990, fig.6



Εικ.28. Η έκταση του Παλαικάστρου κατά τη Νεοανακτορική.

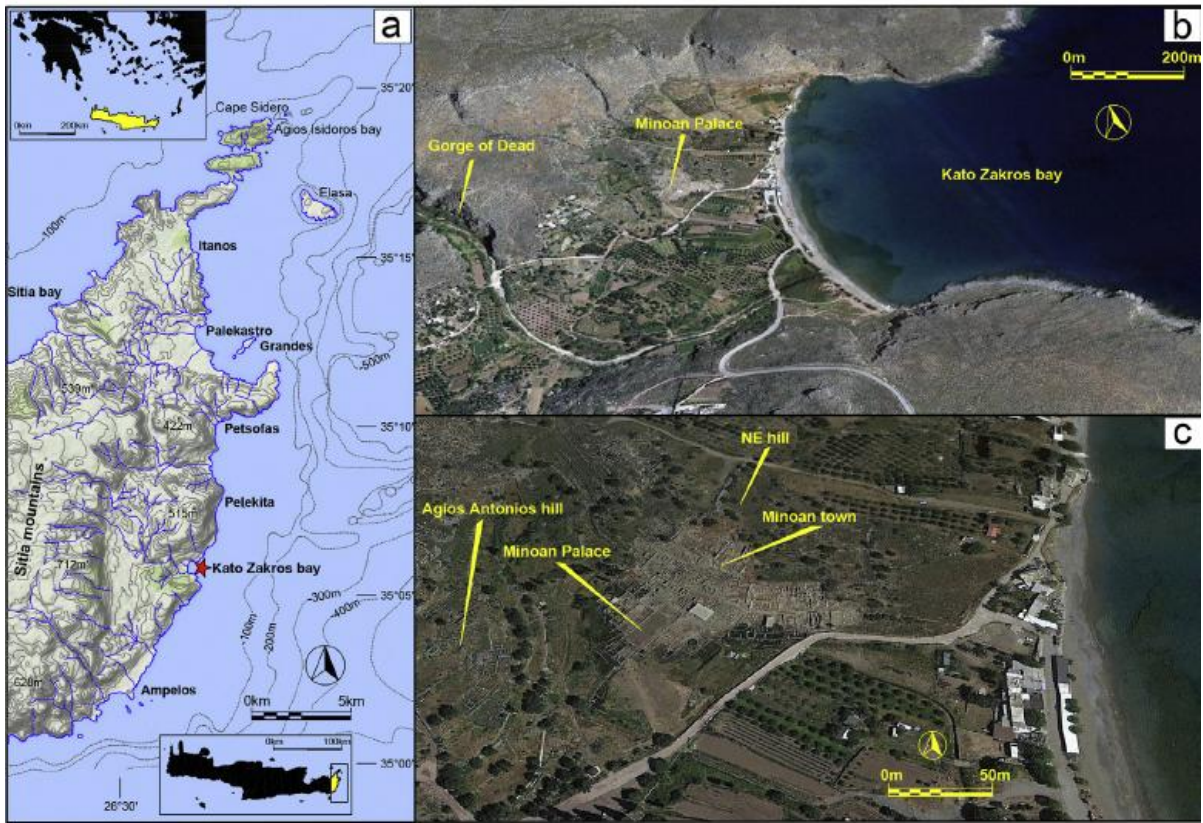
Πηγή: MacGillivray και Driessen 1990, fig.4

— The MM III B/LM I B period.



Εικ.29. Σχέδιο του οικισμού του Παλαικάστρου.

Πηγή: MacGillivray και Sackett 2010, fig.43.1



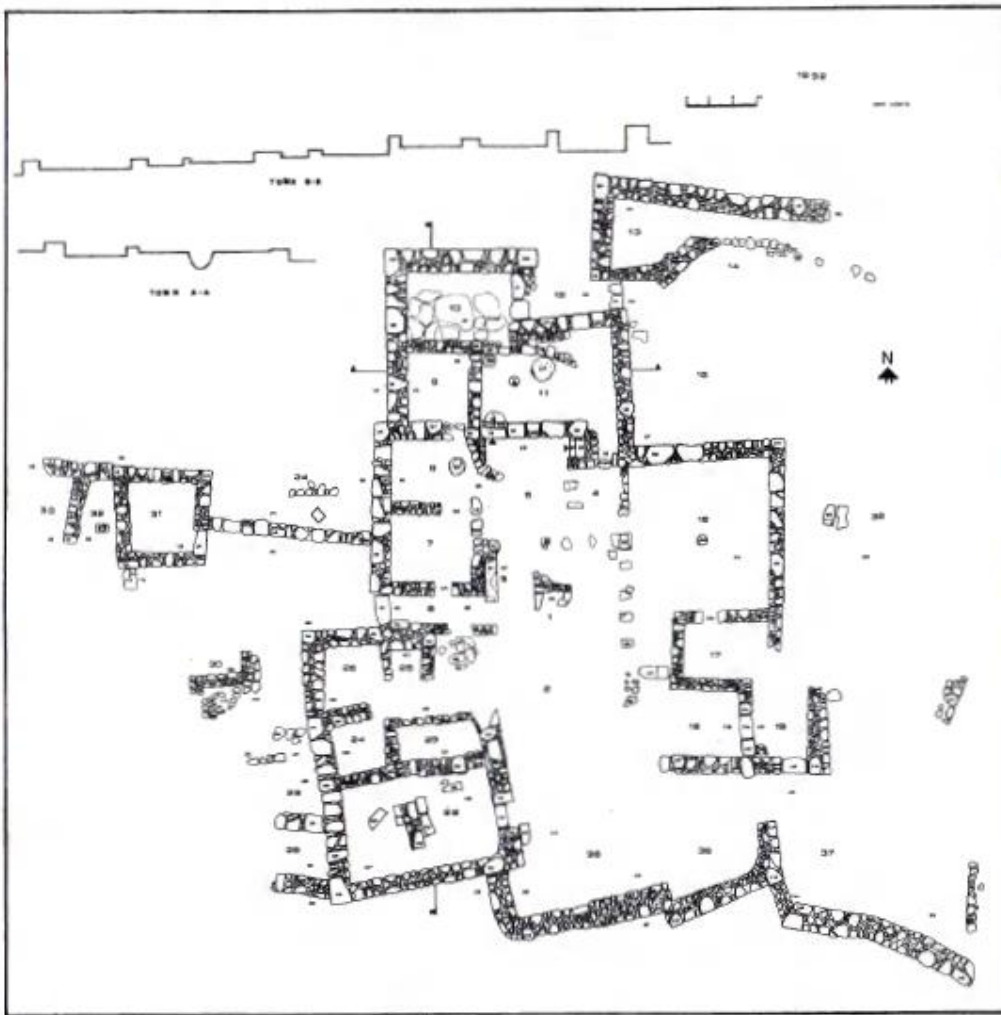
Εικ.30. (a): Χάρτης θέσης του ανατολικού άκρου της Κρήτης. (b): Ο όρμος και η κοιλάδα της Κάτω Ζάκρου. (c): Το Ανάκτορο της Κάτω Ζάκρου μεταξύ του ΒΑ λόφου και του λόφου του Αγίου Αντωνίου στα νότια, και τα λείψανα της γύρω μινωικής πόλης στις πλαγιές των λόφων.

Πηγή: Mourtzas και Kolaiti 2017, fig.1



Εικ.31. (d): Η επιμήκης υποβρύχια διαμόρφωση των διαφόρων λωρίδων βράχων, που σχηματίζουν τη βυθισμένη φυσική μορφολογία του λιμανιού. (e): Το άκρο της επιμήκους υποβρύχιας διαμόρφωσης, προς την ακτή. (f): Το άκρο της επιμήκους υποβρύχιας διαμόρφωσης, προς την θάλασσα.

Πηγή: Mourtzas. και Kolaiti 2017, fig.3



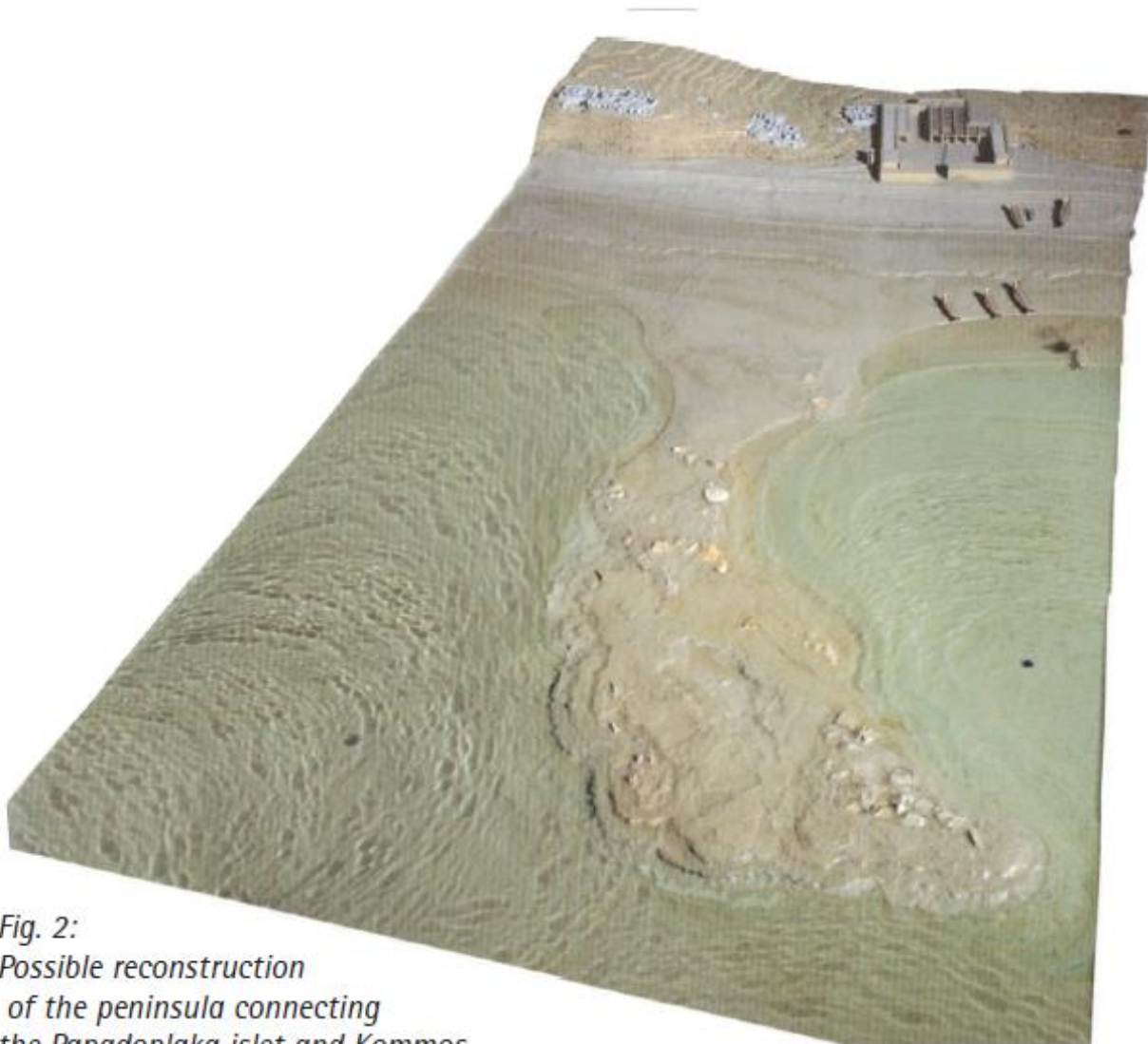
Εικ.32. Η έπαυλη στον
Μακρύγιαλο.

Πηγή: Davaras 1997,
Plan 2



Εικ.33. Το “double harbor arrangement” από την ΥΜ Ι “Τοιχογραφία της Νηοπομπής”, Δυτική Οικία,
Ακρωτήρι, Θήρα.

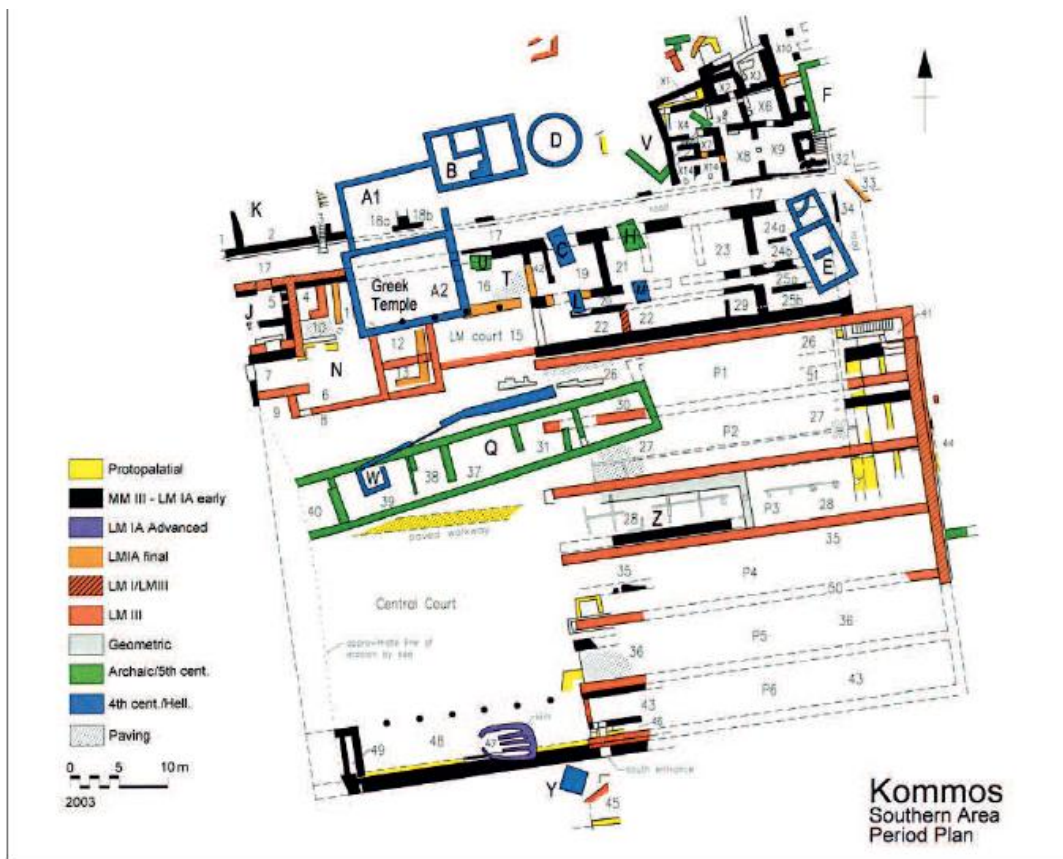
Πηγή: Loizou 2016, fig.1



*Fig. 2:
Possible reconstruction
of the peninsula connecting
the Papadoplaika islet and Kommos.*

Εικ.34. Πιθανή αποκατάσταση του ακρωτηρίου που συνέδεε την νησίδα της Παπαδόπλακας με τον Κομμό.

Πηγή: Loizou 2016, fig.2



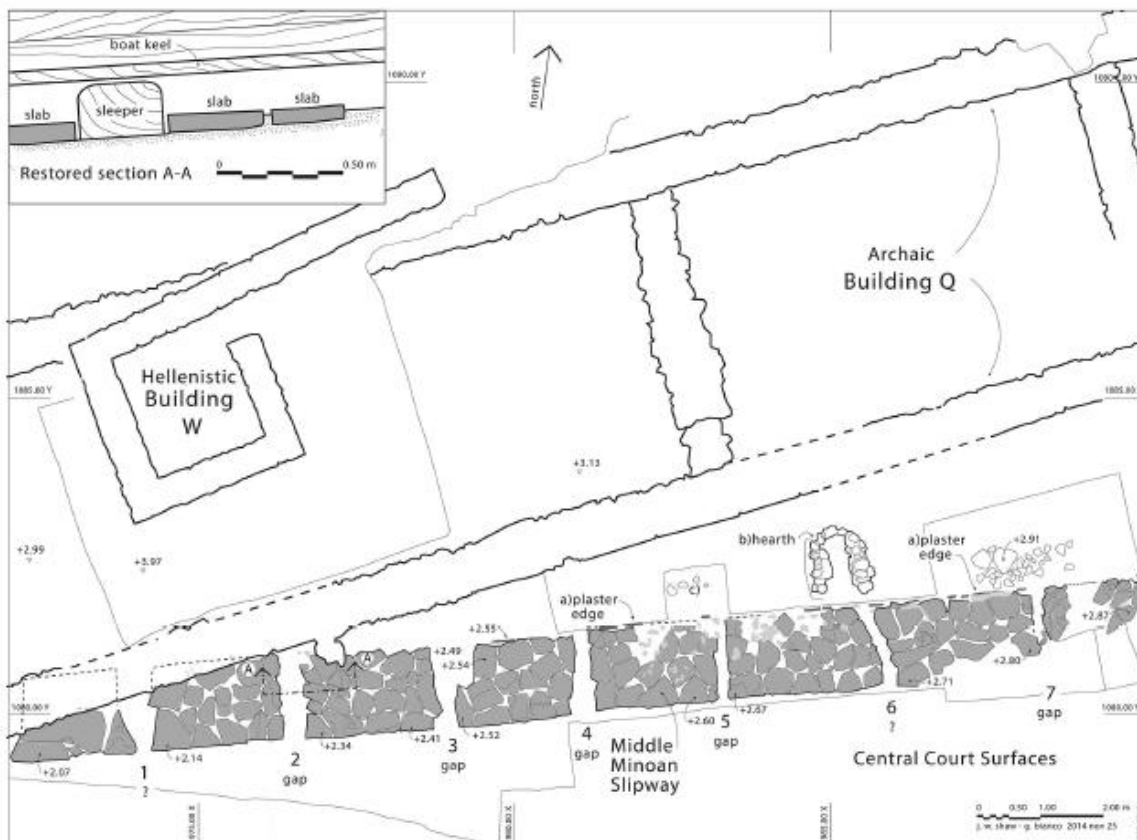
Εικ.35. Σχέδιο του Κομμού. Νότια περιοχή.

Πηγή: Loizou 2016, fig.10



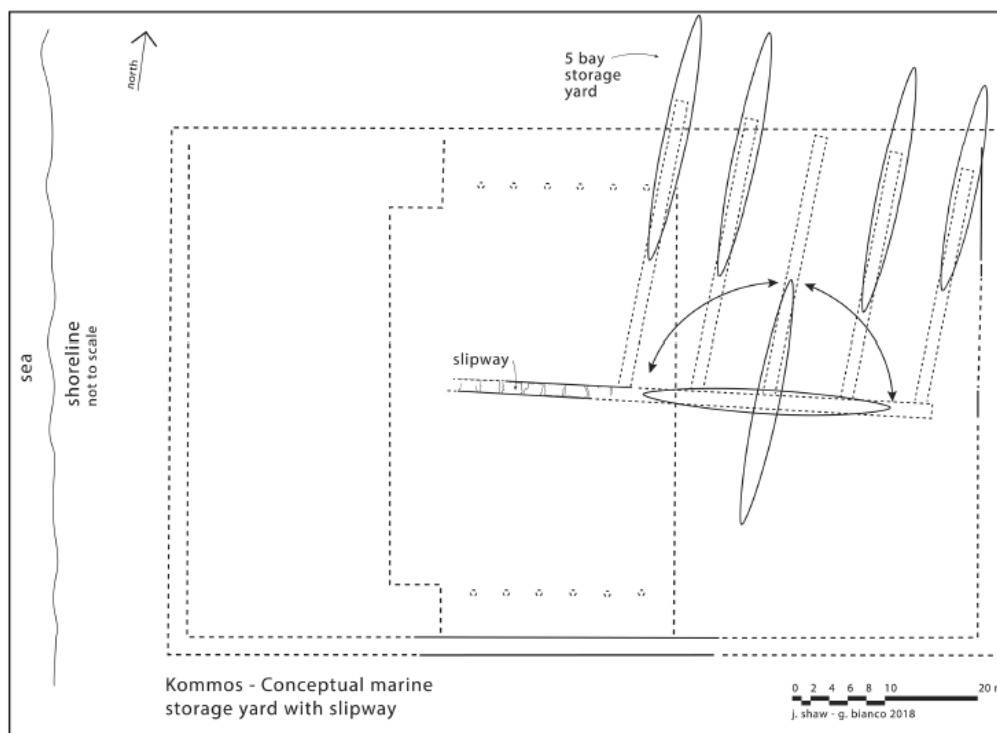
Εικ.36. Η ράμπα κατέλκυσης του Κομμού.

Πηγή: Shaw 2019, fig.2



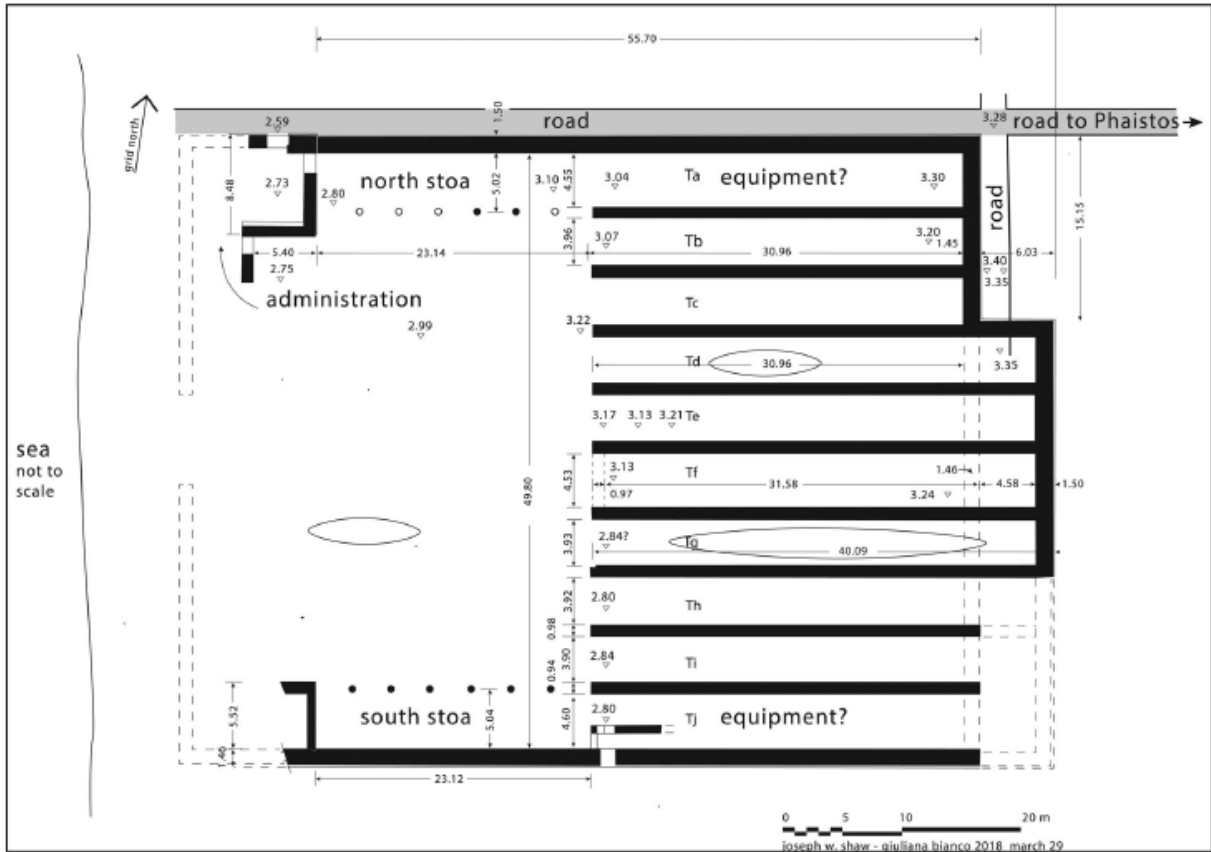
Εικ.37. Σχέδιο της ράμπας καθέλκυσης του Κομμού.

Πηγή: Shaw 2019, fig.3



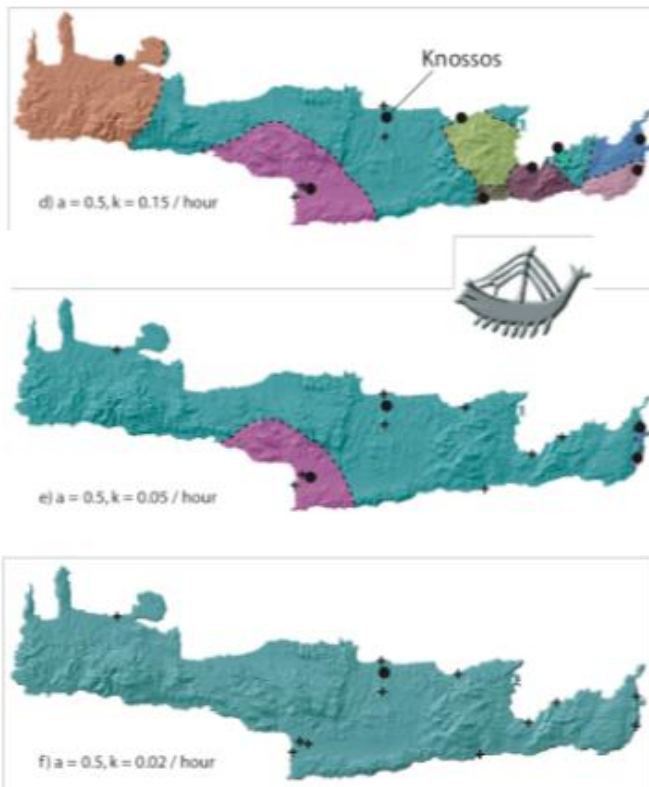
Εικ.38. Σχέδιο του παλαιοανακτορικού Κτιρίου ΑΑ.

Πηγή: Shaw 2019, fig.5



Εικ.39. Σχέδιο του νεοανακτορικού Κτιρίου T.

Πηγή: Shaw 2019, fig.7



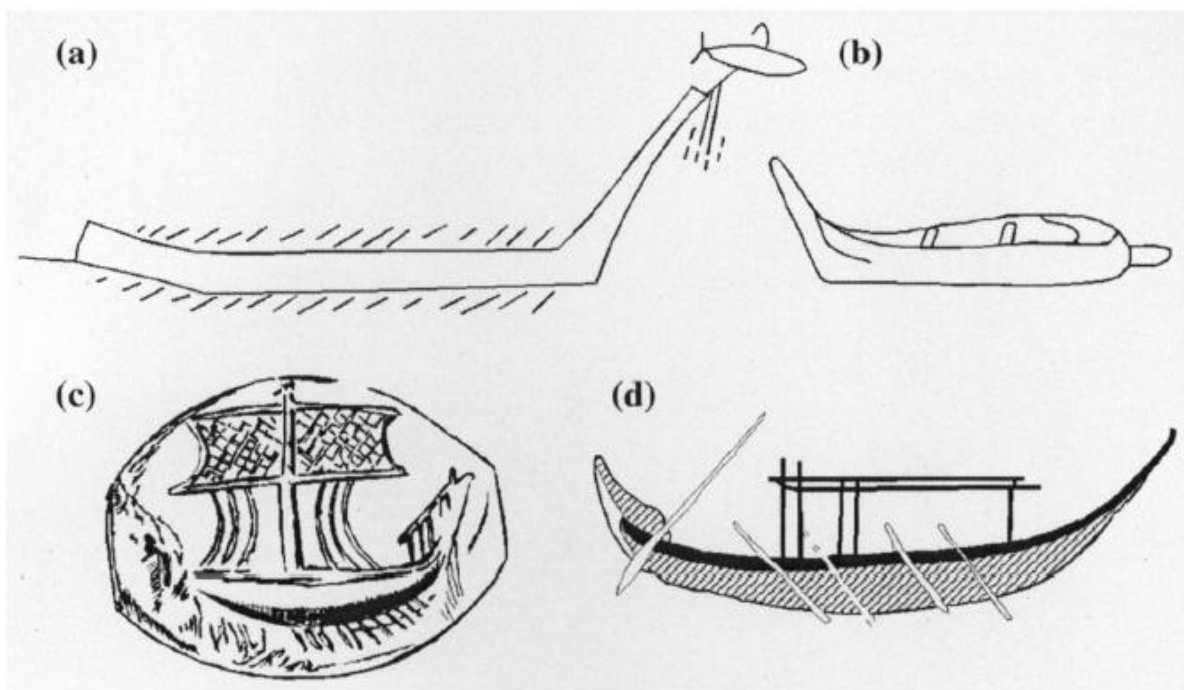
Εικ.40. Εξάπλωση κνωσιακής επιρροής, αν η Κνωσός χρησιμοποιούσε και τη θάλασσα μεταφορά.

Πηγή: Bevan 2010, fig.6



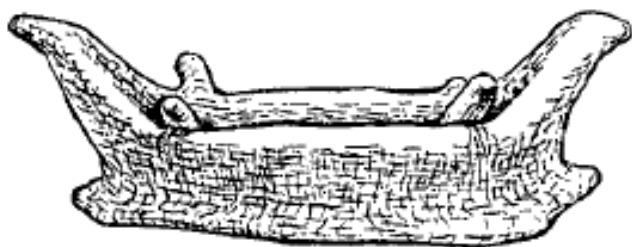
Εικ.41. Οι προτεινόμενες θαλάσσιες διαδρομές του Προϊστορικού Αιγαίου, σύμφωνα με περιβαλλοντικά και αρχαιολογικά δεδομένα. Η διαδρομή “D” αναφέρεται στο κείμενο ως “Δ”.

Πηγή: Παπαγεωργίου 2008, fig.4



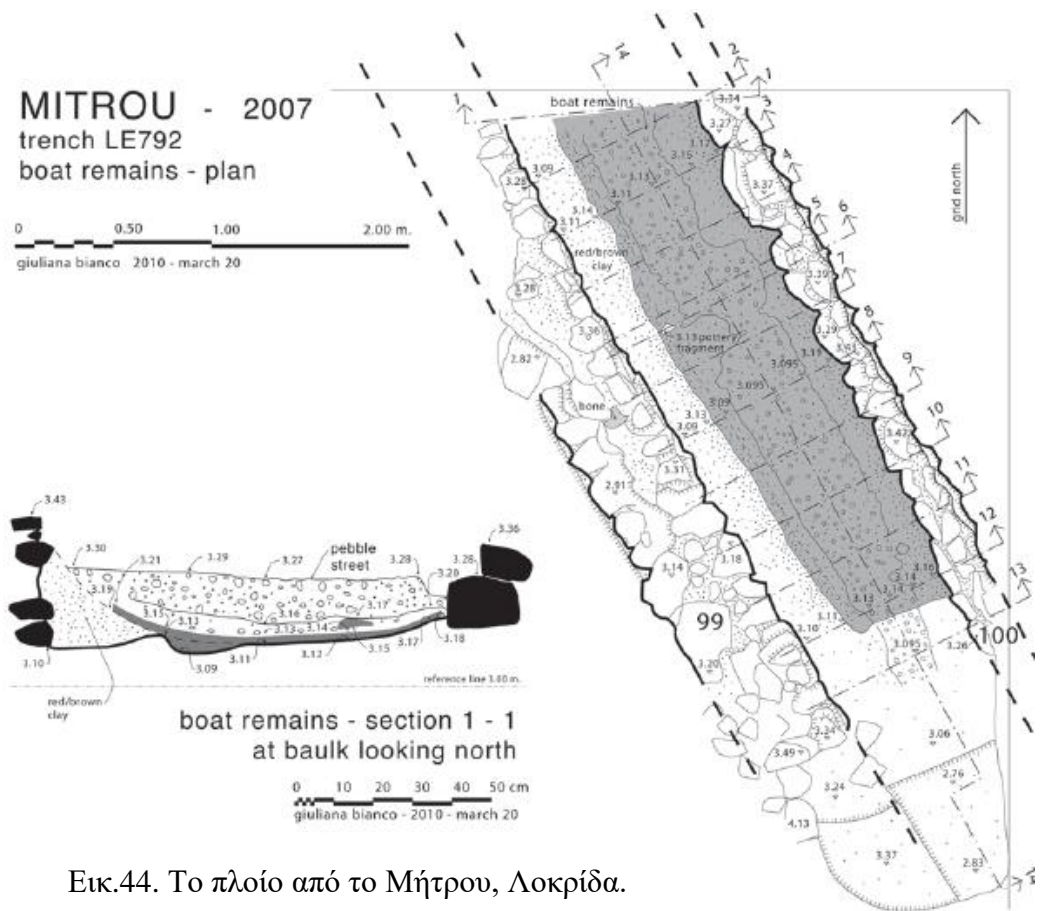
Εικ.42. Απεικονίσεις πλοίων της Εποχής του Χαλκού: α. Πρωτοκυκλαδικό longboat, β. Πρωτομινωικό πήλινο ομοίωμα πλοίου από το Παλαίκαστρο, Κρήτη, γ. Υστερομινωική σφραγίδα με απεικόνιση πλοίου με ιστία δ. Κωπήλατο πλοίο από την Νότια Μικρογραφική Τοιχογραφία, Ακρωτήρι, Θήρα.

Πηγή: Berg 2013, fig.2



Εικ.43. Πήλινο ομοίωμα πλοίου από το Μόγλο.

Πηγή: McGeehan- Liritzis 1988, fig.12



Εικ.44. Το πλοίο από το Μήτρον, Λοκρίδα.

Πηγή: Vavouranakis 2020, fig.2



Εικ.45. Αναπαραστάσεις ΠΜ III και Μεσομινωικών ιστιοφόρων σε σφραγίδες.

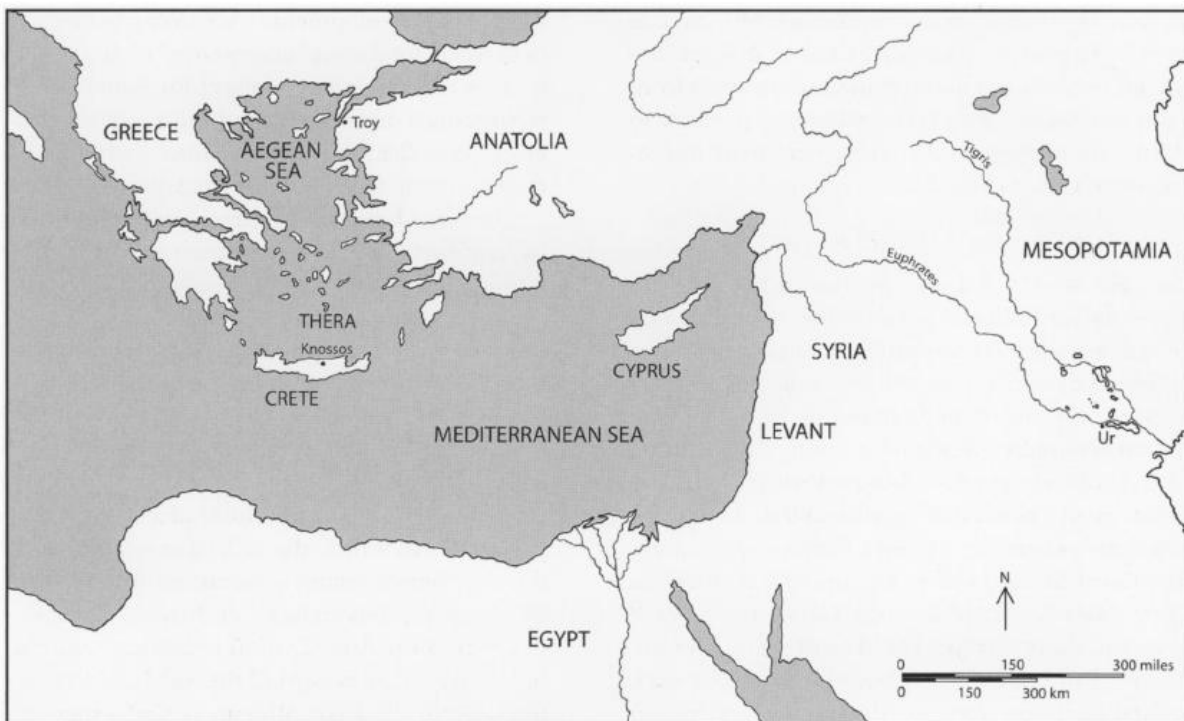
Πηγή: McGeehan- Liritzis 1988, fig.13



Εικ.46. Θραύσμα αγγείου από την Κολώνα με άνδρες που κρατούν κουπιά και ακόντια μέσα σε πλοίο.

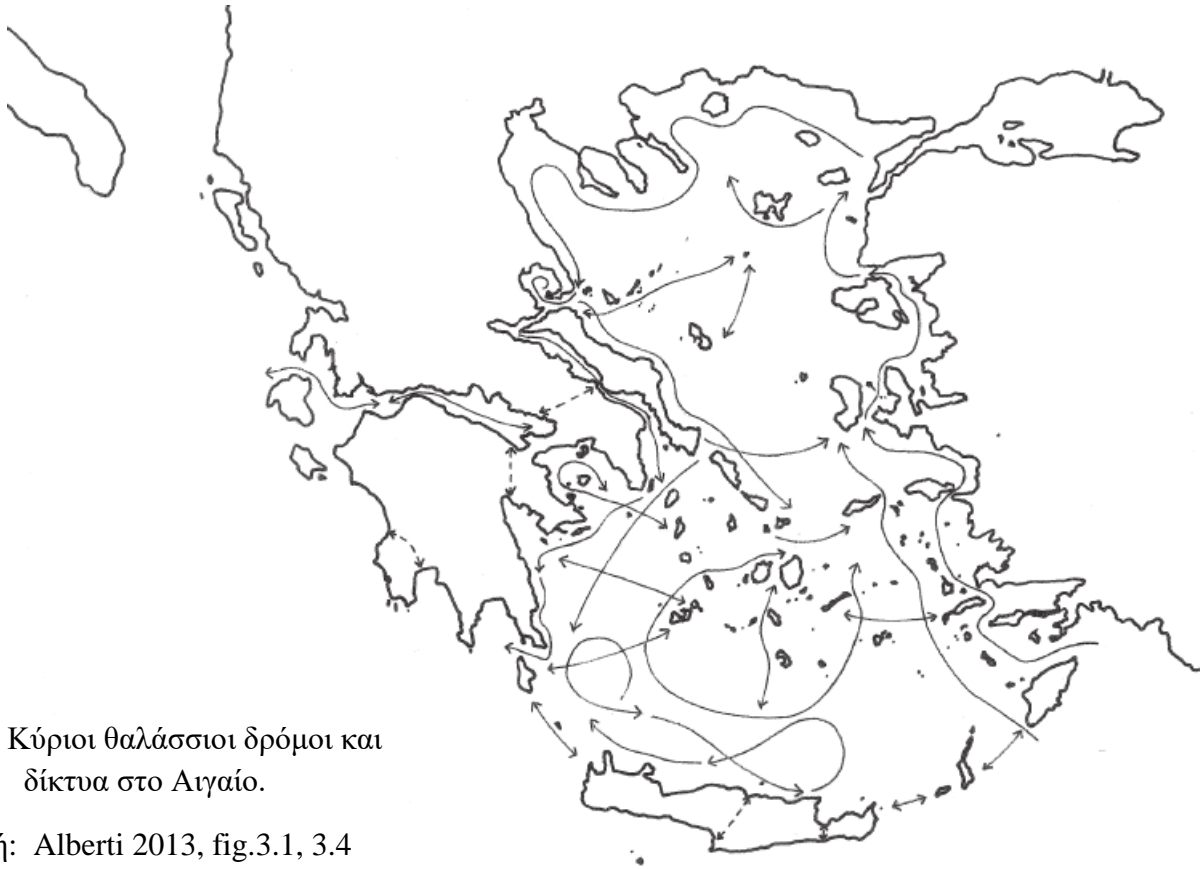
Πηγή:

<http://www.ime.gr/chronos/02/mainland/gr/mh/gallery/economy/navig.html>



Εικ.47. Χάρτης του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου. Η κομβική θέση της Κρήτης.

Πηγή: Colburn 2008, fig.1



Εικ.48. Κύριοι θαλάσσιοι δρόμοι και δίκτυα στο Αιγαίο.

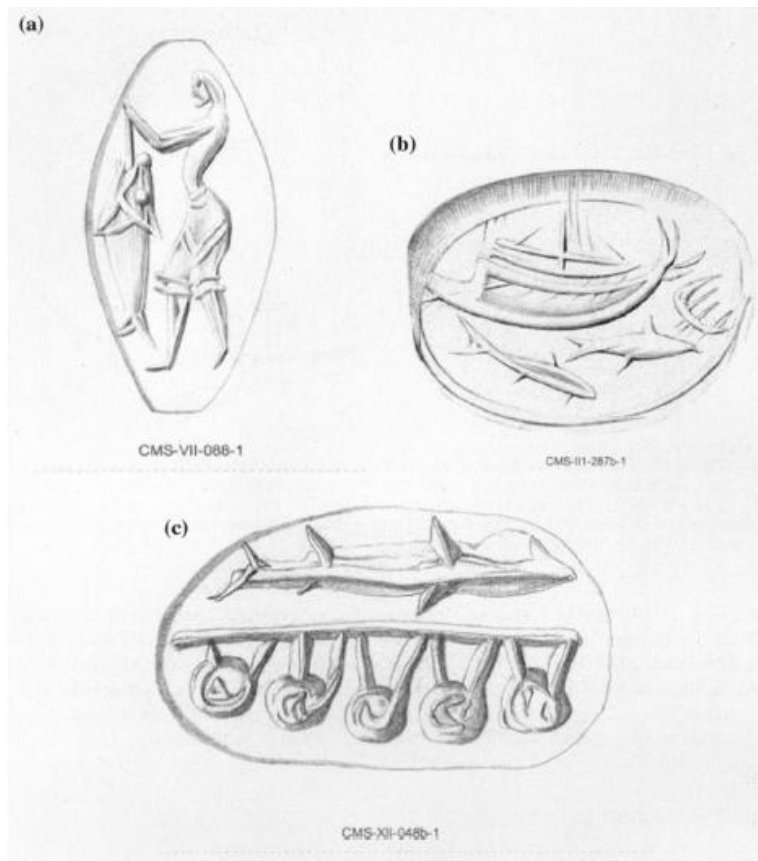
Πηγή: Alberti 2013, fig.3.1, 3.4



principal routes

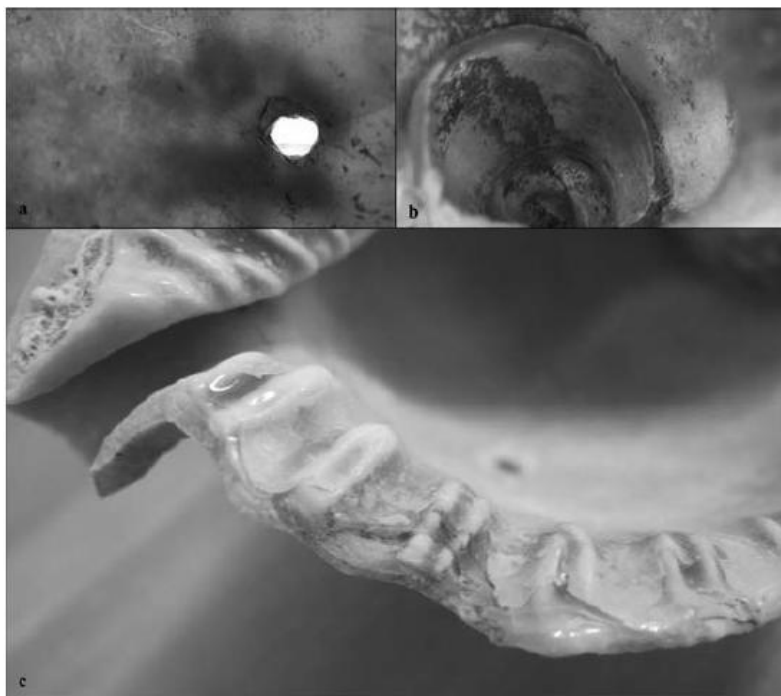


Strong Minoan presence (directional?)



Εικ.49. Απεικονίσεις μεθόδων αλιείας: α. Αλιεία με πετονιά, β. Αλιεία με δίχτυα (;), γ. Αλιεία με παγίδες (;).

Πηγή: Berg 2013, fig.3



Εικ.50. Τροποποιήσεις στα όστρακα τρίτων: α) τρύπημα, β) αφαίρεση κεντρικού άξονα οστράκου, γ) αφαιρέσεις στο χείλος.

Πηγή: Apostolakou κ.α. 2014, πιν. XCIVa



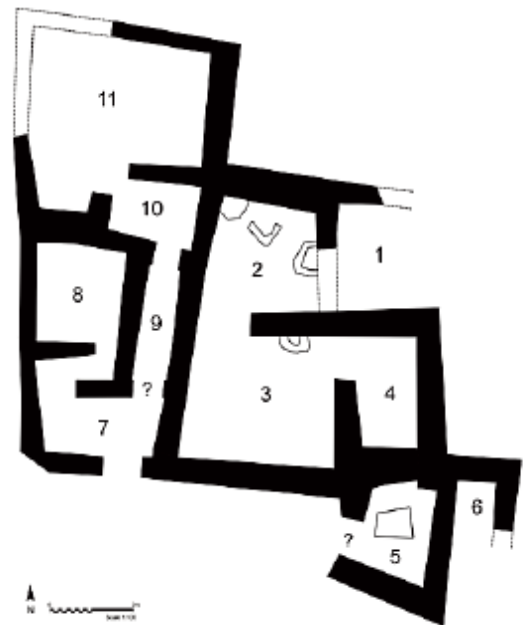
Εικ.51. Ατροποποίητοι τρίτονες από ΥΜ Ι πλαίσια στον Παπαδιόκαμπο.

Πηγή: Mylona 2020α, εικ.17



Εικ.52. θρυμματισμένα *Hexaplex trunculus* από την οικία Β1 στη Χρυσή.

Πηγή: Apostolakou κ.α. 2016, εικ.3



Εικ.53. Σχέδιο οικίας Β1 στη Χρυσή, όπου λειτουργούσε εργαστήριο παραγωγής πορφύρας.

Πηγή: Apostolakou κ.α. 2016, εικ.5